

ELS BORJA

UN LLINATGE UNIVERSAL DELS PAÏSOS CATALANS

Cinc-cents anys
de l'elecció de
Roderic de Borja,
fill de Xàtiva,
com a Papa
Alexandre VI
(1492)

Nadala de la

FUNDACIÓ
JAUME I

Any XXVI - 1992

FUNDACIÓ
JAUME I

ELS BORJA

Nadal del 1992

"Als Països Catalans, l'escola serà catalana, o no serà".

AMB aquesta NADALA, la FUNDACIÓ JAUME I correspon a la gentil aportació de milers de persones d'arreu dels Països Catalans que, com vós mateix, fan possible la dotació dels PREMIS BALDIRI REIXAC, destinats a estimular l'escola catalana.

Gràcies a la vostra generositat, els PREMIS BALDIRI REIXAC han anat creixent cada any, fins a convertir-se en els guardons escolars més importants i els més ben dotats, no solament dels Països Catalans, sinó de tot l'Estat, de tal manera que han evolucionat com segueix:

Pel curs	1978-79	2.480.000 ptes.	
» »	1979-80	2.750.000 »	
» »	1980-81	4.050.000 »	
» »	1981-82	4.100.000 »	
» »	1982-83	5.250.000 »	
» »	1983-84	6.040.000 »	
» »	1984-85	6.560.000 »	
» »	1985-86	7.000.000 »	
» »	1986-87	9.300.000 »	
» »	1987-88	9.500.000 »	
» »	1988-89	10.000.000 »	
» »	1989-90	10.000.000 »	
» »	1990-91	10.500.000 »	
» »	1991-92	10.550.000 »	
» »	1992-93	10.650.000 »	

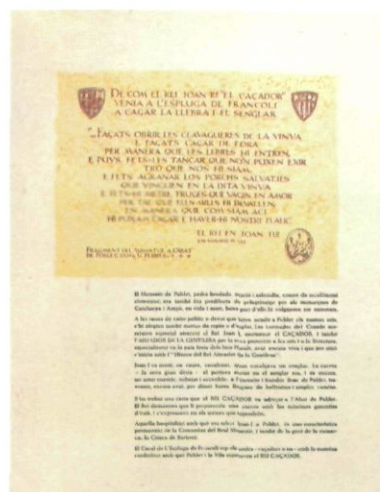
ÍNDEX

Fundació Jaume I. Memòria de l'any 1992	7
L'elecció de Roderic de Borja com a Papa Alexandre VI, l'any 1492 Miquel Batllori	20
El món occidental a l'època dels Borja Ximo Company	24
Llengua, cultura y mecenatge artístic dels Borja Ximo Company	46
Iconografia. Ximo Company	67
Francesc de Borja, virrei de Catalunya, duc de Gandia, Jesuïta i sant Josep M. Benítez i Riera	82
Diccionari Borja. Francisco Javier Puertas	98

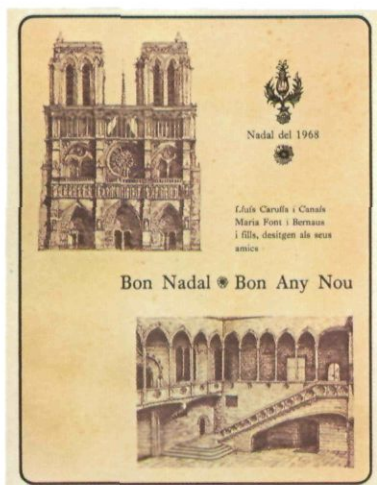

DEDICACIÓ D'AQUESTES NADALES

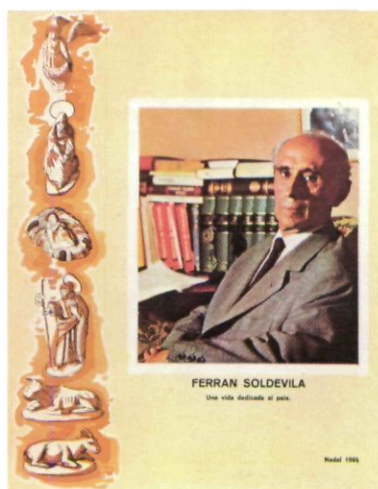
Catàleg de totes les Nades editades des de l'any 1967.
Les que porten un asterisc (*)
a continuació del títol estan exhaurides.

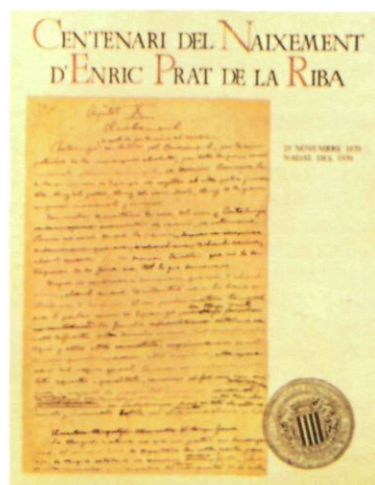
1967. JOAN I EL CAÇADOR (*)

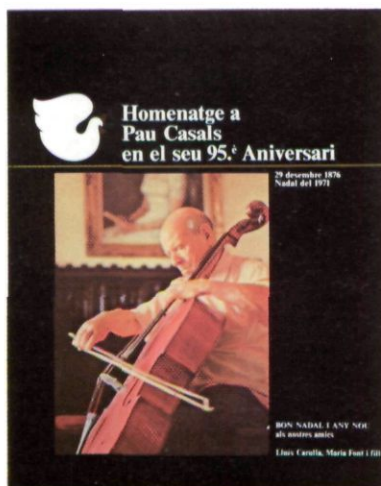
1968. PAU CLARIS (*)

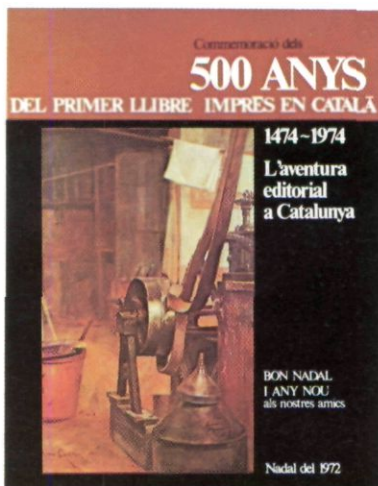
1969. FERRAN SOLDEVILA (*)

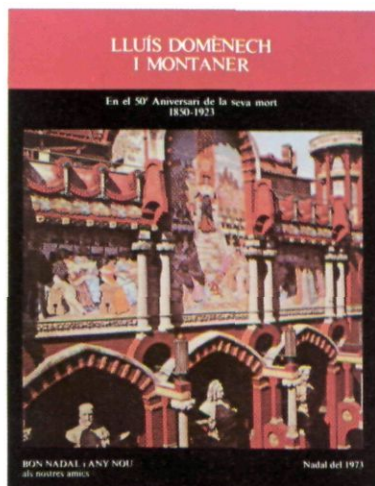
1970. ENRIC PRAT DE LA RIBA (*)

1971. PAU CASALS (*)

1972. 550 ANYS DEL PRIMER LLIBRE IMPRES EN CATALÀ (*)

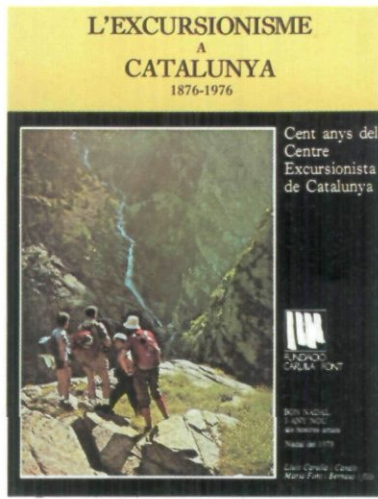

1973. LLUÍS DOMÈNECH I MONTANER (*)

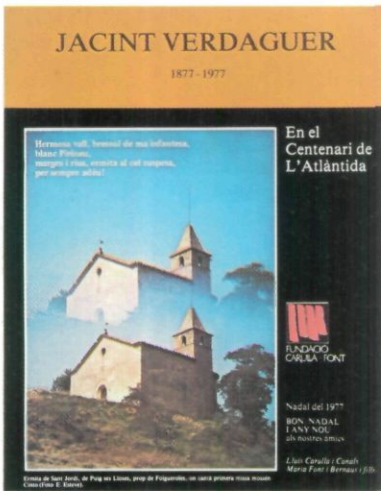
1974. ÀNGEL GUIMERÀ (*)

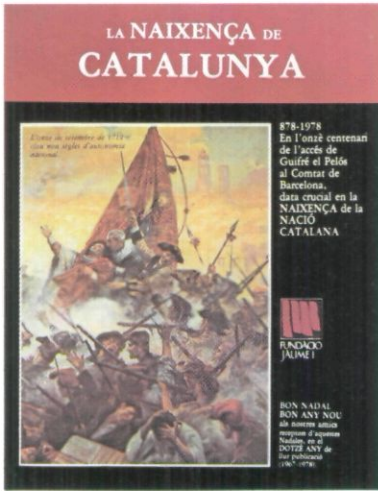
1975. L'EXCURSIONISME A CATALUNYA (*)

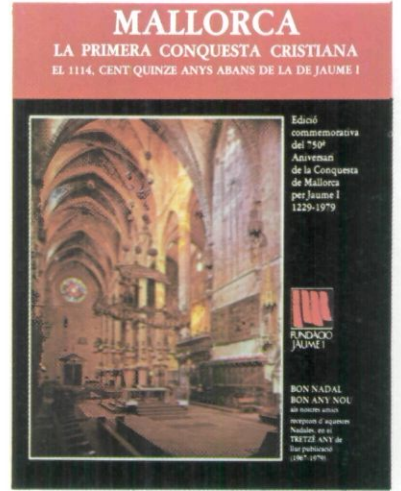
1976. JAUME I, EL CONQUERIDOR (*)

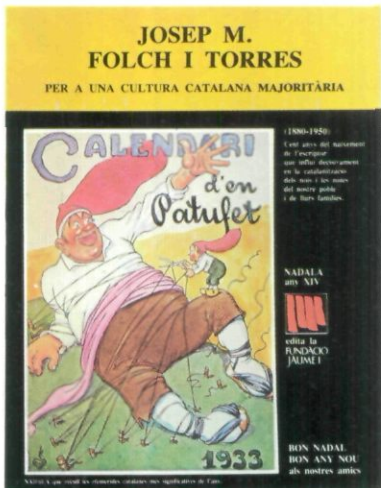
1977. JACINT VERDAGUER

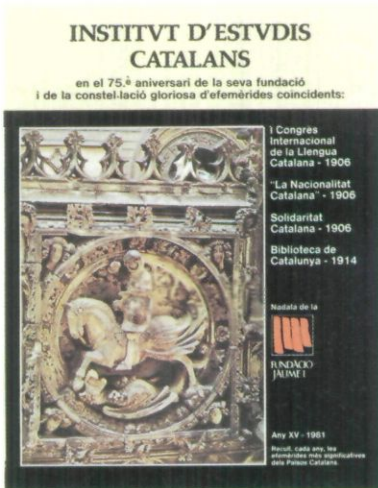
1978. LA NAIXENÇA DE CATALUNYA (*)

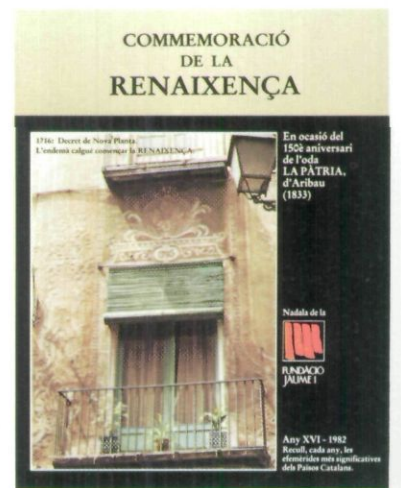
1979. MALLORCA, LA PRIMERA CONQUESTA CRISTIANA

1980. J.M. FOLCH I TORRES (*)

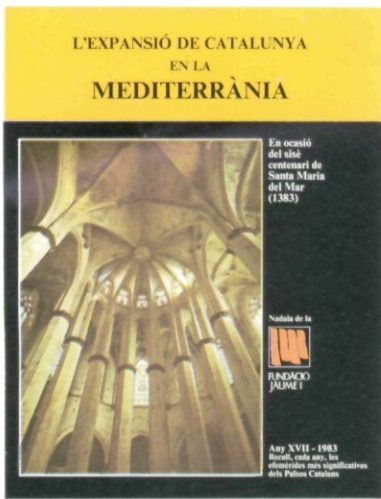

1981. INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

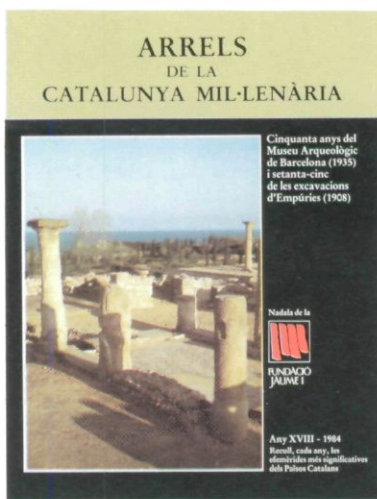

1982. COMMEMORACIÓ DE LA RENAISSANÇA (*)

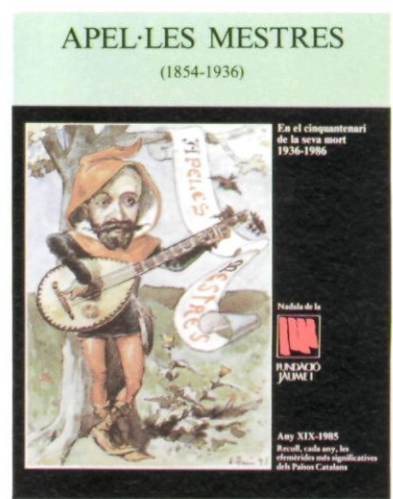

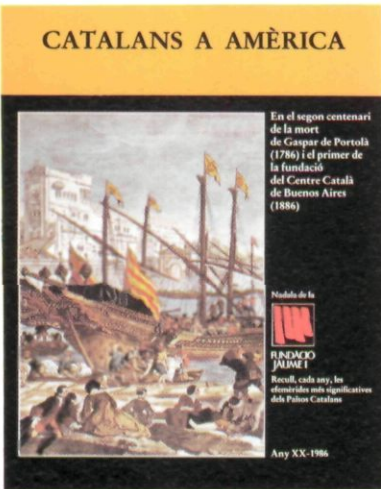
1983. L'EXPANSIÓ DE CATALUNYA EN LA MEDITERRÀNIA

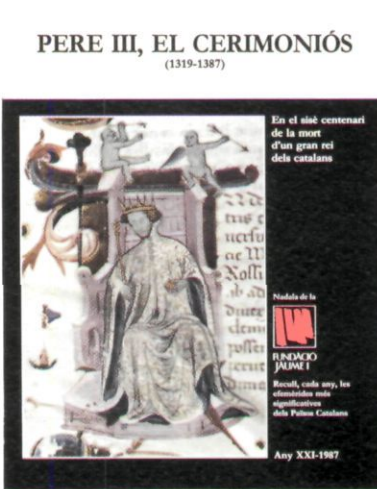
1984. ARRELS DE LA CATALUNYA MIL·LENÀRIA

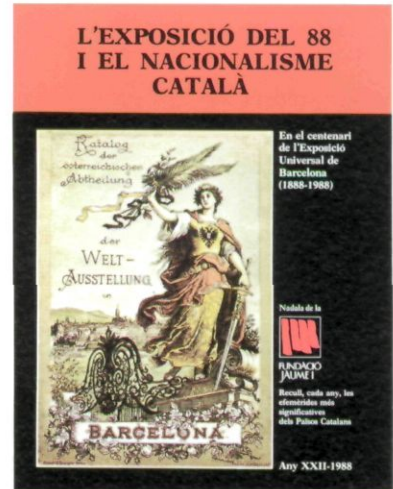
1985. APEL·LES MESTRES

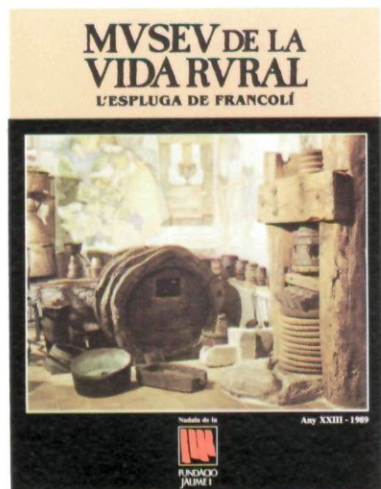
1986. CATALANS A AMÈRICA

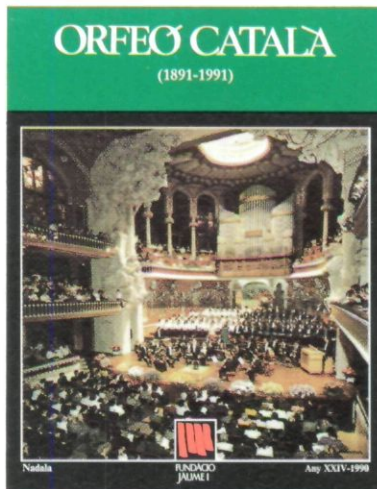
1987. PERE III, EL CERIMONIÓS

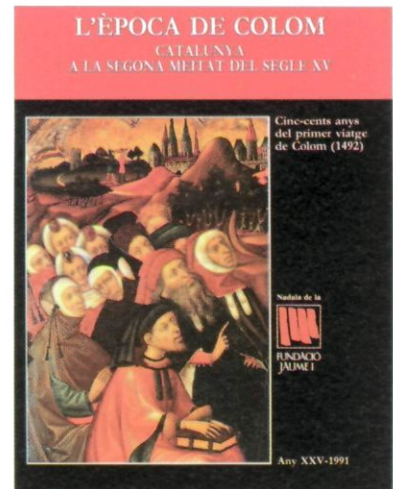
1988. L'EXPOSICIÓ DEL 88 I EL NACIONALISME

1989. MUSEU DE LA VIDA RURAL

1990. ORFEÓ CATALÀ

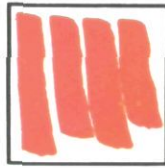
1991. L'ÈPOCA DE COLOM

MOT DE GRÀCIES

COL·LABORACIONS literàries que hem d'agrair per haver fet possible la publicació d'aquestes Nades, en les edicions aparegudes des del 1967. Els anys indiquen els de la Nadala en què es féu la col·laboració.

- Carme AGUSTÍ i BADIA (1977)
Joan AINAUD de LASARTE (1976, 1987 i 1991)
J.M. AINAUD de LASARTE (1970 a 1992)
Joan ALAVEDRA (1971 a 1974)
Lluís ALBERT (1975, 1982 i 1985)
Montserrat ALBET i VILA (1976, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983 i 1990)
Imma ALBÒ (1984)
Santiago ALCOLEA i BLANCH (1987)
Roger ALIER (1972, 1984 i 1985)
Josep ALSINA i BOFILL (1976 i 1979)
Leandre AMIGÓ (1986)
Ramon ARAMON i SERRA (1969 i 1978)
Pere ARTÍS i BENACH (1982 i 1990)
Xose AVIÑOÀ (1985)
Antoni M. BADIA i MARGARIT (1971 i 1981)
Albert BALCELLS (1987)
Joan BASSEGODA i NONELL (1983)
Ricard BATISTA i NOGUERA (1991)
Miquel BATLLORI (1984 i 1992)
Josep BENET (1970, 1973, 1979, 1985 i 1988)
Josep M. BENÍTEZ i RIERA (1992)
Artur BLADÉ i DESUMVILA (1982)
Oriol BOHIGAS (1973)
Pere BOHIGAS (1972, 1981 i 1987)
Maur BOIX (1985)
Emili BOIX i SELVA (1987)
Oriol de BOLÓS (1988)
Jordi BONET i ARMENGOL (1976 i 1982)
Lluís BONET i ARMENGOL (1984)
Maria Lluïsa BORRÀS (1981)
Antoni BREGANTE (1984)
Josep M. CADENA (1972)
Pere CALDERS (1980)
Helena CAMBÓ (1976)
Domènec CAMPILLO (1984)
Guiu CAMPS (1979)
Jaume CARNER i SUÑOL (1984)
Teresa CARRERAS (1984)
M. Àngels CASANOVAS (1984)
Oriol CASASSAS (1979 i 1984)
Victor CASTELLS (1986 i 1991)
Pere CATALÀ i ROCA (1979, 1985, 1987 i 1991)
Alexandre CIRICI i PELLICER (1981)
Eiuseu CLIMENT (1977)
Isidre CLOPAS i BATLLE (1976 i 1985)
Daniel CODINA (1980)
Miquel COLL i ALENTORN (1971, 1974, 1975, 1976, 1978, 1979, 1981, 1982, 1986 i 1990)
Antoni COMAS (1974)
Ximo COMPANYY (1992)
Àngel CORTÈS (1982)
Fèlix CUCURULL (1982 i 1991)
Miquel DOLÇ (1982)
Pere DOMINGO (1971)
Eulàlia DURAN (1991)
Salvador ESPRIU (1970 i 1971)
Gregori ESTRADA (1983)
Xavier FÀBREGAS (1974, 1978 i 1980)
Esteve FÀBREGAS i BARRI (1978 i 1986)
Josep M. FARGAS i FALP (1988)
Jaume FARGUELL (1982)
Josep FAULÍ (1972, 1981, 1988 i 1991)
Joaquim FERRER (1980 i 1984)
M. Àngels FERRER (1982)
M. Teresa FERRER i MALLOL (1991)
Josep M. FIGUERES (1981)
Ramon FOLCH i CAMARASA (1980)
Josep M. FONT i RIUS (1987)
Francesc FONTBONA (1973, 1980, 1983, 1985 i 1986)
Joan FUSTER (1971, 1972, 1978, 1980, 1982 i 1983)
Jordi GALÍ (1986)
Tomàs GARCÉS (1972)
Pere GARRIGA (1986)
Josep M. GARRUT (1979 i 1988)
Josep GONZÀLEZ-AGÀPITO (1988)
Guillem-Jordi GRAELLS (1982)
Pere GRASSES (1986)
Domènec GUANSÉ (1972)
Ramon GUBERN i DOMÈNECH (1987)
Josep GUDIOL (1984)
Manuel IBÀÑEZ ESCOFET (1981 i 1987)
Josep IGLÉSIES (1975 i 1977)
Albert JANÉ (1975)
Enric JARDÍ (1974, 1977, 1981, 1983 i 1988)
Eduard JUNYENT (1977)
Cassia M. JUST (1971, 1978 i 1981)
Emma LIAÑO i MARTÍNEZ (1987)
Josep LLADONOSA (1977)
Teresa LLECHA (1984)
Jordi LLIMONA (1984)
Joaquim LLIMONA de GISPERT (1976)
Josep M. LLOMPART (1979 i 1991)
Miquel LLONGUERAS (1984)
Montserrat LLORENS (1977)
Santiago de LLOVET (1991)
Albert MANENT (1972, 1974, 1975, 1978, 1980, 1983, 1984 i 1986)
Salomé MARQUÉS (1981)
Jesús MASSIP (1984)
Josep MASSOT (1974 i 1984)
Joan A. MARAGALL (1976)
Jordi MARAGALL i NOBLE (1983)
Roger MARCET (1984)
Joan MARTÍ i CASTELL (1991)
Oriol MARTORELL (1971, 1978, 1983 i 1984)
Jaume MAYAS (1984)
Lluís MILLET i LORAS (1990)
Gregori MIR (1972)
Jordi MIR (1982)
Josep MIRACLE (1972, 1977 i 1980)
Joaquim MOLAS (1985)
Francesc de B. MOLL (1971, 1976, 1979 i 1981)
Agustí MONTAL (1974)
Andreu MORTA (1968 a 1992)
Ramon MUNTANYOLA (1970 i 1971)
Joaquim NADAL i FARRERAS (1981)
Raimon NOGUERA (1976)
Josep M. NOLLA (1984)
Josep M. NUIX (1984)
Joan OLIVER (1971, 1972 i 1974)
August PANYELLA (1989)
Ricard PEDRALS (1988)
Josep PERARNAU (1975, 1978, 1979 i 1983)
Francesc PÉREZ MORAGON (1982)
Maria PETRUS (1984)
Ramon PLA i ARXÉ (1972)
Ramon PLANES (1981)
Josep M. POBLET (1970, 1974 i 1975)
Lluís Ferran de POL (1974)
Josep PONT i GOL (1971 i 1975)
Eduard PORTA (1984)
Josep PORTER (1972)
Joaquim PRATS (1984)
Francisco Javier PUERTAS (1992)
Jordi PUJOL i SOLEY (1978)
Martí de RIQUER (1976 i 1987)
Manuel RIBAS PIERA (1976)
Pere RIBOT (1982)
Jaume RIERA i SANS (1991)
Santiago RIERA i TUÉBOLS (1983)
Eduard RIPOLL i PERELLÓ (1984)
Robert RODERGAS (1971)
Teresa ROVIRA (1982)
Jordi ROVIRA i PORT (1984)
P. Basili de RUBÍ (1978)
Jordi RUBIÓ i BALAGUER (1971 i 1972)
Manuel RUCABADO (1984)
Josep M. SALA i ALBAREDA (1975)
J.M. SALRACH (1982 i 1983)
Octavi SALTOR (1978)
Ricard SALVAT (1974)
Josep SANABRE (1968)
Manuel SANCHIS i GUARNER (1976)
Enric SANMARTÍ (1984)
Josep M. SANS i TRAVÉ (1991)
Jan SCHEJBAL (1974)
Maurici SERRAHIMA (1977)
Amadeu J. SOBERANAS (1982)
Jaume SOBROQUÉS (1982 i 1986)
Josep M. SOLÀ i CAMPS (1977)
Ferran SOLDEVILA (1969)
Antoni TÀPIES (1971)
Josep TARÍN-IGLÉSIES (1988)
Miquel TARRADELL (1984)
Margarida TINTÓ (1983)
Josep TOMÀS i CABOT (1987)
Joan TORRENT i FÀBREGAS (1977 i 1986)
Enric TOUS i CARBÓ (1988)
Josep TREMOLEDA (1979)
Joan TRIADÚ (1972, 1974, 1977, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984 i 1986)
Josep TRUETA (1971, 1974, i 1976)
Frederic UDINA i MARTORELL (1979, 1987 i 1991)
Helena USANDIZAGA (1980)
Edmon VALLÈS (1977)
Josep VALLVERDÚ (1980 i 1991)
Joaquim VENTALLÓ (1985)
Jordi VERRIÉ (1979)
Jaume VIDAL i ALCOVER (1976 i 1979)
Marc-Aureli VILA (1981 i 1986)
Pau VILA i DINARÉS (1971)
Lluïsa VILASECA (1984)
Dan WOHLFEILER (1986)

FUNDACIÓ JAUME I

MEMÒRIA DE L'ANY 1992

XVI PREMIS D'HONOR JAUME I

A la ciutat de Barcelona, el dia 21 de setembre de 1992, a la seu de la FUNDACIÓ JAUME I, s'ha reunit el Jurat que ha d'atorgar els dos PREMIS D'HONOR JAUME I (a una persona i a una entitat respectivament) i els sis PREMIS JAUME I D'ACTUACIÓ CÍVICA CATALANA.

El Jurat és integrat per les senyores Montserrat Gudiol i Corominas i Aina Moll i Marquès, i pels senyors Josep Benet i Morell, Jordi Bonet i Armengol, Xavier Bru de Sala, Ramon M. Llevadot i Roig, Joaquim Maluquer i Sostres, Ramon Pla i Arxé i Joan Triadú i Font.

Dos PREMIS D'HONOR JAUME I, dotats cadascun amb 2.500.000 pessetes, són atorgats anualment a una persona individual i a una entitat que per llur acció –de caràcter científic, cultural en general, social, artístic, cívic, etc.–, reconeguda arreu dels Països Catalans, mereixin l'agraïment del nostre poble.

Les PERSONES han d'ésser dels Països Catalans, vivents, d'una catalanitat conscient, explícita, exemplar i de provada continuïtat, tant si llur residència és als nostres territoris com si és fora d'ells.

Les ENTITATS han d'ésser actuals, i també d'una catalanitat conscient, explícita, exemplar i de provada continuïtat, sigui quina sigui llur residència o àmbit d'actuació.

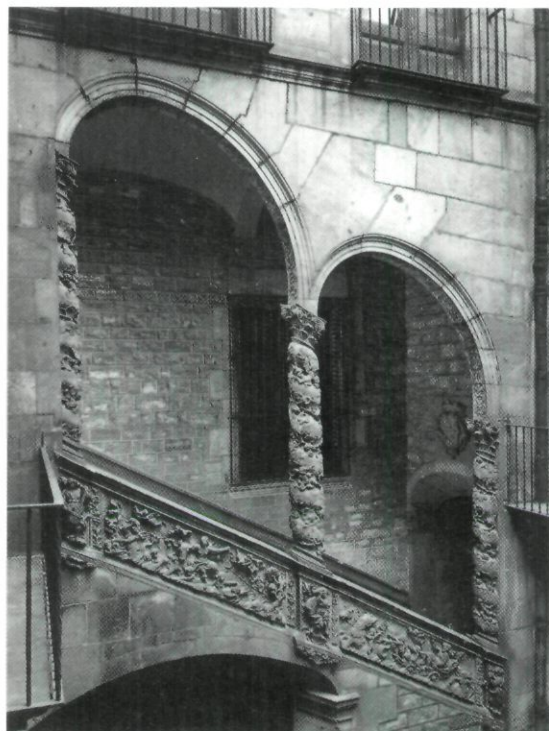
VEREDICTE

PREMI A PERSONES.

ENRIC CASASSAS I SIMÓ de Barcelona

Per la seva trajectòria científica com a químic i investigador, tasca realitzada sempre en català; per la seva defensa de la catalanitat ja des dels temps més difícils de la postguerra com a estudiant; per la seva llarga dedicació docent com a professor català en diverses universitats europees i americanes i perquè les seves classes han estat ferment de catalanitat en el món universitari i científic; per la seva dedicació a organitzar la recerca científica a Catalunya, i també per la seva tasca renovadora i d'una exigència nacional impecable i exemplar com a president d'institucions com l'Institut d'Estudis Catalans i la Universitat Catalana d'Estiu de Prada.

PREMI A ENTITATS.

ÒMNIUM CULTURAL de Barcelona

Per la seva eficaç i indiscutible defensa de la identitat nacional dels Països Catalans, que exerceix tot protegint l'activitat cultural i institucional clandestina en els moments més difícils; promocionant a tot risc en moments molt compromesos la nostra llengua i la nostra cultura mitjançant el patrocini de premis literaris i d'investigació, les accions de mecenatge cultural, l'aixopluc d'institucions cabdals, les campanyes de difusió, d'ensenyament i de formació de professors de català, en tot moment, des de la seva fundació fa trenta anys, amb una rigorosa fidelitat al servei del nostre poble i a la qual ha cridat a col·laborar milers de persones escampades arreu de la nostra terra.

X PREMIS JAUME I D'ACTUACIÓ CÍVICA CATALANA

Són destinats a fer conèixer i distingir la tasca (generalment poc coneguda, sovint anònima, però exemplar) de persones vivents que sempre han actuat i actuen, sense equívocs, al servei de la identitat pròpia dels Països Catalans, en àmbits de la vida i de la relació humana tals com els que s'esmenten a continuació: l'ensenyament, els mitjans de comunicació, les ciències, l'art, la cultura popular, la música, el teatre, l'economia, el dret, l'acció social i cívica, etc.

Després d'un examen aprofundit de les nombroses propostes rebudes de diverses entitats i persones d'arreu dels Països Catalans, els sis PREMIS JAUME I D'ACTUACIÓ CÍVICA, dotats cadascun d'ells amb 500.000 pessetes, són atorgats així:

JOAN BELLMUNT I FIGUERES de Puiggròs (Les Garrigues)

Per la seva tasca, silenciosa però monumental, de recerca i estudi de la petita història de les terres de ponent, amb la recuperació, recopilació i divulgació pedagògica de fets, costums, tradicions i llegendes lleidatans, amb la qual tasca ha deixat una empremta profunda en aquelles comarques i, en especial, al Segrià. Ha cultivat també la literatura: poesia, història, llibre juvenil, etc.

MARGARIDA DESCATLLAR de Perpinyà (Rosselló)

Per la seva dedicació, des de fa molts anys, a l'ensenyament i a la difusió de la nostra llengua mitjançant l'organització de cursos de català per a joves i adults, cursos a distància per als catalans exiliats França endins, i sobretot amb la creació, al seu càrrec, de la Biblioteca Catalana de la capital rossellonesa.

NÉSTOR NOVELL I SANXO de Gandia (La Safor)

Per la seva activitat com a professor d'ensenyament secundari, exercida sempre en català; pels seus nombrosos estudis sobre comerç exterior i economia urbana i, sobretot, per la seva remarcable actuació com a director del Centre d'Estudis i Investigacions "Alfons el Vell", on porta a terme una intensa activitat cultural i editorial, tot promovent els intercanvis personals i institucionals entre les diverses terres catalanes, així com el coneixement de personatges i fets de significació inequívocament nacional, com el Tirant lo Blanc o els Borja, a més del projecte en curs de vertebració cívica i cultural de les comarques centrals valencianes.

LLUÍS MILLÀ I REIG de Barcelona

Per la seva dilatada i intensa activitat com a llibreter i editor eminentment popular i de divulgació, com ara el conegut calendari o bloc Millà de sobretaula; i sobretot per l'arrecplec i conservació del més complet arxiu teatral de Catalunya, base imprescindible i suport durant molts anys dels elencs teatrals d'aficionats, tan arrelats a la nostra terra.

LLUCIÀ NAVARRO I RODON de Premià de Mar (Maresme)

Per la seva llarga activitat com a il·lustrador i director artístic de Cavall Fort des dels inicis de la revista, i per haver-ho fet amb un esperit obert, eclèctic i pedagògic, gràcies al qual diverses generacions de joves il·lustradors han vist esperonades les seves iniciatives; per la seva modèlica activitat docent com a professor i director de l'Escola d'Arts i Oficis de Barcelona i també pels nombrosos murals que ornem esglésies i edificis civils d'arreu del país.

BENET RIBAS I FUGAROLAS de Blanes (La Selva)

Per la seva coratjosa, esforçada i modèlica acció d'editar la revista "Recull" de Blanes, la qual, ja des del 1920 en què fou fundada, ha mantingut fins i tot en les èpoques més difícils un alt nivell de qualitat literària i de fidelitat nacional, i com a promotor continuat i exemplar dels Premis Recull, uns dels més prestigiosos de Catalunya, a través dels quals han estat estimulades i fetes conèixer diverses generacions de joves escriptors.

XI PREMI **SANCHIS GUARNER**

a la unitat de la llengua catalana

Dotat amb 500.000 pessetes per la Fundació Jaume I, és atorgat anualment, dins el marc de les Festes Populares de Cultura "Pompeu Fabra", a un llibre escrit en català i publicat durant els darrers dos anys, del 1r. d'octubre de 1990 al 30 de setembre de 1992, que signifiqui una contribució notable al coneixement de la llengua catalana en l'aspecte de la seva unitat o de qualsevol altre vessant paral·lel o relacionat amb el fi esmentat.

En aquesta convocatòria han estat tingudes en compte les obres aparegudes de l'octubre de 1990 al setembre de 1992, tots dos inclusivament.

El Jurat (nomenat per la Comissió Organitzadora de les Festes Populares de Cultura "Pompeu Fabra", amb la inclusió d'un representant de la Fundació Jaume I) constituït pel senyor Ramon Aramon i Serra, president, Carme Alcoverro, Joan Triadú, Jordi Carbonell i Jaume Vallcorba, secretari, ha acordat, després de deliberar, d'atorgar per unanimitat el XI PREMI SANCHIS GUARNER A LA UNITAT DE LA LLENGUA CATALANA, a l'obra titulada.

ELS NOMS DE LLOCS SOTAIGUATS **DE LA MAR SITGETANA A LA RAPITENCA**

de la qual és autora la senyora Maria-Teresa Montaña i Martí.

Barcelona, 9 de novembre de 1992.

PREMIS A ESCOLES

12 premis de 500.000 ptes. cadascun

ESCOLA SANTA MARIA D'ARTÉS, d'Artés (Bages)

Perquè és una escola decididament arrelada a la població i al país, amb un equip de mestres engrescats en l'acció educativa que duen a terme, amb interès per a motivar els alumnes en el seu aprenentatge a través d'iniciatives molt variades, com tallers, sortides, participació en premis, etc

ESCOLA L'HORIZZÓ, de Barcelona (Barcelonès)

En reconeixença a una acció educativa que ja arriba als vint-i-cinc anys i que destaca per la coherència d'un plantejament educatiu global, des de l'educació infantil fins al COU, del qual són puntals la voluntat de formació integral de les persones, l'aplicació generalitzada del mètode científic i de les noves tecnologies i l'interès per a relacionar-se amb escoles de la resta dels Països Catalans i d'arreu del món.

C.P. CARITAT SERINYANA, de Cadaqués (Alt Empordà)

Per la fermesa d'un equip de mestres que, mitjançant una tasca entusiasta i continuada, ha aconseguit fer una escola catalana de qualitat, i per la seva acció de dinamització cultural en un poble amb una presència important d'immigrants.

C.P. CAMÍ DEL MIG, de Mataró (Maresme)

Perquè, situada en un barri perifèric i amb un percentatge elevat d'alumnes procedents de famílies no-catalanoparlants, ha aconseguit una normalització total en continguts i actituds, concebant l'educació com una globalitat que afecta tots els àmbits de la cultura; perquè que ha destacat per l'empenta renovadora en el camp de la pedagogia amb el desenvolupament d'experiències variades, esdevenint un punt de referència per a la comarca.

C.P. EL TURÓ, de Montcada i Reixac (Vallès Occidental)

Per la seva llarga història de treball educatiu en una àrea suburbial, on ha sabut arrelar amb una alta qualitat pedagògica, amb uns objectius clars de normalització lingüística i amb una dedicació preferent a la integració dels alumnes amb més necessitats d'atenció especial.

COL.LEGI SAGRADA FAMÍLIA, de La Pobla de Segur (Pallars Jussà)

Per l'esforç de catalanització d'una escola que ofereix a la comarca tota la gamma d'escolarització -educació infantil, EGB, BUP, COU i FP- així com els serveis d'internat i escola-llar per a infants amb risc de marginació social; i, també per la voluntat de ser una institució oberta a les necessitats del poble tot col.laborant amb l'Ajuntament i oferint a les mares de família l'accés a diversos aprenentatges.

I.B. GAUDÍ, de Reus (Baix Camp)

En reconeixença a un institut centenari que des dels seus inicis ha sabut integrar-se plenament a la ciutat i a la comarca a través de nombroses aportacions de dinamització cultural i desenvolupant un projecte educatiu de qualitat i conseqüent amb la catalanització de l'ensenyament.

C.P. BEAT BONAVENTURA GRAN, de Riudoms (Baix Camp)

Per la vitalitat d'un col·lectiu de mestres que ha estat capaç de generar un projecte educatiu que té presents des dels elements més bàsics d'incentivació del sentiment de pertinença nacional fins a la introducció gradual de les noves tecnologies, i com a reconeixement a la seva sensibilitat per a trobar les mesures compensatòries adients per a acollir amb plena normalitat alumnes de procedència magribina.

C.P. CASTANYER, de Sant Joan les Fonts
(la Garrotxa)

Pel treball d'educació harmònica i global de l'infant, fruit de l'esforç coordinat i constant d'un equip de mestres que ha conduït amb entusiasme l'actualització pedagògica, la normalització lingüística i la integració cultural a l'entorn.

C.P. ARCE OCHOTORENA, de Tortosa
(Baix Ebre)

Perquè és una escola on l'ús del català, per part de professors i alumnes i en totes les situacions, ha arribat a un grau de plena normalitat: com a vehicle de continguts educatius, d'activitats d'aprenentatge, de lleure, i tant a l'aula com fora de l'aula.

C.P. MANUEL FOGUET, de Vinaròs
(Baix Maestrà)

Perquè, a partir d'una tasca molt positiva d'incorporació de la nostra llengua i la nostra cultura, ha aconseguit una completa normalització de l'activitat escolar i ha sabut traspasar les parets del centre i donar a tota la població un testimoni cultural i lingüístic mitjançant la participació setmanal en la revista del poble i amb representacions teatrals periòdiques.

C.P. LLUÍS VIVES, de Xilxes (Plana Baixa)

Perquè és una de les primeres escoles de les comarques del nord del País Valencià que va començar l'ensenyament en català per a tots els seus alumnes i per haver aconseguit en aquests moments una normalització lingüística de totes les seves activitats, normalització que compta amb el suport de tota la comunitat local alhora que serveix de model i d'estímul per a d'altres escoles de característiques similars.

PREMI A MESTRES I PROFESSORS

Dotat amb 800.000 ptes, que es distribueixen com segueix:
400.000 ptes. al treball guardonat i una subvenció de 400.000 ptes. per a contribuir a la seva edició.

Ha estat atorgat al treball:

**TALLERS AL CICLE MITJÀ
PER APRENDRE I DIVERTIR-SE
TOT FENT LLENGUA,**
de Carme Fornés i Eulàlia Ros.

Proposta rica i innovadora per a organitzar el treball de llengua al Cicle Mitjà en escoles que segueixen el Programa d'Immersion Lingüística. Es tracta d'un conjunt d'activitats estructurades en tallers que posen l'alumne en situacions motivadores d'ús real de la llengua, afavoreixen i estimulen les interaccions socials i garanteixen una continuïtat en relació amb la metodologia utilitzada en els nivells anteriors. A més de la qualitat del treball, el Jurat ha tingut especialment en compte la seva oportunitat i la possibilitat de servir com a model per a moltes altres escoles.

PREMIS ALS ALUMNES

50 lots de llibres
per valor de 75.000 ptes. cadascun

PARVULARI I CICLE INICIAL

1. **Els transports.** Alumnes de parvulari.
Escola l'Espill, de Manresa.
2. **Jocs i joguines.** Alumnes de parvulari.
Escola Mowgli, de Reus.
3. **El llibre dels oficis.** Alumnes de 2n de preescolar.
Col·legi Maria Auxiliadora, d'Algemés (País Valencià).
4. **Les vacances de la família Pocalolta.** Alumnes de parvulari i 1r i 2n d'EGB.
C.P. Miguel Hernández, de Badalona.
5. **Els bolets.** Alumnes de 1r i 2n d'EGB.
C.P. Lloriana, de Sant Vicenç de Torelló.
6. **Manual del bon cavaller.** Alumnes de 2n d'EGB.
C.P. Benviure, de Sant Boi de Llobregat.
7. **Els quefers de la canalla.** Alumnes de 2n d'EGB.
C.P. Platero y yo, d'Aldaia (País Valencià).

CICLE MITJÀ

1. **Llegim perquè ens agrada.** Alumnes de 3r d'EGB.
Escola Orlandai, de Barcelona.
2. **Auca de la rondalla "El mig pollastre".** Alumnes de 3r d'EGB.
C.P. Sant Blai, de Llaurí (País Valencià).
3. **Comarca d'Osona.** Alumnes de 4t d'EGB.
Escola Casals-Gràcia, de Manlleu.
4. **La pesca ahir i avui.** Alumnes de 5è d'EGB.
Escola Immaculada Concepció, de Lloret de Mar.
5. **Treball-estudi: comarques de Catalunya.** Alumnes de 5è d'EGB.
C.P. La Mercè, de Tortosa.
6. **Excursió al bosc de Gabellí.** Alumnes de 5è d'EGB.
C.P. Llorenç Ribera, de Campanet (Mallorca).

CICLE SUPERIOR

1. **El meu poble, Manlleu.** Alumnes de 5è, 6è, 7è i 8è d'EGB.
C.P. Pompeu Fabra, de Manlleu.
2. **Treballs de coneixement de l'entorn (20 treballs).** Alumnes de 6è, 7è i 8è d'EGB.
Escola Montsant, de Reus.
3. **Arrels i poble: la vila de Castellciutat.** Alumnes de 6è, 7è i 8è d'EGB.
Col·legi Públic de Castellciutat.
4. **Comunitat Econòmica Europea.** Alumnes de 7è d'EGB.
El castell de Calonge. Alumnes de 8è d'EGB.
Escola Vedruna, de Girona.
5. **Resseguint les pedres de Sant Julià de Vilatorrada.** Alumnes de 7è d'EGB.
C.P. Bellpuig, de Sant Julià de Vilatorrada.
6. **La boira.** Alumnes de 7è d'EGB.
C.P. Dr. Fortià Solà, de Torelló.

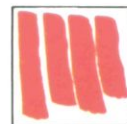

7. **Immigrants a Catalunya.** Alumnes de 7è d'EGB.
C.P. Joan Maragall, de Sabadell.
8. **Aurella (revista escolar).** Alumnes de 6è, 7è i 8è d'EGB.
C.P. Carles de Fortuny, d'Esponellà.
9. **Una sortida poètica.** Alumnes de 7è i 8è d'EGB.
C.P. Verge del Roser, de Vallmoll
10. **Tirant lo Blanc.** Alumnes de 7è i 8è d'EGB.
C.P. Mare de Déu de Montserrat, de Súria.
11. **Tirant lo Blanc (en vers).** Alumnes de 7è i 8è d'EGB.
Escola Mare de Déu dels Dolors, de Sant Boi de Llobregat.
12. **Treballs sobre l'entorn (6 treballs).** Alumnes de 7è i 8è d'EGB.
Col.legi Nostra Senyora del Carme, de Balaguer.
13. **Els nostres carrers.** Alumnes de 8è d'EGB.
C.P. Gil Cristià, de La Selva del Camp.
14. **L'Observatori de l'Ebre. Dades meteorològiques dels anys 1960-1990.**
La comarca del Baix Ebre. Alumnes de 8è d'EGB.
C.P. Maria Garcia Cabanes, de L'Aldea.
15. **Els cinc Presidents de la Generalitat moderna. En el centenari de les Bases de Manresa.**
Alumnes de 8è d'EGB.
Col.legi Vedruna, de Palafrugell.
16. **Orfeó Català.** Alumnes de 8è d'EGB.
Escola Garbí, d'Esplugues de Llobregat.
17. **A la recerca del tap pispat.** Alumnes de 8è d'EGB.
Escola Graduada Comarcal Bac de Cerdanya, d'Alp.
18. **Valors: alegria, responsabilitat, sinceritat, amistat !** Alumnes de 8è d'EGB.
Col.legi Mare de Déu del Carme, de Santa Coloma de Queralt.
19. **També podem.** Alumnes de 8è d'EGB.
Col.legi Públic d'El Pinell de Brai.
20. **Estada a l'aula del mar de Benicàssim. Sexualitat i vida.**
La Mel. Alumnes de 8è d'EGB.
C.P. Garganes Foieta, d'Altea (País Valencià).

CICLES DIVERSOS

1. **La flora dels nostres camins i marges.** Alumnes de 1r a 5è d'EGB.
Col.legi Públic de Cabra del Camp.
2. **Conèixer, estimar i viure la natura.** Alumnes de parvulari a 8è d'EGB.
C.P. Les Moreres, de Les Pobles.
3. **Fem llibres.** Alumnes de tots els nivells.
C.P. Sant Ignasi, de Manresa.

4. **Comunicacions per l'Ebre a Benifallet.** Alumnes de tots els nivells.
Col.legi Públic de Benifallet.
5. **Jornades mediambientals "Retrobem el bosc".**
Alumnes de parvulari a 8è d'EGB.
C.P. Abat Oliba, de Sant Hipòlit de Voltregà.
6. **Tirant lo Blanc.** Alumnes de tots els nivells.
C.P. Europa, de Salou.
7. **Festa des Jai.** Alumnes de tots els nivells.
Col.legi Públic de Búger (Mallorca).
8. **Tirant lo Blanc.** Alumnes d'educació especial.
Escola Àuria, d'Igualada.
9. **Aladí i la llàntia meravellosa.** Alumnes de tots els nivells.
Escola Gitanjali, de Badalona.

BUP, COU I FP

1. **Flors i plantes per cosmètics i perfums.** Alumnes de 3r de BUP.
I.B. Eugeni d'Ors, de Vilafranca del Penedès.
2. **Tecnologia química 5.**
Les fonts.
Els detergents.
La llet. Alumnes de 3r. d'F.P.-2.
I.P.F.P. Esteve Terradas, de Cornellà.
3. **L'observació i la descripció, fonaments de la recerca científica.**
Alumnes de 1r, 2n, i 3r. de BUP.
I.B. Joan d'Àustria, de Barcelona.
4. **Crit Club: revista.** Alumnes de 2n de BUP.
I.E.S. Sitges, de Sitges.
5. **"Principia Ethica" de Moore i "Ètica i llibertat" de Terricabres.** Alumnes de 3r de BUP.
I.B. Bisbe Sivilla, de Calella.

6. **La batalla de l'Ebre 50 anys després.**
L'evolució de la recollida de deixalles.
Els diferents carburants dels vehicles a motor.
Alumnes de 3r de BUP.
Centre d'Estudis Gresol, de Terrassa.
7. **Dossier de l'amor.** Alumnes de 3r. de BUP.
I.B. Tirant lo Blanc, de Torrent (País Valencià).
8. **Anàlisi biològica i química de les aigües del riu Girona.** Alumnes de 3r de BUP.
I.B. Historiador Chabàs, de Dénia (País Valencià).

FUNDACIÓ
JAUME I

XV Premis BALDIRI REIXAC

Convocatòria per al curs 1992-93
Dotació total 10.650.000 ptes.

Aquests premis, destinats a **estimular l'escola catalana**, són dotats per la **FUNDACIÓ JAUME I** amb les aportacions dels receptors del **llibre-nadala** que la Fundació tramet cada any a les persones interessades per la nostra cultura.

L'àmbit d'actuació és el dels Països Catalans. L'organització dels premis compta amb l'assessorament de la DEC d'Òmnium Cultural. Els Premis Baldiri Reixac són convocats en tres modalitats:

1 PREMIS A ESCOLES

12 premis de 500.000 ptes. cadascun.

Serà premiada la qualitat global de l'actuació escolar en l'aspecte concret de la catalanitat. És indispensable que el lloc que ocupen la llengua i la cultura catalanes en el projecte educatiu i en el conjunt de les activitats de l'escola s'adigui a l'aplicació efectiva del Projecte Lingüístic del Centre.

Per a participar-hi cal omplir i trametre el QÜESTIONARI que facilita la FUNDACIÓ JAUME I, així com la documentació que s'hi demana.

Les escoles ja presentades en anys anteriors i no premiades que desitgin optar a aquesta convocatòria, només caldrà que presentin un nou qüestionari actualitzat, sense necessitat d'aportar nova documentació.

No es poden presentar les escoles guardonades en convocatòries anteriors.

2 PREMI A MESTRES I PROFESSORS

Dotat amb 800.000 ptes. que es distribueixen com segueix:

400.000 ptes. al treball guardonat, i una subvenció de 400.000 ptes. per a contribuir a la seva edició.

Destinat a docents de tots els nivells, serà atorgat a un treball inèdit de temàtica pedagògica l'ús del qual estimuli l'ensenyament en català a qualsevol àmbit educatiu.

Cal acompanyar els treballs -presentats anònimament- amb la FITXA D'INSCRIPCIÓ complimentada, dins

un sobre tancat. A l'exterior hi constarà només el títol del treball.

A l'edició del treball premiat s'hi farà constar el premi amb el qual ha estat guardonat.

El Jurat podrà dividir el premi o deixar-lo sense adjudicar.

3 PREMIS ALS ALUMNES

50 premis de 75.000 ptes. cadascun, en llibres catalans, a triar pels interessats. **Premi especial de 100.000 ptes.** a un treball sobre les **Bases de Manresa** fet per alumnes de dotze anys en amunt.

Seràn atorgats a **treballs de classe, fets preferentment en equip** per alumnes de Parvulari, EGB, Ensenyament Secundari, COU o Educació Especial.

Els treballs hauran de ser **escrits en català. Podran versar sobre qualsevol de les matèries o les àrees dels diversos cicles escolars, o bé ésser resultat d'activitats escolars** com excursions i visites, periòdics escolars i diaris de classe, col·leccions, àudiovisuals, etc. (de murals, maquetes, manualitats, etc. més grans de 60 x 60 cm., només se n'admetran fotografies).

El Jurat considerarà d'una manera especial els treballs que suposin un **esforç de penetració en la realitat nacional catalana i en la nostra tradició cultural.**

Els treballs s'acompanyaran d'una memòria breu, no més llarga de dos folis, on s'especificaran les motivacions, les circumstàncies, la manera com s'ha fet el treball, etc. Quan es tracti d'alum-

nes de Parvulari, del Cicle Inicial d'EGB o d'Educació Especial, la memòria podrà ser redactada pel mestre.

Per a optar al premi, és imprescindible acompanyar cada treball amb la FITXA D'INSCRIPCIÓ, segons el model que en facilita la FUNDACIÓ JAUME I.

No seran admesos els treballs que no vagin acompanyats de l'esmentada fitxa d'inscripció complimentada.

Els treballs i la documentació s'han d'adreçar a la **FUNDACIÓ JAUME I, Aribau, 185, 3r., 08021 BARCELONA, Tel. 200.53.47**

El termini de presentació s'acabarà el dia 15 de febrer de 1993. Els treballs tramesos per correu que arribin després d'aquesta data, només seran admesos si al mata-segells consta que la tramesa és anterior al 8 de febrer.

Els treballs no premiats podran ésser recollits des del 20 de juny fins al 15 d'octubre, mitjançant la presentació del rebut d'entrada.

La FUNDACIÓ JAUME I podrà disposar dels treballs premiats durant un any per tal d'exposar-los i promoure'n la difusió.

Premis BALDIRI REIXAC

Aribau, 185 - Tel. 200 53 47
08021 Barcelona

Amb el patrocini honorífic de la

Generalitat de Catalunya
Departament d'Ensenyament

EDITORIAL BARCINO

Manté la seva línia habitual, amb especial dedicació a les col·leccions Els Nostres Clàssics, Renaixença, i Biblioteca Verdageriana. A part, cal remarcar l'èxit assolit pel **Comprendre la Natura** de Ramon Folch, una obra bàsica d'introducció als temes de la Natura i l'Ecologia. Igualment destacada ha estat l'acceptació del llibre **Orfeo Català** de Pere Artís i Lluís Millet, commemoratiu del centenari d'aquella entitat senyera de la nostra cultura.

Quant a Els Nostres Clàssics, és imminent l'aparició de l'**Arbre d'honor**, tractat d'heràldica medieval, a cura de Cecília Burgaya. En procés de producció hi ha el volum de **Poesia completa de Jaume March**, a cura de Josep Pujol i l'**Obra completa de Pere March**, a cura de Lluís Cabré.

Viles i ciutats, del Baró de Maldà, a cura de Margarida Aritzeta, és el primer volum –també en avançat procés d'edició– d'una nova sèrie dedicada a l'obra d'aquell important autor vuitcentista. El seguiran, molt aviat, dos volums de **Miscel·lània de viatges i festes majors**, del mateix autor.

Altres volums l'edició dels quals és iniciada són les **Homilies d'Organyà**, a cura de Maurice Molho, Manuel Mundó, Armand Puig i Jordi Bruguera i el **Teatre nadalenc**, a cura de Ferran Huerta.

A més d'aquests títols d'aparició més propera, es troben amb el procés de preparació avançat el **Decàmeron**, a cura de Coia Cabré; el **Llibre d'Amic e Amat**, de Ramon Llull, a cura d'Albert Soler i l'**Obra literària de Romeu Llull**, a cura de Jaume Turró.

No tan avançats però en procés, es troben la **Crònica de Miquel Parets**, a cura de Maria Rosa Margalef; el volum VI dels **Furs de València**, a cura de Germà Colón; el **Tirant lo Blanc**, de Joanot Martorell i M.J. de Galba, a cura de Joan Perera; l'**Espill de la vida religiosa**, a cura d'August Bover; el **Regiment preservatiu i curatiu de la pesta**, de Lluís Alcanyís, a cura de Joan Arrizabalaga; la **Suma de col·lacions**, a cura de Lluís Ramon, i el **Recull d'exemples i miracles**, a cura de Josep Antoni Ysern.

Dins la Biblioteca Verdageriana, es troben en procés d'edició avançat el volum tercer de les **Excursions i viatges**, de Jacint Verdager, a cura de Narcís Garolera; les **Rondalles**, de Jacint Verdager, a cura d'Andreu Bosch; el volum XI

de l'**Epistolari**, a cura de Joan Torrent i Fàbregas, i les **Visions i exorcismes I: visions de Teresa**, a cura de Josep Junyent.

A la Biblioteca Renaixença, és avançat el procés d'edició de la **Poesia completa de Tomàs Aguiló i Forteza**, a cura de Joan Mas.

Finalment, i fora de les col·leccions esmentades, és força avançat el volum d'homenatge a **Joan Triadú**, biografia a càrrec d'Agustí Pons amb diversos apèndixs documentals i bibliogràfics.

III CONCURS DE REDACCIÓ

Són dos premis adreçats als nois i noies dels col·legis i liceus de la Catalunya Nord, respectivament, amb l'objectiu de fer conèixer i practicar tots els gèneres literaris, tradicionals i populars. El concurs el convoca l'Associació Arrels de Perpinyà, i els premis són dotats per la Fundació Jaume I.

La convocatòria del 1992 proposava el text periodístic com a gènere literari a treballar pels concursants, els quals havien d'elaborar una pàgina de diari.

El premi a col·legis correspongué a la pàgina **Bosses de plàstic**, realitzada pels alumnes de 3era. del Col·legi de la Costa Vermella, de Portvendres.

La classe de 1era. del Liceu J. Lurçat, de Perpinyà, obtingué el premi destinat als alumnes de secundària amb **La teca**, imaginària pàgina d'un diari de l'any 2000, amb texts, horòscops, entrevistes, dibuixos i caricatures, fotografies, aforismes, etc.

El Jurat reté una menció especial als treballs següents: **El Museu d'Art Modern de Ceret**, de la classe 3era. del Col·legi Joan Amade, de Ceret; **Xipots**, treball individual d'una alumna de 1era. del Liceu Deodat de Severac, de Ceret, i **El Vallespir i el Pirineu**, de la classe de 3era. del Col·legi J. Moulin, d'Arles de Tec.

El diari El Punt de Girona publicà gentilmente la pàgina guanyadora a la seva edició "Setmanari de Catalunya Nord" del 3 de juliol.

MUSEU DE LA VIDA RURAL

Continua la tasca iniciada ara fa quatre anys, amb especial atenció als més joves. El Museu de la Vida Rural de l'Espluga de Francolí és un museu temàtic, centrat en l'etnologia popular: formes de vida, oficis tradicionals, costums i tradicions religioses i culturals, feines de la casa, etc. Disposa d'una planta dedicada al medi natural, la vila i la seva història, etc.

Els visitants

L'any 1992 han estat un 7 % més que l'any anterior. Tres de cada quatre visitants vénen en grups, els quals han augmentat un 10,5 %.

D'aquests visitants en grup, més de la meitat, exactament el 56 % han estat alumnes d'escoles. De la resta, el 30 % són excursions organitzades (agències de viatges i similars) i el 14 % són grups no organitzats. Una dada força satisfactòria atès que els infants són els primers i principals destinataris de la nostra activitat.

Quant a la procedència, el 83 % és oriünd de localitats dels Països Catalans, el 9 % són espluguins o residents a l'Espluga, el 5 % han vingut de la resta de l'Estat i el 3 % han estat estrangers.

Exposicions temporals

El museu no és una entitat estàtica: ofereix novetats als visitants, tant de la vila com de fora. Hom hi ha organitzat diverses exposicions temporals.

Gener: amb motiu de la fira local, hom presenta l'obra en **Paper nu** de Narcís Banchs i Valls, de Gelida. Inclou demostracions pràctiques de fer paper artesanal, taller en què han participat les escoles de la comarca. Febrer: Deu anys de **Carnaval al carrer**, una visió de les celebracions populars d'aquesta festa recuperada. Pel maig, retrospectiva del sacerdot espluguí **Mossèn Ramon Muntanyola**, participació en la Jornada de la Pau que organitza anualment l'Associació d'Amics d'aquell poeta i patriota exemplar. El mes de juliol, el museu presentà dues exposicions: una mostra commemorativa dels **Deu anys de la Corral Espluguina**, i una altra dedicada a **Les Aigües de l'Espluga i el Balneari de les Masies**, important conjunt hotelier que donà renom turístic a la vila i que enguany arribava al centenari. Ha continuat l'exhició itinerant de l'exposició **L'època dels castells**, que enguany ha estat presentada a Vimbodí amb motiu de la Festa Major d'aquesta vila veïna. I pel setembre, formant part de la XXII Festa de la Verema de la Conca de Barberà, exhibició dels dibuixos originals de Carles Puche per al llibre **Comprendre la Natura** de Ramon Folch i Guillén.

El museu ha col·laborat en l'exposició **Catalunya medieval** de la Generalitat de Catalunya i en la de **Sefarat** celebrada a Toledo, mitjançant el préstec del segell hebraic de marcar pans àzims. Igualment ha participat en l'exposició **Palium** amb la qual l'Arquebisbat de Tarragona celebra el Novè centenari de la catedral, amb la cessió de la Vera Creu del segle XIV propietat de la parròquia de Sant Miquel.

En la Itàlia dels Estats és escolit Alexandre VI, el "papa polític". Altra vegada un Borja davant els Della Rovere que comptarà amb el suport del seu fill Cèsar, paradigma de Condottiero. El problema ara no eren els turcs, sinó Carles VIII i Lluís XII de França o els Reis Catòlics i el Gran Capità. Mentre Savonarola fustiga la conducta del Papa, Maquiavel pren Cèsar com a model d'El Príncep. És el Renaixement. Martí Domínguez, "Els Borja" (La Safor, 1985).

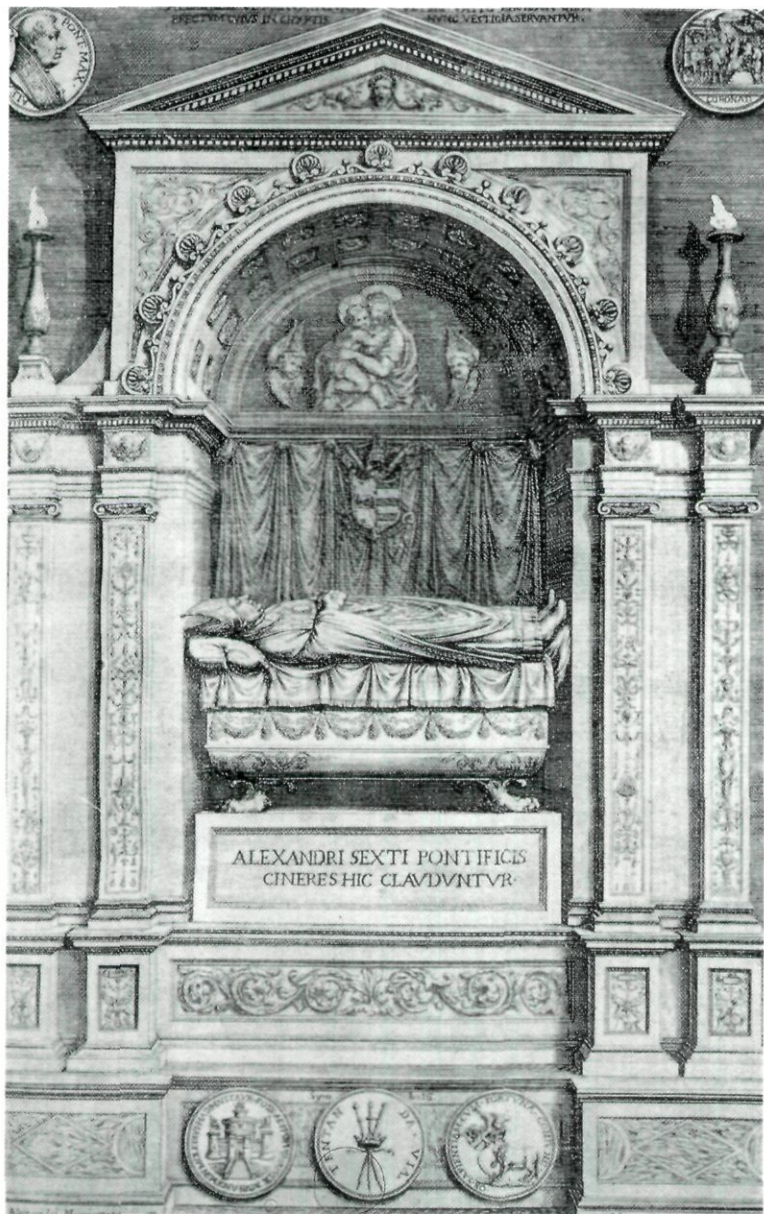
Benediccionari d'Alexandre VI. Biblioteca de Brera, Milà.

ELS BORJA

L'ELECCIÓ DE RODERIC DE BORJA COM A PAPA ALEXANDRE VI, L'ANY 1492

Miquel Batllori S.I.

Mausoleu d'Alexandre VI a l'església de santa Maria de Montserrat, Roma.

Ara ens podem fer ja una idea de la política renaixentista d'Alexandre VI, mercès a les publicacions de nous documents i a les investigacions en curs, sobretot a l'arxiu del Vaticà i als arxius de València.

Roderic de Borja, nascut l'any 1431 a Xàtiva, al regne de València, "dellà lo Xúquer", arribà a Itàlia el 1453, cridat pel seu oncle, Calixt III. A Bolonya, essent ja notari apostòlic, es doctorà en dret canònic el 13 d'agost de 1456.

Després que el 20 de febrer del mateix any Calixt III l'hagués fet cardenal-diacon de Sant Nicolau *in Carcere*, fou nomenat el 31 de desembre nunci apostòlic o governador de la Marca d'Ancona. Un cop haver-hi demostrat durant un any les seves qualitats de govern, el 26 de novembre següent tornà a Roma, i l'11 de desembre fou designat comissari de les tropes pontificies a Itàlia. L'1 de maig de l'any següent era ja vicecanceller de l'Església romana, alt càrrec que conservà fins que fou elevat a la Santa Seu, l'11 d'agost de 1492.

Com a vicecanceller havia fet ja àmplies experiències en els tractes polítics i amb la cúria romana, encara que no tots els papes li haguessin atorgat la mateixa confiança. El 1457, Calixt III li havia conferit l'administració del bisbat de Girona, que Roderic deixà el 30 de juny de 1458 quan obtingué la del bisbat de València, mantinguda fins al 1492.

Malgrat la seva decisiva intervenció en les eleccions de Pius II (1458) i de Pau II (1464), cap de tots dos no li donà mostres d'especial estima. El primer condemnava severament la vida llicenciosa del cardenal de Borja. Aquest, tot amb tot, ajudà el papa Piccolomini amb una flota en la croada contra els turcs, i s'hi trobà present quan Pius II morí a Ancona.

La situació canvia amb l'arribada de Sixt IV Della Rovere. Encara el mateix any de la seva elecció, el 22 de desembre de 1471, nomena Roderic de Borja un dels quatre nuncis especials,

encarregats d'aconseguir ajut d'armes i de diners per a la croada contra les turcs. Roderic es quedà a Roma durant un temps, i del 8 de gener al 15 de març de 1472 fou tresorer del Col·legi cardenalici.

Durant març i abril del mateix any s'emeteren diferents butlles relacionades amb la seva nunciatura a Espanya. La de l'1 de desembre de 1471, amb la qual Sixt IV resolgué, contràriament a la postura anterior de Pau II, el matrimoni de Ferran d'Aragó, rei de Sicília i hereu de la Corona d'Aragó, amb Isabel de Castella, està sens dubte en relació amb la missió del nunci Borja. No sabem, però, ni si va influir directament en la reducció d'aquesta butlla, ni si la portà personalment a Espanya.

Deixà Roma el 15 de maig de 1472, s'embarcà a Òstia, en la flota de Ferran I de Nàpols –tan interessat per la croada– i arribà a València el 18 de juny. A Pedralbes es reuní de seguida amb Joan II d'Aragó, i, retornat a València, s'hi entrevistà amb el fill d'aquest, Ferran d'Aragó, i amb Pedro González de Mendoza, bisbe de Sigüenza, el futur gran cardenal d'Espanya. El nunci de Roma i l'hereu de la casa d'Aragó buscaven el suport dels Mendoza a favor d'Isabel com a hereva de la Corona de Castella.

Ja en aquest regne, Roderic es trobà amb Enric IV i amb la seva germana.

No intervingué de manera decisiva en la disputa successòria de Castella, però sembla que preparà el camí d'una solució. Vista la situació interna d'ambdues Corones –la reconquesta de Granada encara estava en curs–, el cardenal de Borja amb prou feines podia esperar dels reis una consistent ajuda militar contra els turcs; però obtingué una considerable col·laboració financera del clergat. El 12 de setembre de 1473 deixà València, per arribar a Roma el 24 d'octubre.

Sixt IV, immediatament després de la seva elecció, havia assignat en comanda a Roderic de Borja la rica abadia de Subiaco, en agraïment pel suport que n'havia rebut en el conclave; el 30

d'agost de 1471, el rellevà del diaconat de Sant Nicolau per transferir-li el bisbat suburbicari d'Albano (probablement en aquesta ocasió Roderic rebé els ordes sagrats majors). Durant la pesta de l'any 1476, acompanyà el papa Della Rovere a Viterbo i a Foligno; i, bon punt restà vacant la seu cardenalícia diaconal de Porto, el 24 de juliol de 1476, assolí també aquest bisbat, que duia inclòs el deganat al sagrat col·legi dels cardenals. El 8 de juliol de 1482, el papa li confià la seu episcopal de Cartagena.

A més dels bisbats de València, Porto i Cartagena, l'any 1492, Roderic de Borja retenia, en forma plena, el de Mallorca i, en comanda, els d'Erlau (Eger) a Hongria (en protectorat); aquests últims, els havia rebut, a més de molts altres beneficis eclesiàstics, de Sixt IV i d'Innocenci VIII. Hi havia pocs cardenals més rics que Roderic de Borja.

Mentre a Itàlia havia subsistit un equilibri polític basat en la pau de Lodi, pacte entre Milà, Florèn-

Armes d'Alexandre VI, restaurador del Castell de Sant'Angelo (1495), Roma.

Capitell amb les armes dels Borja. Ciutat del Vaticà.

Els Borja, particularment Alexandre i Cèsar, protagonitzaren una política fidel a Itàlia no compresa ni secundada pels propis italians, en un temps en que la fragmentació política dels petits estats sobirans i rivals els havia fet perdre tota consciència nacional, llevat dels personatges més grans del Renaixement, com Leonardo da Vinci i Nicolau Maquiavel. Martí Domínguez.

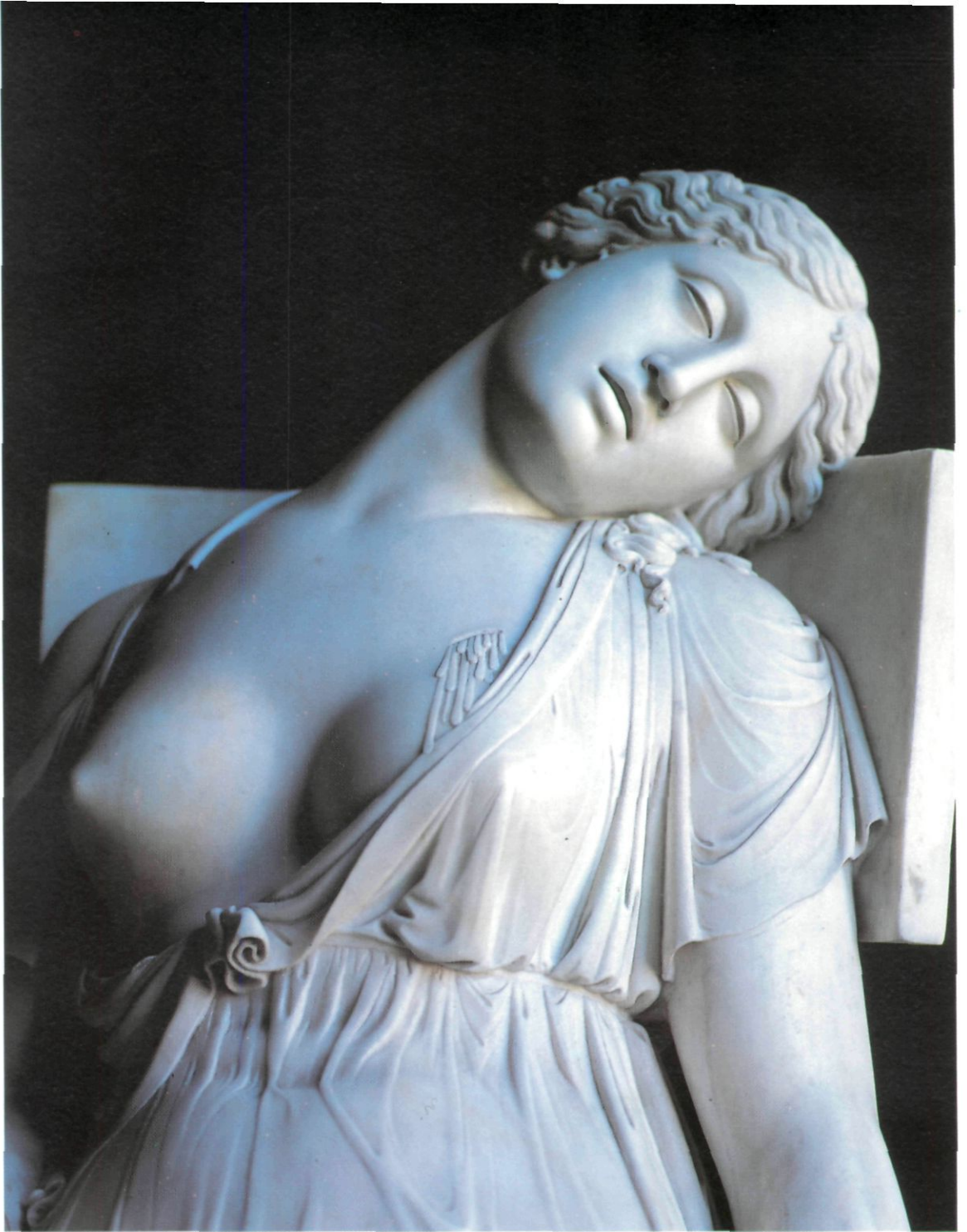
Xàtiva. Estàtua moderna, en bronze, del fill predilecte de la vila Roderic de Borja, papa Alexandre VI. Foto Ramon Manent.

cia i Nàpols, el cardenal Roderic de Borja mantenia bones relacions amb Ferran I de Nàpols; el 1477 participà com a legat de Sixt IV en la coronació de la reina Joana d'Aragó, segona muller de Ferran. Però en morir Innocenci VIII, el 1492, s'havia trencat aquell pacte italià, perquè Ludovico Sforza, de sobrenom "il Moro" (el Bru), havia usurpat el ducat de Milà per al seu nebot, Gian Galeazzo, casat amb Isabel d'Aragó, filla d'Alfons, duc de Calàbria, i néta del rei Ferran I de Nàpols.

Els dos cardenals més poderosos, Anscanio Sforza (germà de Ludovico) i Giuliano della Rovere (parent d'Innocenci VIII) es trobaven oposats: l'un afavoria Ludovico "il Moro"; l'altre, Ferran. Cap dels dos cardenals no podia obtenir la majoria de vots necessària per a aconseguir la tiara. Anscanio donà suport a la candidatura de Roderic de Borja, el qual, com hem dit, havia ja demostrat clarament les seves habilitats polítiques; certament, es tractava d'un requisit imprescindible quan Carles VIII de França, en qualitat d'hereu dels Anjou, es disposava a conquerir el regne de Nàpols. Sembla cert que el repartiment previ de generosos beneficis per part del vice-canceller influí en l'elecció del papa Borja; també és molt possible que, a més a més, hi hagués hagut simonia d'altres classes, però això no es pot demostrar —si no és a través dels purs rumors—. Sí que és cert, en canvi, que Alexandre VI fou elegit unànimement, inclosos els vots d'aquells pocs cardenals que no havien fet cas de les promeses simoniaques d'Anscanio i de Roderic i que desaprova ven la desmesurada riquesa i la vida escandalosa d'aquest darrer.

Les actuacions del papa Alexandre es desenvolupaven en tres camps: en relació amb el seu alt càrrec papal, amb la política italiana (i, de vegades directament, de vegades indirectament, també amb l'espanyola), i en relació amb els interessos que afectaven la seva amplíssima família. Una història del seu pontificat que deixi de banda un d'aquests tres aspectes serà sempre incompleta.

Lucrècia domina diverses llengües: el seu català familiar, el castellà, el francès i un italià tan pur que, encara que nascuda al Laci, recorda el fluid parlar de la Toscana.

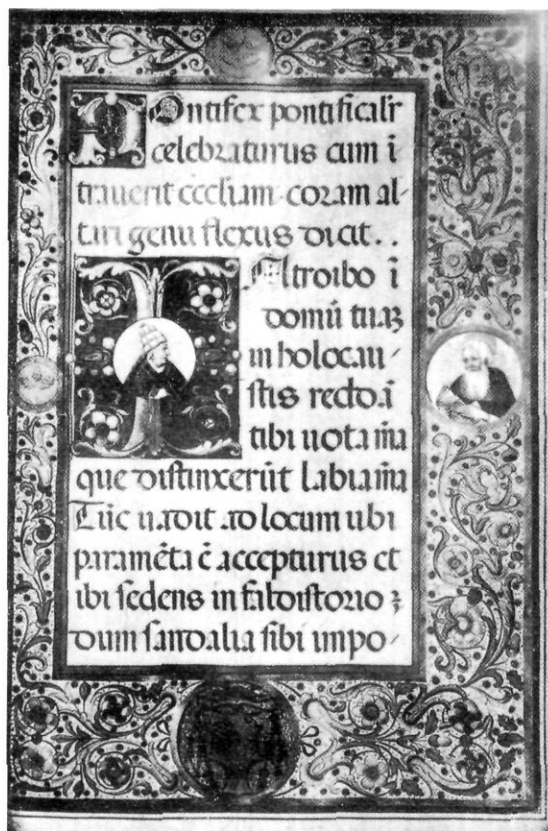
També parla correctament el llatí i té nocions de grec. Enric Moreu-Rey, "El pro i el contra dels Borja" (1958).

Lucrècia, figura romàntica, obra de Damià Campeny, que es troba al pati d'entrada de la Llotja de Barcelona. Foto Ramon Manent.

L'ÈPOCA DELS BORJA

EL MÓN OCCIDENTAL A L'ÈPOCA DELS BORJA

Ximo Company

Còdex miniat vaticà
d'Alexandre VI. Escola
Umbra. Roma.

DESTRIAR un possible denominador comú per a l'Europa en què van viure els tres Borja més famosos d'aquesta rellevant nissaga valenciana (Alfons, Roderic i Sant Francesc) esdevé poc menys que impossible. Alfons neix a la Torreta de Canals l'últim dia de 1378, i Sant Francesc tanca els ulls, a Roma, el 30 de setembre de 1572; per entremig han passat no res menys que prop de dos-cents any de vertiginosa història, en els quals s'han produït les més plurals i insospitades mutacions.

Cavallers i humanistes han cohabitat i alhora s'han enfrontat en diversos països, l'aparició de la impremta amb lletres mòbils ha trastocat el sistema de comunicació i difusió de la cultura

europea, Copèrnic i Galileu han gosat a plantejar i demostrar que el centre de l'univers no és la Terra sinó el Sol, i Colom, juntament amb un grapat d'aventurers arriscats, ha descobert l'immens territori americà, font i origen de nombroses metamorfosis socio-econòmiques i polítiques en el decurs de la Història Moderna d'Occident.

Massa coses, al capdavant, i massa plurals, per a destriar-ne, com ja he dit, un denominador comú per a una època tan trepidant. D'altra banda no hem d'oblidar que de cap manera no podem homogeneïtzar uns paràmetres socials i culturals semblants en l'ampli espectre geogràfic de l'Europa d'aquell moment. No és el mateix, per exemple, el concepte d'emancipació cultural generada per alguns humanistes italians del segle XV, que la coetània mentalitat cavalleresca que tant distingeix el quefer intel·lectual de nombrosos erudits dels Països Catalans o del món castellà.

Caldrà, per tant, de primer, ser conscients d'aquesta realitat indefugible. És a dir, de la impossibilitat de cercar un model europeu unívoc, vàlid per a l'extens mosaic dels grans i petits estats que conformen l'Europa dels segles XV i XVI. Més aviat haurem de referir-nos a zones, fenòmens i moments més o menys concrets, tot individualitzant, en la mesura que ens sigui possible, les diverses particularitats existents. Per exemple, referits a l'Església o als conceptes de cultura i d'humanisme, convindrà parlar-ne amb un cert sentit de simultaneïtat. D'una banda haurem d'intentar esbossar la seua possible essència o el seu tret comú més significatiu; d'altra les seues possibles –i de vegades prolífiques– particularitats, quan no excepcionalitats. Comencem, però, per l'aspecte polític.

Sant Pere del Vaticà i el palau habitat pels fills d'Alexandre VI a la segona meitat del s. XVI. Fresc a la tercera "logia" vaticana, Roma.

EL MARC POLÍTIC EUROPEU

NO FA GAIRE Ferran Garcia Oliver ha escrit un excel·lent llibre sobre la història medieval valenciana titulat **Terra de Feudals** (València, 1991). No voldria magnificar-ho, però em permeto de plantejar la generalitat de gran part del segle XV europeu encara sota la realitat, quasi rèmor, d'una mentalitat obertament i marcadament feudal. És a dir, i pel que aquí ens afecta, una mentalitat que encara arrossega els plantejaments individualistes i compartimentats d'un conjunt de grans i petits estats, de grans i petits senyors, que no acaben de superar uns mesquins enfrontaments bèl·lics, en benefici sempre del control polític d'unes parcel·les de terra que els assegurui ingressos i prosperitat econòmica. Uns senyors independents, autoritaris, amb iniciatives, mitjans de coerció i justícia individual. Barons feudals, en definitiva, que se senten amos i senyors del tros, castell, vila o viles que posseeixen. Senyors autosuficients i, alhora, necessitats del pacte polític, però sempre amb capacitat de determinar accions, fets i solucions draconianes, a vegades fredament sanguinàries.

L'esperit de l'home europeu del segle XV, mal-

grat sabudes excepcions italianes –que no són tantes com sovint s'ha pensat i exposat–, descansa sobre el pensament escolàstic, sobre l'amor i l'enaltiment a una dama ideal (recordem la noble estima de Tirant lo Blanc per la seua Carmesina) i, consegüentment, sobre la noció del món i dels ideals de la guerra amb mentalitat cavalleresca. Malgrat que a mesura que avança el segle es tractarà d'un esperit cada vegada més trucat, o si més no deixatat, a bona part de l'Europa del segle XV, inclosos els estats italians, s'imposava encara la coneguda idea de Joan de Salisburi, segons la qual la cavalleria era una professió instituïda per Déu i que, per dret propi, era necessària per al benestar humà.

França i Anglaterra viuen immersits en la penosa "Guerra dels Cent Anys" (1337-1453), en la qual la Casa de Valois i els Lancàster anglesos es disputaven la successió al tron francès de Felip el Formós. Hi ha per entremig visions nacionalistes i il·luminades com la de Joana d'Arc (cremada pels anglesos el 1431), però predomina –malgrat la voluntat anglesa d'assolir una monarquia centralitzada amb premonicions absolutistes– el sentit d'una guerra encara amb trama i decorats de

Per a entendre els Borja, cal situar-nos en la seva època, els segles XV al XVI, el Renaixement. De la mateixa manera, malament podrem entendre l'època si prescindim dels Borja.

Retrats de diversos personatges romans, amb els habillaments propis de l'època.

marcada ascendència feudal. Els mateixos anglesos mantindran a grans trets aquest esperit medieval en autoenfrontar-se en una mena de conflicte civil o fratricida, a la "Guerra de les Dues Roses" (1455-1485, guerra entre la dinastia de Lancàster i els nous pretendents i partidaris de la Casa de York). Finalment, un definitiu progrés cap a la monarquia absoluta a Anglaterra es produirà amb l'adveniment al tron d'Enric VII, de la casa Tudor (1485), després que el país hagués quedat parcialment desfet i arruïnat amb tantes guerres fratricides. L'època moderna –si és que encara pot emprar-se aquesta convenció històrica– s'iniciava aleshores a Anglaterra, semblantment al que passaria, grosso modo, amb Carles VII (1483-1498), i sobretot Lluís XII (1498-1515), a la corona francesa, o amb Maximilià I d'Àustria (1493-1519), a l'Imperi Germànic.

La situació a la península Ibèrica

El nostre món peninsular no és excessivament diferent, bé que varien, com ja s'ha dit, les particularitats, òbvies, del seu tarannà feudal específic. Castella viu la coneguda guerra civil entre els partidaris d'Isabel la Catòlica, germanastra del rei Enric IV (1454-1474), i els que prefereixen l'entronització de Joana la Beltraneja, suposada filla de l'esmentat rei, guerra que, entre altres coses, enfrontava el poder reial contra el poder senyorial.

Un conflicte certament sagnant que s'acabà amb la famosa batalla de Toro (1476), i que les Corts de Madrigal sancionaren el mateix any amb la definitiva proclamació d'Isabel com a reina de Castella. Ja abans, però, s'havia produït un esdeveniment capital per al futur polític de la Península: el casament d'Isabel i Ferran II (1469) i la consegüent unió que en suposà dels regnes respectius, Castella i Aragó. Naixien així els tan celebrats Reis Catòlics, veritables peoners de la monarquia absoluta entre els regnes hispànics.

La situació als Països Catalans

A casa nostra, Alfons el Magnànim (1416-1458) ens incorporava Nàpols el 1442 i Benevento el 1458, però el seu fill Joan II (1458-1479) ja va viure la dissortada guerra civil catalana (1472), de la qual, en encertades paraules de Josep Maria Salrach, en sortí "un país desfet i una corona afeblida". Hom ha parlat de la voluntat d'encetar amb aquesta guerra una important rebel·lió burgesa, però el cert és que ni amb aquesta ni amb la més tardana de les Germanies al País Valencià (1519-1524), no es produí cap emancipació, autèntica i ben consolidada, de les nostres faccions burgeses. Ben al contrari, amb la revolta de les Germanies als Països Catalans, o amb la dels Comuneros a Castella, es refermà el caràcter rendista i alhora immobiliària dels nostres terratinents, tot imposant-se –i quasi perpetuant-se– el tradicionalisme agrari, de signe feudal, o filo-feudal, que ha perdurat, almenys al País Valencià, fins al segle XIX. Si més no, així ho va expressar el disputat Aparici a les Corts de Cadis el 1811, amb un comentari, tan dramàtic com eloqüent, de la mísera realitat dels llauradors valencians: "Los labradores del reino de Valencia en pueblos de señorío no pueden llamarse tales: son en verdad meros esclavos".

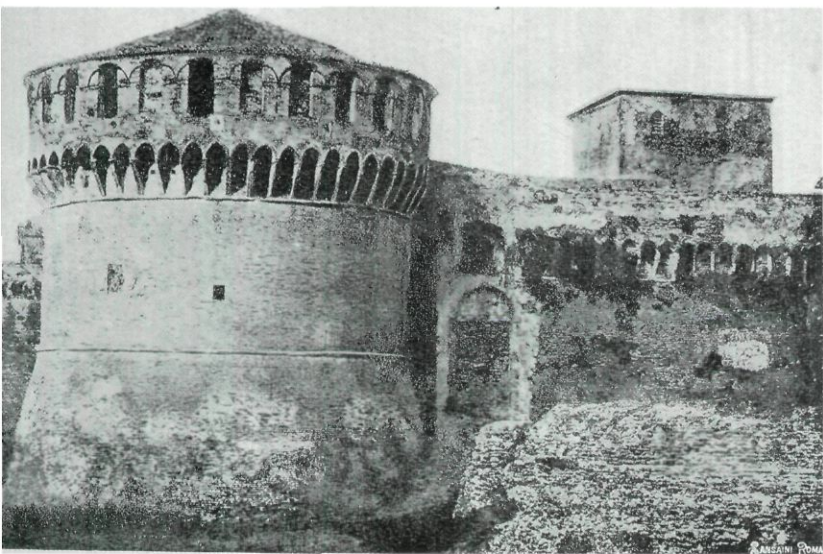
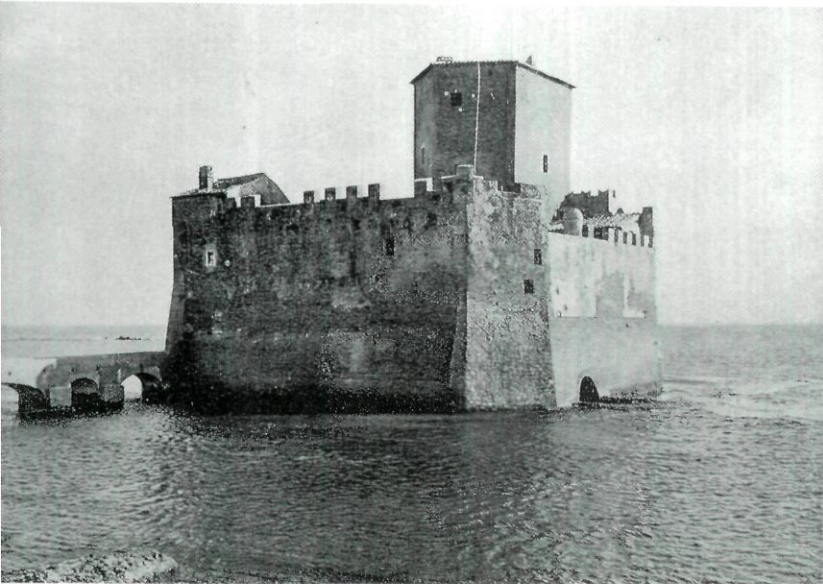
De tots els llinatges valencians, el dels Borja ocupa un lloc destacat, tant per la talla gegantina de les personalitats que el van fer universalment famós, com pel rebombori polèmic que mogueren, i que mouen encara, al cor mateix de la Història Universal. Martí Domínguez.

Potser convindria assenyalar, com a contrapartida, la parcial emancipació dels pagesos de remensa catalans (recordem la "Sentència arbitral de Guadalupe", el 1486, i el redreç que en suposà), però convé insistir en el moderat progrés d'aquesta conjuntura, i en la realitat més global i secular d'uns Països Catalans de majoritari signe feudal, en bona part allunyats de l'esclat humanista de nombroses ciutats-estat italianes, i del que tot això comportà.

Consolidació de la monarquia absoluta

El 1516 mor el vell i cansat Ferran II, i després d'una petita regència del cardenal Cisneros, Carles V d'Habsburg consolida i estén (1517), amb inusitada autoritat, el nou projecte de monarquia

absoluta iniciat pels Reis Catòlics, no massa diferent, en allò substancial, del que s'està produint –com hem vist– en tants altres països o petits estats d'arreu d'Occident. Absolutisme, però, no ho oblidem, que alguns autors com Perry Anderson o Althusser, han entès com la nova forma política necessària per al manteniment del domini i l'explotació feudal en un període de desenvolupament d'una economia de mercat. Sobre això només cal recordar que un Borja tan famós com Sant Francesc (1510-1572), IV duc de Gandia, ha estat considerat per nombrosos historiadors del País Valencià com el terratinent més potent de tots els senyors valencians.

ELS ESTATS ITALIANS

DEDICAR aquí un epígraf específic a la situació política i a l'estudi de les mentalitats en la veïna península italiana no és gratuït, sinó que es justifica plenament en un estudi que versa sobre els Borja. Al capdavant, des que Alfons de Borja fou nomenat cardenal de l'església romana dels Quatre Sants Coronats (1444), la contínua projecció italiana de la nostra nissaga borgiana n'esdevindrà una constant. Itàlia, per tant, ens mereix una atenció especial.

De tota manera no penso fer un repàs detallat a un mosaic d'estats tan plural com complex, sinó que, inspirat una mica en la singular visió de Mario Menotti (*Il Borgia. Storia e Iconografia*, Roma, 1917, traduït i publicat en català a València, desembre de 1992), intentaré copsar i extreure quelcom de la mentalitat italiana de l'època dels Borja, especialment pel que fa a actituds, valors i procediments de caire polític, o bé influïda per la política. Obviaré, això no obstant, per ara, l'especificitat sociopolítica dels estats pontificis.

Si ens mirem el món italià sota el prisma dels "*Studia Humanitatis*" del *quattrocento* o dels avenços artístics i literaris que es produeixen en algunes de les seues ciutats i repúbliques, ben

Castells relacionats amb els Borja: Malatestiana, a Cesena; Rocca di Forlì, Rocca di Ravaldino, defensat per Caterina Sforza i expugnat per César Borja, a Forlì, Rocca d'Imola, habitat per César Borja.

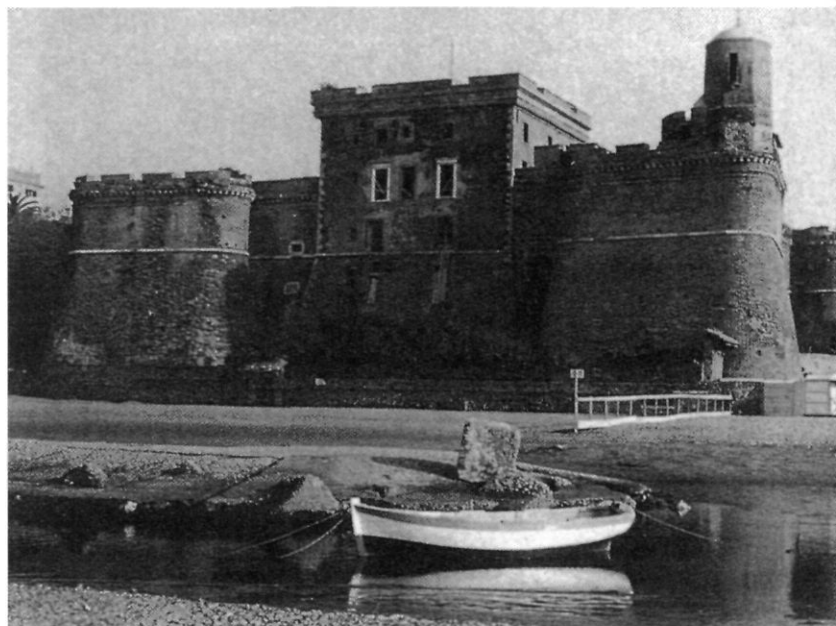
segur que ens sortiran paraules de profunda admiració envers aquesta època. Mai com ara, no s'havia arribat a tenir en tanta consideració els valors i la "virtut" del ser humà, entès per molts filòsofs i humanistes de l'època com la "mensura mundi", la "cupula mundi", o bé, al mateix temps, la pròpia "copula mundi". Neix ara, en efecte, el concepte d'"homo universalis", amb una missió quasi divina: "Agere et intelligere", és a dir, obrar i comprendre. Quina cosa més gran! L'home es converteix en llavor de totes les possibilitats, i un personatge tan emblemàtic com Marsilio Ficino arribarà fins i tot a parlar-nos d'un home "déu": "Així—diu Ficino—, l'home no desitja ni superiors ni iguals, ni que res no li sigui exclòs del seu domini. Un estat semblant és només el de Déu. Conseqüentment l'home cerca l'estat diví".

I en una línia bastant semblant, pletòrica de fe i d'exaltació humana, Pico della Mirandola va arribar a dir que "l'home pot ser allò que ell vulgui". Certament, a l'època del Renaixement, no n'hi ha dubte, l'home creia en el propi home; hi creia en les seues immenses capacitats humanes.

No confondre utopia i realitat

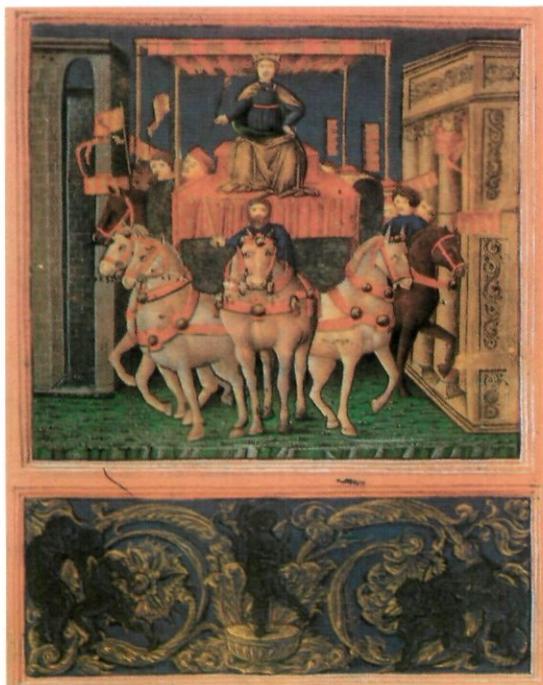
Tot això que hem anat dient —i més— és cert, però, ull, si algú gosa extrapolar aquesta minoritària, selecta i en certa manera embrionària realitat a la totalitat dels membres de les corts italianes del Quattrocento, ni que aquestes, per un procés mimètic o d'emulació modal, hi incorporin humanistes, poetes i artistes ben refinats. Heus ací el gran perill historiogràfic del que Menotti, assabentat, ens fa vibrants advertències. És a dir, el perill a confondre la voluntat —quasi idíl·lica— d'uns pocs prínceps a aspirar i assolir —només en part— un estadi modèlic, àdhuc fregant l'utòpic, amb la realitat d'una praxi secular guerrera, quasi sanguinària, cafida d'odis, mesquineses i venjances, que al capdavant encara plana, enormement, en la ment i en els cors de tants barons, comtes, ducs, prínceps i senyors de tota mena que, alhora, i de forma paradoxal, desitgen, com he dit, ser cultes, erudits, humanistes, savis; ser, en definiti-

Quan Calixt III és proclamat papa el 8 d'abril de 1455, el primer que fa és pronunciar, en valencià emotiu, un solemne jurament de defensar, fins a la mort, els cristians de l'Església oriental.

Retrat de Calixt III, de Sano di Pietro. Pinacoteca de Siena.

Alfons d'Aragó. Pàgina miniada d'un còdex de la segona meitat del segle XV. Biblioteca Vaticana.

va, l'home-amor i la "inquietudo animi", proposada per tants filòsofs i pensadors de l'època.

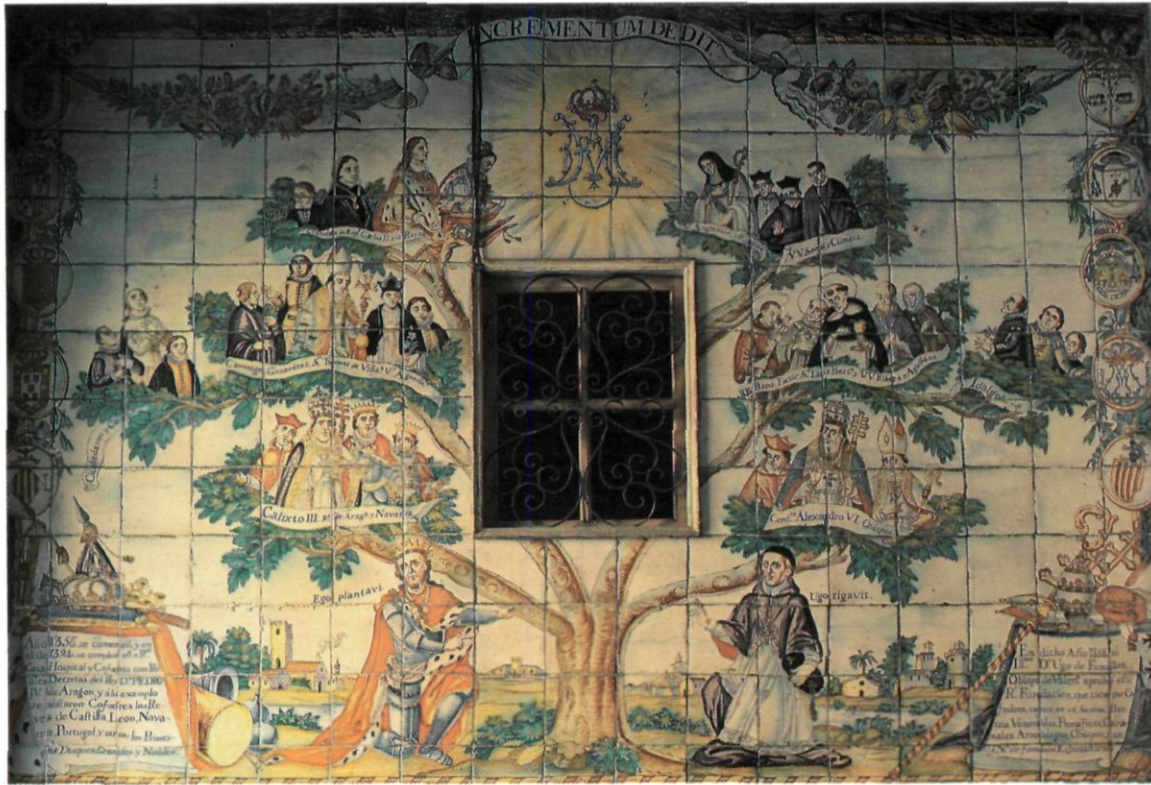
Ben mirat, aquest caràcter dicotòmic, ambivalent, en certa manera contradictori, no és una exclusiva de l'home del Renaixement italià. Ausiàs Marc també s'expressà en termes més o menys semblants quan parlava als seus escrits i poesies de la diferència entre l'estadi de perfecció idíl·lica –al qual aspira l'home–, i l'estadi de la real imperfecció quotidiana –en el qual es veu sumit el mateix home–; segons Ausiàs Marc, "tant com vull io no t'ame, e vull-ho fer, mes l'habit me contrasta". I segles enrere, un home de tan lúcida clarividència com Pau de Tarso (l'apòstol Sant Pau), va dir quelcom semblant: "Perquè el voler el bé està en mi, però el fer-lo no".

Una dicotomia permanent en la història universal dels homes, de la que potser sovint ens n'oblidem, reguardosament, els propis historiadors. Tal vegada, penso jo, perquè estem perdent la capacitat de reflexió profunda i, conseqüentment, la capacitat d'interrelacionar allò macro (grans estructures sòcio-econòmiques i grans col·lectivitats humanes) amb allò altre micro (la història quotidiana, personal, introspectiva, quasi psicològica, profundament i despulladament real, neutra... i, si pot ser, il·luminada per raons i veritats universals). Repte difícil, avui pràcticament impossible, però que personalment considero important, quasi vital, per als qui de debò vulguin endinsar-se en el coneixement i la comprensió dels fets històrics; en aquest cas del món borgià, de les persones de carn i ossos borgianes.

Gustos refinats i delictes brutals, convivència paradoxal

Menotti insisteix al seu estudi en la paradoxal convivència –pel que fa a les corts dels estats italians– dels gustos més exquisits i refinats amb els delictes més brutals; tot s'hi conjumina en unes mateixes persones. Tanmateix, diu Menotti, "la mentalitat de l'època no se'n sorprèn". En

Arbre dels Confreres. Al·legoria mural de ceràmica (s. XVI). Amb els fundadors de la Confraria, Pere III i Hug de Fenollet, a la segona branca, els dos papes Borja: Calixt III, amb els reis d'Aragó i de Navarra, i Alexandre VI, amb dos bisbes. Foto Ramon Manent.

canvi, nosaltres, tal vegada historiogràficament més distorsionats, podem quedar quasi bé consternats davant d'aquestes connaturals dicotòmies entre pràctiques humanistes molt refinades, i d'altres de més brutals i sanguinàries.

Distribució del poder a la Itàlia de l'època

A Itàlia, a l'època dels papes Borja (Calixt III, 1455-1458, i Alexandre VI, 1492-1503), predomina el caràcter autoritari, quasi autocràtic del "podestà" (mena de capitost o cabdill) que generalment acaba instaurant la "signoria" (sistema de govern que concentra el poder en mans d'una sola persona), la qual, defensada i garantida per les milícies mercenàries que controlen els "condottieri", generalment es converteix en hereditària.

És així com hi trobem tantes famílies governant els diversos estats de la península veïna. Els Visconti i després els Sforza controlen Milà, uns

pocs llinatges venecians tenen accés a l'exercici de "dux" i "dòge" dins la república de Venècia, els Scala manen a Verona, els Gonzaga a Màntua, els Este a Ferrara, els Malatesta a Rímini, els Montefeltro a Urbino, els Medici a Florència, els estats pontificis són mal que bé governats pel papa, mentre que el sud d'Itàlia: Nàpols i Sicília, és controlat per la corona catalano-aragonesa. Tot això, i molt més que per ara obvio, però sense oblidar-nos que per entremig existeixen els clans que en diríem l'oposició, com per exemple els Albizzi a Florència, o els Colonna i el Orsini a la "caput mundi" romana.

Pràctiques feudals

En totes aquestes famílies hi ha una persistent i arrelada mentalitat feudal –malgrat el progressiu vernís humanista–, en tant que accepten les pràctiques més vexatòries –i sovint sanguinàries– d'aquell món. "Amb els enemics –diu Menotti– totes les traïcions, totes les armes són bones, ja que els enemics també es valen de totes les

armes. Es tracta, doncs, de ser el primer, i tots admiren a qui ho aconsegueix. Tot saqueig és precedit o seguit de la mort dels vençuts. Si es busca un cas aïllat, una excepció a la llei general, que sembla reconciliar-nos amb la humanitat d'aquest temps, també en això tindrem un desengany'. (Cito per la traducció catalana de Júlia Benavent que en tot moment s'acull als mots i variants més propis del català de València).

Exemples d'un mal comú

Per exemple –i continuo amb Menotti– l'inoblidable Federico da Montefeltro, duc d'Urbino, tan lloat i cantat pels humanistes i, que de jovenet Vitorino da Feltrè nomenava "el meu millor treball", no s'escapa del mal comú.

En principi tots recordem el palau d'Urbino construït per Laurana o la presència de Piero della Francesca, Just de Gant, Pedro Berruguete, Melozzo da Forlì etc. en la cort ducal, però també pesen contra Federico da Montefeltro moltes màcules homicides. Si més no Menotti evoca alguns documents d'on sorgeixen ombres que impre-

quen contra ell. De primer la del seu germà, Oddantonio da Montefeltro, el legítim senyor d'Urbino. Federico, bastard, trobà la manera de desfer-se del d'Urbino, i féu que en recaigés la culpa sobre Malatesta, senyor de la veïna Rímini. Una altra ombra dolorosa era Gentile Brancaleoni, primera dona de Federico, amb qui s'esposà per l'ambició d'apoderar-se dels castells de la Massa Trabaria, que eren la seua dot. Després d'haverlos obtingut, va abandonar, vilipendiada i rebutjada, la dona, que se sentí obligada a cercar refugi en un convent, on va morir sense que almenys se sàpiga amb precisió ni com ni quan va ocórrer. D'altra banda el cor de Federico sagnava quan havia d'anar contra Volterra –com li exigia amb reiterades instàncies des de Florència Lorenzo il Magnifico–, perquè era la pàtria del seu estimat Persio; però al mateix temps tractava impúdica-ment les seues germanes i tots els seus parents, a excepció dels de la part de la seua mare, els Ubaldini.

A Venècia, on gaudia de la reputació de posseir el govern més savi de la península, amb un senat digne de l'antiga Roma, havia estat possible la tragèdia dels Foscari (cfr. l'obra de G.G. Byron: **I due Foscari**, 1821).

Ferrara, una de les corts més refinades, havia de donar el poc edificant espectacle de les lluites fraticides entre els Este i de les violentes represions d'Alfons I, precisament el tercer marit de la celebèrrima Lucrecia Borja.

A Milà, el règim dels Sforza no defugia certament la crueltat, ni tal volta la brutalitat. La tràgica mort de Cicco Simonetta (mena de ministre de Galeazzo Sforza) no n'havia estat més que un de tants exemples. Quant a Ludovico il Moro, i malgrat que la crítica més moderna intenta eximir-lo de moltes acusacions –tot al·legant que era més dèbil que malvat–, el cert és que resten moltes ombres sanguinàries al seu voltant; entre d'altres, encara que algú n'ha dubtat, la mort del seu nebot Galeazzo Maria. Àdhuc a una petita cort com la de Carpi (Modena), coneixem, per una carta d'Isabella Gonzaga al seu marit Guidobaldo

*Pintoricchio:
Presumpte retrat de
Lucrecia Borja, als 14
anys. Detall de la
Disputa de Santa
Caterina.*

de Montefeltro, una mort esdevinguda a l'estat de Màntua per manament del senyor de Carpi, Alberto Pio.

Segons Menotti, a Florència les coses no podien ser d'una altra manera, i en la conjura dels Pazzi les represàlies i repressions dels vencedors havien demostrat clarament que l'estat dels ànims no tenia res a envejar al de les altres regions. La mort, per exemple, de Savonarola, home certament fanàtic i excessiu en bona manera, però d'ànima pura, ens ho demostra una vegada més. I això que per ara no hem parlat de la Romanya, les Marques i l'Úmbria, on segons sembla es trobava la primacia de la ferocitat.

Quan l'arquebisbe de Milà, Arcimboldi, arribà a la seu de la seua nova legació de Perugia, es trobà que un gentilhome havia matat els fills del seu adversari esclafant-ne el cap contra un mur i, després d'estrangular llur mare encinta, havia clavat a la porta, a guisa de trofeu de la seua venjança, el fill més menut de pocs mesos. I –contà l'arquebisbe–, tals delictes eren tan freqüents, que en aquell lloc no se'n sorprenia ningú. Sabem, per exemple, que Braccio da Montone, baró feudal umbre, féu esclafar el cap sobre una enclusa a dinou frares en un convent d'Úmbria. I a Rímini, Segismondo Pandolfo Malatesta havia deixat una fama tal de bestialitat ferotge, a més de genial, que difícilment podia ser superada.

Els Borja no foren cap excepció

Tots aquests exemples exposats per Mario Menotti –tria meua d'un llistat molt més extens–, són emprats per aquest historiador italià perquè ningú no gosi singularitzar i magnificar algunes possibles arbitrarietats dels Borja, especialment les imputades a Alexandre VI i al seu fill Cèsar.

“Enfront de tals exemples –diu Menotti–, i d'una mentalitat com la del segle XV, es pretén que els Borja siguen un exemple de mansuetud evangèlica, d'una lleialtat a tota prova, d'un esperit de renúncia completa. Els Borja foren com dictava el temps i, si es mostraven més hàbils que quasi

tots els prínceps de llur època, no eren en veritat pitjors que la gran majoria: ja és hora que tots accepten aquesta veritat. Quant a les ànimes sensibles que busquen past per a les seues sentimentals fantasies, que s'adrecen a d'altres períodes històrics, perquè amb total seguretat el Renaixement no podrà mostrar la sublim bellesa de l'esperit de solidaritat humana”.

És possible que algú pugui titllar d'ingenu o d'una mica exagerat el plantejament d'en Menotti, però a mi em sembla que no ens aniria malament repassar-lo i, fins i tot, si algú en té oportunitat, d'ampliar-lo tot consultant la font original. Pot servir de contrapunt a la visió de tants altres historiadors que han magnificat el període renaixentista.

A la fi, potser massa sovint s'ha insistit en la visió idíl·lica d'un Renaixement italià cafit de *“liberalia studia”*, d'*“humanae litterae”* i d'*“ingenuae artes”*, i on la noció de l'*“homo universalis”*, mesura de totes les coses, impregnava el quefer d'una societat renovada que, en terminologia plotiniana, cercava l'*“egressus a Deo”* i l'*“ascensus in Deum”*.

Les possibles excepcions d'un controvertit període protocapitalista

Però no fóra lícit acabar aquesta visió sobre els estats italians i sobre el marc polític occidental en general a l'època dels Borja, subratllant únicament la seua atmosfera feudalitzant i el que aquesta, a grans trets, en comportà. Si és cert que al parer de molts és aquesta atmosfera la que hi preval (especialment tot al llarg del segle XV i durant bona part del XVI), s'escau acceptar també l'existència de contrapunts i premonicions de caire protocapitalista, els quals, encara que ben singulars, febles i inconsistents, es troben en la base de l'afermament absolutista que tant imperà durant tot l'Antic Règim. Ja sé que un autor com Eric Hobsbawm posa en tela de judici tota voluntat de sostenir un suposat edifici protocapitalista a la Itàlia del Renaixement, però prescindint d'aquesta discussió, m'interessa remarcar les possi-

Peníscola. Vista actual del castell i fotografia antiga on es pot veure la fortalesa gairebé com la devia trobar Alfons de Borja.
Foto Alfa & Omega.

bles excepcions –encara que no inflexions seculars– d’aquell controvertit període.

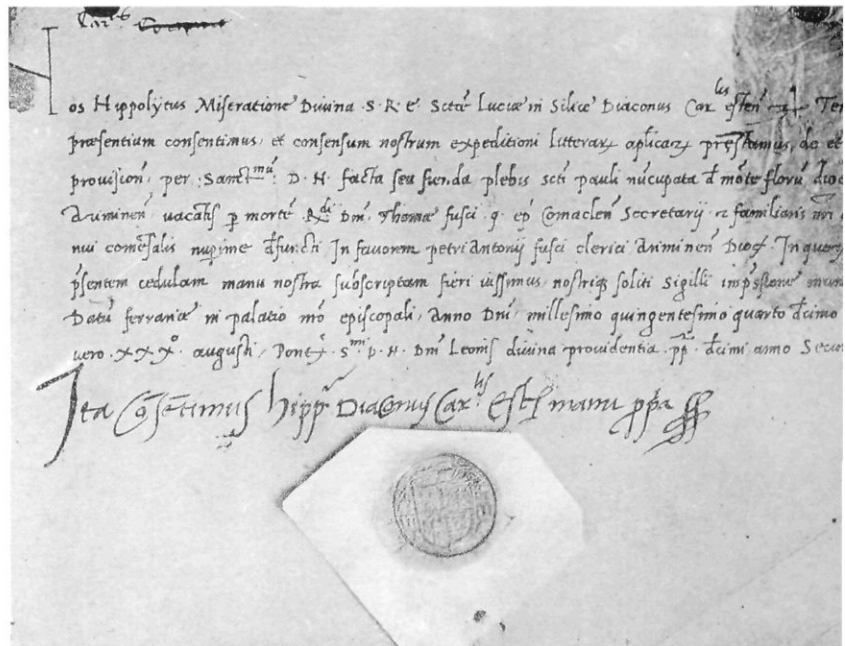
De primer s’ha d’acceptar que des d’Itàlia fins als Països Baixos, passant per alguns punts dels Països Catalans, França i Alemanya, es produí un progressiu ascens de la classe urbana (la nova burgesia), la qual, a Itàlia sobretot, ja no es basa tant en el concepte d’estirp o llinatge del seu origen familiar, sinó en la seua simple condició i capacitat econòmica.

Monetització de les relacions de producció feudals

En alguns estats i repúbliques italians assistim a allò que els historiadors han anomenat la monetització de les relacions de producció feudals, tot posant-se les bases perquè es desenvolupés una progressiva societat de mercat on s’esdevenien noves formes de transacció comercial, orientades cap a un nou mercantilisme, cap a una nova economia de signe monetari.

Apareixen les companyies privades, i des de 1408, la “Casa di San Giorgio” a Gènova, i d’altres (com de feia molt poc la **Taula de Canvi** a Barcelona), que possibilitaren l’acumulació de capital suficient perquè poguessin aparèixer els nous bancs de Siena (els Tolomei i els Folcachieri), de Florència (els Bardi i els Strozzi), d’Augsburg (els Welser), de Bruges i d’Anvers. Neix així la figura del banquer-comerçant que promou empreses d’exportació pròpies (tèxtils per exemple) i, al capdavall, es genera l’aparició embrionària d’una figura que amb tots els matisos que s’escaiguin podem anomenar “capitalista”. Això és, el triple comerciant, banquer i industrial alhora, l’objectiu del qual és obtenir monopolis i influència política mitjançant el domini –o si més no el control– d’un sector econòmic: mineria, comerç d’exportació, crèdit, etc.

Exemples clars d’aquesta emancipació de signe capitalista els tenim en els Medici de Florència, els quals, només en el sector tèxtil, van arribar a

Autògraf del Cardenal Hipòlit el Vell, cunyat de Lucrècia Borja, al qual dedicà Ludovico Ariosto el seu Orlando Furioso gran clàssic de la literatura italiana. Col·lecció Vicchi, Florència.

Sala dels Misteris de la Fe. Mural de la Resurrecció. A la part inferior, agenollat, amb les mans plegades i revestit amb la sumptuosa i daurada capa pontifical, reflex de majestat serena, el rostre carnal de perfil aguileny, els llavis generosos i la testa calba, estàtic i a l'ensem animat d'una vitalitat poderosa i cesària, el millor i el més ver retrat d'Alexandre VI. Ximo Company.

contractar més de 10.000 treballadors, distribuïts en 300 indústries diferents. Al capdavant, només des d'aquesta privilegiada posició es pot entendre el mecenatge artístic i literari d'un personatge com Cosimo de Medici, el Vell (1434-1464), el qual, autoconsiderat com el "pare de la Pàtria", protegia personatges tan importants com Petrarca i Boccaccio, i tenia temps per a fundar i finançar un nucli humanístic tan important com l'"Acadèmia Platònica".

De fora d'Itàlia s'escau recordar, almenys, el destacat paper dels Fugger a Augsburg, els quals, gràcies a una intel·ligent política comercial i als préstecs, foren els banquers dels Habsburg i del Papat. De fet, l'elecció imperial de Carles V fou pràcticament finançada per Jacobo Fugger, enriquit amb el monopoli del mercuri que sortia d'Almadén.

Creixement demogràfic i revitalització de les ciutats

Però si aquest succint repàs no ofereix els elements suficients per a acceptar la real existència d'una mutació econòmica i comercial en el si d'alguns estats europeus, hauríem de retenir que ara es produeix un creixement demogràfic i una revitalització de les ciutats, a més d'un progressiu canvi de mentalitat que generà la gradual admissió de la ciència i de la cultura com a autèntics nords del progrés humà. Figures com Copèrnic, Kepler i Galileu certifiquen l'esmentada mutació mental, a més de tot el que ja he assenyalat en referir-me, breument, als filòsofs i pensadors dels nous "Studia Humanitatis".

D'altra banda no hem d'oblidar que el mateix any en què Copèrnic publicà el seu **De revolutionibus orbium coelestium** (1543), Andreu Vesalio treia a la llum, a Basilea, el seu **De humani corporis fabrica libere septem**, el qual revolucionà els coneixements de l'home sobre l'estructura dels seu propi cos. Copèrnic féu una revolució heliocèntrica, Vesalio una revolució anatòmica.

Paral·lelament, la impremta i la brúixola significaren cadascuna en el seu terreny una important renovació tecnològica, i, en el terreny polític, un personatge com Maquiavel, tan amic i admirador dels Borja (especialment de Cèsar en el qual s'inspirà a l'hora de redactar la seua obra cimera: **El Príncep**, 1513), gosà plantejar les bases d'una nova concepció política que culminarà en la creació de l'Estat modern, d'inconfusible signe absolutista. Alguna cosa, doncs, estava canviant.

L'ESGLÉSIA

ELS BORJA van viure enmig del món que a grans trets hem descrit a les pàgines anteriors, però ells, de forma ben concreta, especialment Alfons i Roderic, van créixer al voltant de l'Església militant, entesa, sobre paper almenys, con la congregació de fidels que segueixen aquí a la terra la religió de Crist. Una Església que encara no havia sofert la dolorosa Reforma de Martí Luter (c. 1521), però sí que havia viscut ja el dissortat "Cisma d'Occident". Convindrà, per tant, que ens aturem a repassar com va funcionar aquella gran Casa de Déu, i que tractem de copsar de quina manera va poder incidir el seu mestratge en la formació intel·lectual i sobretot *religiosa i espiritual dels dos primers papes Borja*. Al capdavant, si del que es tracta aquí és de repassar el món occidental a l'època dels Borja, l'Església, no n'hi ha dubte, haurà d'ocupar un epígraf destacat.

La Teocràcia

En la cèlebre butlla **Unam Sanctam** de 1302, feta per Bonifaci VIII, s'exposa una idea fonamental, controvertida i debatuda per molts, de caràcter polític, sostinguda pels anteriors papes medievals: la Teocràcia. Segons Bonifaci VIII "En aquesta Església i sota la seua potestat hi ha, segons el passatge de l'Evangeli, dues espases, l'espiritual i la temporal. La segona ha de ser emprada per a l'Església; la primera per l'Eglé-

El segon papa Borja protegí Colom i aquest li va correspondre amb una devoció fidel que el portà a defensar els Borja quan l'enverinada llegenda negra d'aquests assolí un gran ressó a la cort dels Reis Catòlics.

Torre de Canals. Vista general de la població on va nèixer Alfons de Borja, papa Calixt III, encara que ell sempre es considerés fill de la veïna Xàtiva.
Foto Ramon Manent.

sia (...). Convé que una espasa estigui sota de l'altra: l'autoritat temporal ha d'estar subjecta al poder espiritual" (*Oportet autem gladium esse sub gladio et temporalem auctoritatem spiritali subjici potestati*).

No cal dir que aquesta doctrina comportà discussions i més d'un rebuig (recordem Marsili de Pàdua, Miquel de Cesena, Guillem d'Ockam o els mateixos dubtes del Dante exposats en la seua **Monarchia**), però, sobretot, que aquesta reguardosa concepció teocràtica, en mans de criatures humanes, generà més d'un mal ús, a més de no pocs abusos. D'aquí, potser, tantes veus inconformades, tants malentesos i tantes crítiques, en part comprensibles i justificats, abans i després dels pontificats dels Borja.

És cert que la clarivent ploma de Sant Tomàs d'Aquino (1225-1274) havia ordenat el veritable significat de les dues espases, però a la fi s'imposà la misèria humana, la qual, abans com després, continuà erigint-se com una component i una protagonista capital en la història dels nostres esdeveniments.

El poder papal

Sant Tomàs havia intentat conciliar "revelació" i "raó", "fe" i "ciència", "autoritat" i "llibertat", però a la fi, en la pràctica d'una llarga tradició secular, algunes criatures de l'Església havien tractat sempre, de forma ben reguardosa, que l'espasa temporal estigués fèrriamment sotmesa a l'espiritual. Sant Tomàs s'havia esforçat per preservar el camp de la teologia a la "fe" i el de la filosofia a la "raó" (*lumen naturae*), però sota l'ombra de l'anatema jeràrquic, alguns membres de l'Església van intentar sostenir allò que des d'un punt de vista filosòfic i teològic era i és de difícil sosteniment. Això és, que el domini temporal derivi, absolutament, del poder papal.

Certament Sant Tomàs va afirmar que la fe és la base última de tot i que aquesta va més enllà de la raó, però al seu **De regimine principum** va deixar ben clar que la superioritat del poder espiritual sobre el temporal es refereix únicament i exclusivament a una finalitat sobrenatural i mai al govern temporal.

¿Era possible, però, als segles XIV, XV i XVI, que la Santa Seu que durant uns quants anys fou governada per dos papes Borja, no s'hagués comportat com una autència monarquia amb concepció i actuacions temporals?

Tots intuïm la dificultat de donar una resposta afirmativa, però el que ara i ací ens convé retenir de tota aquesta introducció és el delicat moment que travessava l'Església, espiritual i temporal, teològic i polític, abans, durant i després d'assolir el solí pontifici el Borja de Canals i el Borja de Xàtiva. Repassem i recapitem, si més no, les fites més sobresortints.

La Santa Seu a Avinyó: el Cisma d'Occident

El 1309, a instàncies del rei francès Felip IV el Formós, Climent V (Bertrand de Got) traslladà la Santa Seu a Avinyó. Començava així l'anomenada "captivitat de Babilònia" (en commemoració

del cèlebre captiveri d'Israel), en un moment de crisi que coincidí amb la citada "Guerra dels Cent Anys" i amb l'aparició de noves heretgies a Europa: John Wycleff (o Wiclif) a Anglaterra, i Joan Hus (o Huss) a Bohèmia (Txecoslovàquia); totes dues, en síntesi, negaven la jerarquia i atacaven la supremacia papal.

Gregori XI va decidir tornar a Roma el 1377, però els cardenals francesos no van acceptar el seu successor Urbà VI (1378), tot triant-ne un altre: Climent VII, que s'instal·là novament a Avinyó. S'iniciava així el "Gran Cisma d'Occident" (1378-1417), amb tots els problemes i confusions que suposà per a una cristiandat escindida en dos bàndols.

Alfons de Borja, per exemple, va haver de servir en alguns moments a dues bandes, atesa la simpatia que el seu rei, Alfons el Magnànim, i el seu director espiritual, Sant Vicent Ferrer, sentiren en alguns moments pel segon papa d'Avinyó, Benet XIII (1394-1423), el famós papa Luna, que a la fi s'instal·là al castell de Peníscola.

El Concili de Pisa (1409) intentà solucionar el problema, tot deposant els dos papes existents (Gregori XII per part de Roma, i l'esmentat Benet XIII per part d'Avinyó) i triant-ne un de nou: Alexandre V (que s'instal·là a Bolonya), però a la fi cap dels tres no volia renunciar en absolut a la seua tiara papal. Finalment, el successor d'Alexandre, Joan XXIII (1410-1415), convocà el Concili de Constança (1414-1418), on es deposaren el propi Joan XXIII i Benet XIII, alhora que Gregori XII abdicava voluntàriament a Roma. El Cisma estava tocant a la fi.

Alfons de Borja i la fi del Cisma d'Occident

El tossut papa Luna encara es va mantenir incòmode a Peníscola, però, a quasi tots els efectes, el Cisma es va donar per acabat en efectuar-se l'elecció del Colonna, Martí V (1417-1431), que precisament va encarregar a Alfons de Borja, home savi i d'absoluta confiança, el difícil paper

*Xàtiva (la Costera):
la gran mole de la
Col·legiata domina
la població.
Foto Alfa & Omega.*

*Estàtua de Calixt III a
la plaça de Canals.
Foto Ximo Company.*

La gestió d'Alfons de Borja clou el Cisma d'Occident. El 13 de maig de 1429, a Peníscola, revestit dels ornaments papals, Climent VIII compareix al saló del Tron, ocupa el solí, on renuncia a la tiara i alça totes les excomunicacions i entredits llançats contra el papa Colonna. Després davalla del solí pontifici i reapareix poc després vestit amb l'hàbit dels canonges de la catedral de València. Tot seguit, els cardenals elegeixen nou Papa Martí V, que ja ho és a Roma des de fa dotze anys.
Martí Domínguez.

Peníscola. Calze de Benet XIII, el Papa Luna. Alfons de Borja aconseguí la renúncia del successor d'aquest, acabant així amb el Cisma d'Occident.
Foto Ramon Manent.

d'intentar dissuadir Benet XIII. Aquest encara va gosar nomenar un seguidor seu abans de morir: el canonge valencià Gil Sánchez Muñoz, que prengué el nom de Climent VIII, però les hàbils accions diplomàtiques d'Alfons de Borja aconseguiren, definitivament, l'abdicació d'aquest darrer antipapa. (Encara va haver-hi un últim antipapa: el duc Amadeu de Savoia, que prengué el nom de Fèlix V, 1439-1449, però aquest no va estar relacionat amb Peníscola, sinó amb el Concili de Basilea, 1431-1439: acabà abdicant en favor del papa romà legal, Nicolau V, i amb això es va dissoldre l'esmentat Concili de Basilea).

En recompensa a l'esmentada gestió, Martí V nomenà Alfons de Borja bisbe de València (1429), iniciant-se així l'imparable ascens eclesiàstic del qui seria el primer papa Borja.

Conseqüències morals i religioses d'una Església convulsionada

Pero l'essència que tothom hauria de treure de tots aquests aldarulls al si de l'Església és el fet que els Borja, especialment Alfons, va créixer en el marc d'una Església absolutament convulsionada. Convulsió que no sols l'hem d'entendre o deduir pels nombrosos estira i arronsa de l'alta jerarquia, dels papes i de les seues contínues deposicions i abdicacions, sinó pel que tot això significà entre les capes més baixes del clergat i entre el poble més planer d'aquella cristiandat. ¿Com quedaren els valors morals i religiosos d'aquella època?

Hi ha una definició pronunciada per Eneas Silvio Piccolomini (futur Pius II) que resumeix molt bé la realitat moral d'aquest moment històric. Som, segons Piccolomini, a "l'època dels bastards". Es viu, en efecte, enmig d'una mena de decadència de la disciplina eclesiàstica, amb tot el que això suposà d'escàndol i de confusió entre els bons fidels d'aquella època. Durant molts concilis, escrits i advertències, es va tractar de controlar i disminuir l'anomenat "matrimoni sacerdotal", la pràctica del qual va arribar a ser quasi com una cosa normal entre el clero d'aquell temps. A

Xàtiva. Calze ofrenat per Calixt III a l'església d'aquesta vila per a la qual va aconseguir el títol de Col·legiata.
Foto Ramon Manent.

Xàtiva (la Costera).
Casa nadiua de
Roderic, el futur papa
Alexandre VI.
Foto Ramon Manent.

Castella en deien "barraganías", però el cert és que es tractava d'un costum estès arreu d'Occident. A nombrosos països existia una notable tolerància davant les famíes il·legítimes del clero secular, i fins i tot estava ben vist reconèixer els drets d'herència dels fills legítimats pel clero. Sovint això arribava a ser com un motiu d'orgull i de satisfacció familiar.

Sant Vicent Ferrer i d'altres homes de Déu es van desviure perquè el clero fos addicte a una disciplina eclesiàstica més rigorosa, però la veritat és que no sempre aconseguiren –ni molt menys– que sacerdoci i celibat s'entenguessin com absolutament inseparables. "En el nostre temps –escriuí Piccolomini– Itàlia està governada per gent nascuda fora del matrimoni".

Però aquesta decadència moral (a la qual s'havia d'afegir la fastuositat, l'espoli i la mercaderia de càrrecs, privilegis i indulgències) no sols es produïa al voltant d'Itàlia, sinó que més enllà dels Alps encara hi havia més prelats que no amagaven ni la secularització de les seues vides ni l'existència de les seues famíies il·legítimes. De fet, quan Erasme de Rotterdam va plantejar-se la qüestió de la corrupció de l'alt clergat (l'italià i l'alemany), aquest no sabia si eren els papes els que havien donat el mal exemple a alguns bisbes alemanys, o, tal vegada a l'inrevés, si els papes i altres jerarquies italians no ho haurien rebut dels esmentats bisbes.

I tot això, insisteixo, durant molts anys, durant molts segles. Sense anar més lluny, Francesc de Borja (1510-1572), besnét d'Alexandre VI, va viure uns quants anys a casa de l'arquebisbe Alonso d'Aragó, parent seu per part dels Enríquez, el qual, a més de ser fill bastard del rei Ferran II, hi convivia, tranquil·lament, amb la noble Ana Urrea.

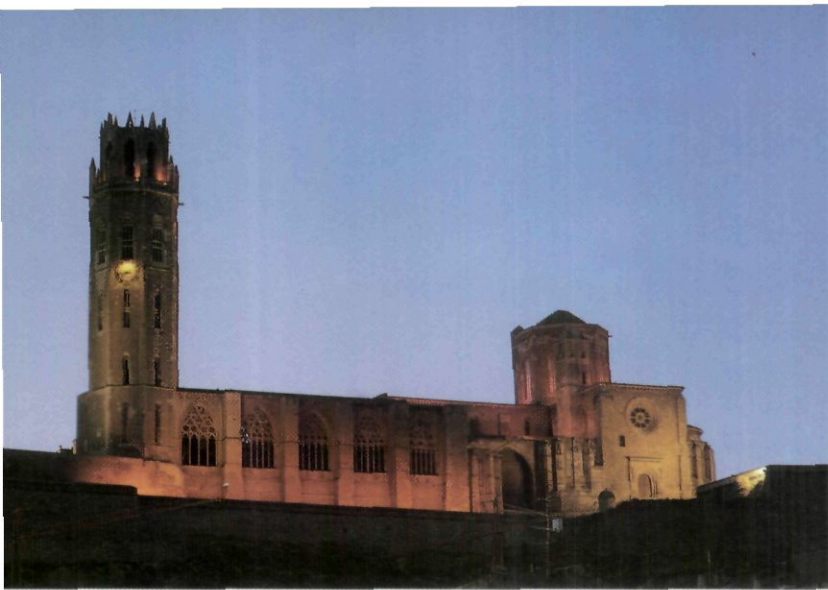
El Concili de Trento

Només al Concili de Trento (1542-1563, subdividit, però, en tres grans períodes) es van reordenar una mica les coses, i només per la ferma,

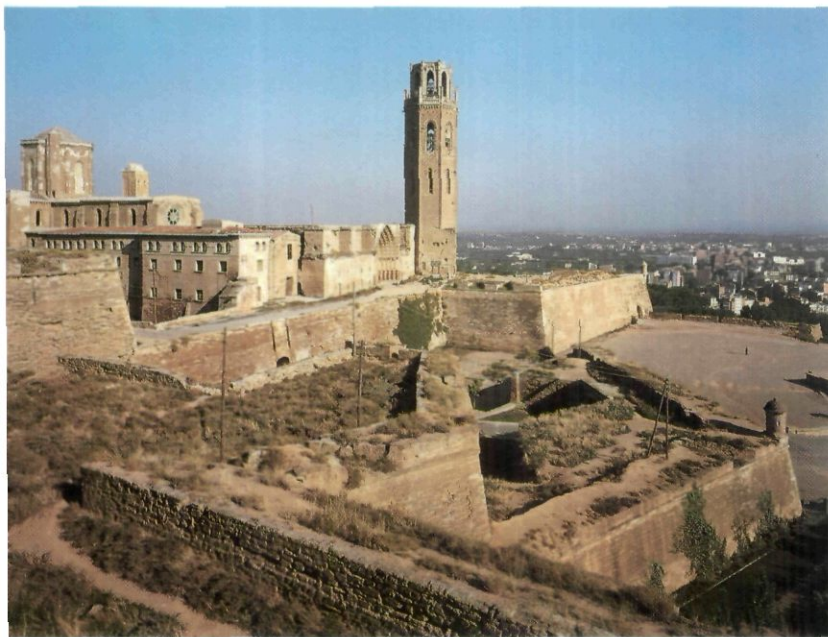
Escuts dels Borja a la clau de volta, i altres elements de la capella de santa Anna, de la Col·legiata de Xàtiva. Museu d'Almodí. Foto Ximo Company.

La Seu Vella de Lleida. Alfons de Borja va viure més de trenta anys a la capital de la Terra Ferma, on cursà estudis de Dret i Teologia a l'Estudi General, fou beneficiat de Sant Joan i canonge de la Catedral.
Foto Ramon Manent.

Admirant l'impressionant conjunt arquitectònic de la Seu Vella es comprén que en aquesta urbs de terra endins fós possible un Estudi General on Alfons de Borja es doctorà en Dret Canònic i Civil amb tant de profit que aviat guanyà fama de bon jurista fins al punt que, encara estudiant, passà a ocupar una càtedra de Dret Canònic. Martí Domínguez, "Els Borja".

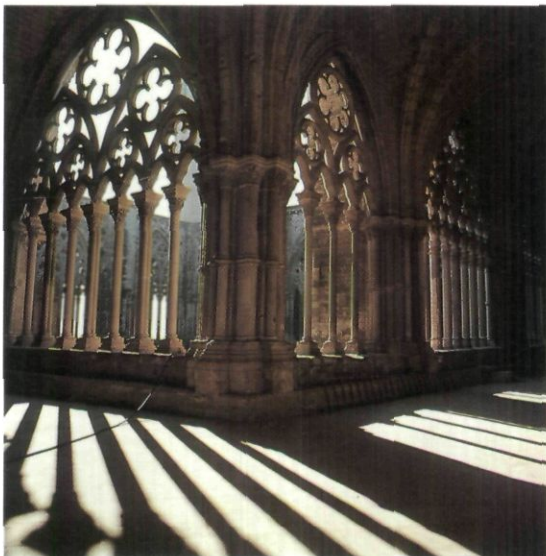

invariable i quasí providencial intervenció dels jesuïtes. En principi tothom pensava que aquest concili obriria –de forma oficial– una mica la mà-nega en matèria de celibat (per tal que no marxessin tant capellans catòlics al bàndol protestant), però al final (1562-1563), i gràcies a l'habilitat del cardenal milanès Giovanni Morone, conegut com "el salvador del Concili", els jesuïtes espanyols Diego Laínez i Alfonso Salmerón van aconseguir la victòria de les tesis dogmàtiques. Sant Francesc de Borja hi va contribuir amb assessoraments i pregàries, però al capdavant l'Església va poder mantenir –almenys sobre paper escrit, conciliar– la unió inseparable del sacerdoci i el celibat.

Certament Trento va marcar una reordenació dogmàtica i disciplinària al si de l'Església, la influència de la qual fou decisiva en la posterior evolució del catolicisme. A partir d'ara l'Església es reservava el criteri d'autoritat sobre la Bíblia, alhora que es reconeixia la superioritat del papa sobre l'assemblea conciliar, cosa que s'havia posat en entredit al citat Concili de Constança (1414-1418).

La plana del Segrià és dominada per la Seu Vella de Lleida.
Foto Alfa & Omega.

Alfons de Borja comença la seva brillant carrera intel·lectual i eclesial a Lleida, a la llavors famosa Universitat o Estudi General, on el futur Papa ingressa als 14 anys.

Claustre de la Seu Vella de Lleida, obra magna del gòtic català.
Foto Ramon Manent.

Agitació intensa de l'Església a l'època dels Borja

Però torno a insistir que l'Església que abraça l'època del Borja va viure amb una intensa agitació. Quan el citat Erasme de Rotterdam va tornar d'un viatge per Itàlia (1511), va arribar a dir que "si el món s'ha tornat boig, l'Església té molt a veure amb això". Realment Erasme en va tornar escandalitzat, atordit, malcontent, desconcertat. Hi va veure massa frenesia, massa llibertat de costums, massa paganisme, i en canvi poc espiritualisme, poc ascetisme i ben poca vida sincera. Aquella "caput mundi" no convencia ningú.

La Reforma

El 1509 Erasme va escriure **Elogi de la follia**, i vuit anys després, el 1517, Martí Luter, penjava a les portes de l'església de Wittenberg noranta-

Alfons de Borja, com a bon jurista, és home de consell i de negociacions.

Als 29 anys, Martí l'Humà el nomena assessor de la Batllia lleidatana. Als 31, Benet XIII el fa Auditor de la Cambra Apostòlica, canonge de la Seu de Lleida i Provisor o Jutge eclesiàstic d'aquell bisbat, el qual, i designat pel Capítol catedralici, representarà al Concili de Constança, tres anys més tard.

La majoria dels autors que parlen de Calixt III coincideixen a prear-lo per l'austeritat de la seua vida. Diuen que menjava en plats de pisa discreta i que a la seua capella papal hi havia canelobres de plom. Quan decorà per primera vegada les estances Borja va encarregar unes butaques austeres de fusta i ferro. Tot el Vaticà portava el segell de l'austeritat. Ximo Company.

cinc tesis d'inconformitat amb la jerarquia romana. Tres anys després, en desembre de 1520, gosava cremar la butlla papal **Exurge Domina**, a través de la qual el papa Lleó X l'assabentava de la seua excomunió. La Reforma era un fet, amb totes les greus convulsions que comportà arreu d'Europa (Zwinglio, Calvino, Thomas Münzer...). Tot va trontollar.

Podien els Borja obrar de manera diferent?

Naturalment, de seguit brolla la següent pregunta: ¿Podien quedar-ne al marge els Borja? Calixt III va rebre una educació austera i de recta espiritualitat, segons el mestratge de Sant Vicent Ferrer (i fins i tot del papa Luna), però de cap manera no va poder prescindir d'una pràctica comuna al si de l'Església –i de tantes altres institucions– del seu temps: el **nepotisme**. G.B. Picotti li ho ha retret sempre, però difícilment –per no dir de forma impossible– n'hauria pogut sortir endavant només amb el mesquí ajut dels romans en exclusiva, els Colonna i els Orsini al capdavant. El nepotisme, doncs, semblava imprescindible en un món que podia arribar a ser tan absurd com el que més amunt ens ha descrit Menotti. Al capdavant, Alfons de Borja era un papa foraster que gosava residir a Roma i governar-hi, des d'allí, en solitari. ¿Ho hauria pogut fer sense els 310 fidels col·laboradors que s'hi portà del seu país?

No es tracta de legitimar "il mal costume dell'età", com escriu Picotti, sinó de mostrar un altre ressort de la plural essència i complexitat del món occidental a l'època dels Borja. Podrà semblar-nos una actitud panegírica en favor dels Borja, però el que tracto de fer és exposar la cautela amb què els historiadors hauríem de referir-nos al període i a les accions humanes dels Borja.

Gelós custodi de la seu papal

El cas d'Alexandre VI és tal vegada més complex encara –i de fet no toca d'abordar-lo aquí– però potser hauríem de recordar, en paraules de

Gandia. Part central del paviment vuitcentista dit dels Quatre Elements (1714) situat a la Galeria Daurada, obra mestra i única del barroc valencià. Foto Ramon Manent.

Peça única de la rajoleria policroma, les rajoles són tallades per a ésser muntades en cercles concèntrics i línies radials. El centre és ocupat pel Sol i les quatre cantonades per les al·legories dels quatre elements: la Terra, màscara rocallosa plena de flors i fruits i envoltada de tendes de campanya; l'aigua,

màscara-font de la qual raja un doll blau; l'aire, un cap que bufa i, amb el buf, s'emporta ocells i fulles d'arbre, i el foc, màscara ignia voltada d'armes de foc. Entre el Sol i els racons, cinc cercles amb, respectivament, flames, armes de foc, ocells, vaixells i peixos i animals i plantes, fullatges, flors i fruites. Alexandre Cirici, "La Ceràmica Catalana".

Picotti, que el segon para Borja "era probabilmente sincero quando diceva di volere la unione di questa povera Italia per liberarla dalla servitù" (això pel que fa a les seues actituds polítiques), i que la seua ortodòxia religiosa "non fu messa in dubbio seriamente neppure dagli avversari più fieri". És més, Picotti (com també Batllori) ha expressat que "poté anche essere sincera la sua pietà, sebbene -i en això té tota la raó- malamente congiunta con trascorsi morali gravissimi". A la fi, però, Picotti conclou que "della fede cattolica e dei diritti della Sede papale fu custode geloso".

SANT FRANCESC DE BORJA

PEL QUE FA a Sant Francesc de Borja remeto el lector al que en aquesta mateixa publicació aporta el pare Josep M. Benítez, sens dubte de contingut lúcid i equànime. Personalment només em permeto d'esmentar que en el camp de la política occidental del seu temps, el segle XVI, s'imposà grosso modo l'hegemonia hispana dels Habsburg (Carles V entre 1519-

1556, i Felip II entre 1556-1598), bé que amb la constant oposició francesa de Francesc I (1515-1457) i Enric II (1547-1559), sovint aliats amb els prínceps potestants de l'imperi Germànic.

Un segle trasbalsat

Fou un segle d'incomptables i trepidants esdeveniments històrics (des del "Sàcco de Roma", el 1527, fins a la desfeta de l'Armada Invencible espanyola entre el 21 i el 28 de juliol de 1588), però del qual sobresurt, per damunt de tot, la consolidació de l'Absolutisme polític. Tots els reis del segle XVI s'hi adheriren, però potser fou Felip II (1527-1598) qui millor va encarnar l'ideal del monarca absolut. Ell hi vinculà l'Estat a la seua persona, alhora que hi disposà d'amplíssimes prerrogatives per a preservar aquesta concepció política.

Pioners avançats

No hauríem d'oblidar, però, i amb això acabo, que en el camp d'aquesta política absolutista, Alexandre VI i el seu fill Cèsar Borja foren, potser, els seus pioners més avançats, lúcids i conscienciats de tot el segle XVI.

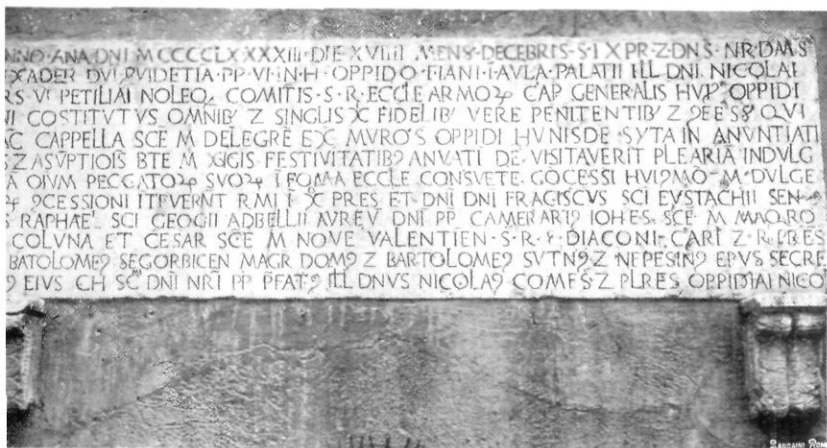
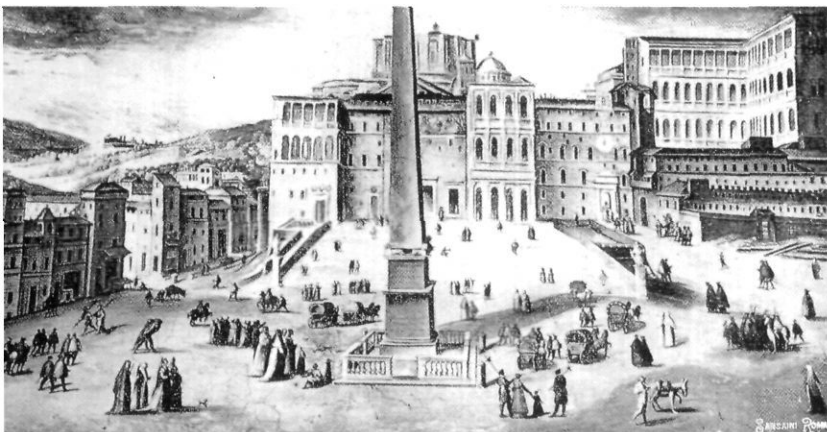
LLENGUA, CULTURA I MECENATGE

LLENGUA, CULTURA I MECENATGE ARTÍSTIC DELS BORJA

Ximo Company

La plaça de Sant Pere al segle XVI. Davant del Vaticà, la torre en angle dels Orsini habitada pels fills d'Alexandre VI.

Làpida commemorativa d'Alexandre VI i del Cardenal César Borja. Rocca di Fiano.

EN UN dels meus escrits sobre la família més universal dels Països Catalans (**Els Borja, espill del temps**, València, 1992) vaig referir-me al que jo entenia com "la lliçó lingüística dels Borja". I ho vaig fer des de dues posicions molt concretes. La primera i fonamental com a professional de la història, en concret de la història de l'art. La segona, no tan fonamental, però sí emotiva i per a mi apassionant, com a valencià que s'estima molt la seua terra, i que, conseqüentment, pateix enormement per ella. Potser no toca dir-ho aquí, però ser valencià avui, mínimament conscienciat, i no patir enormement com deia, és pràcticament impossible.

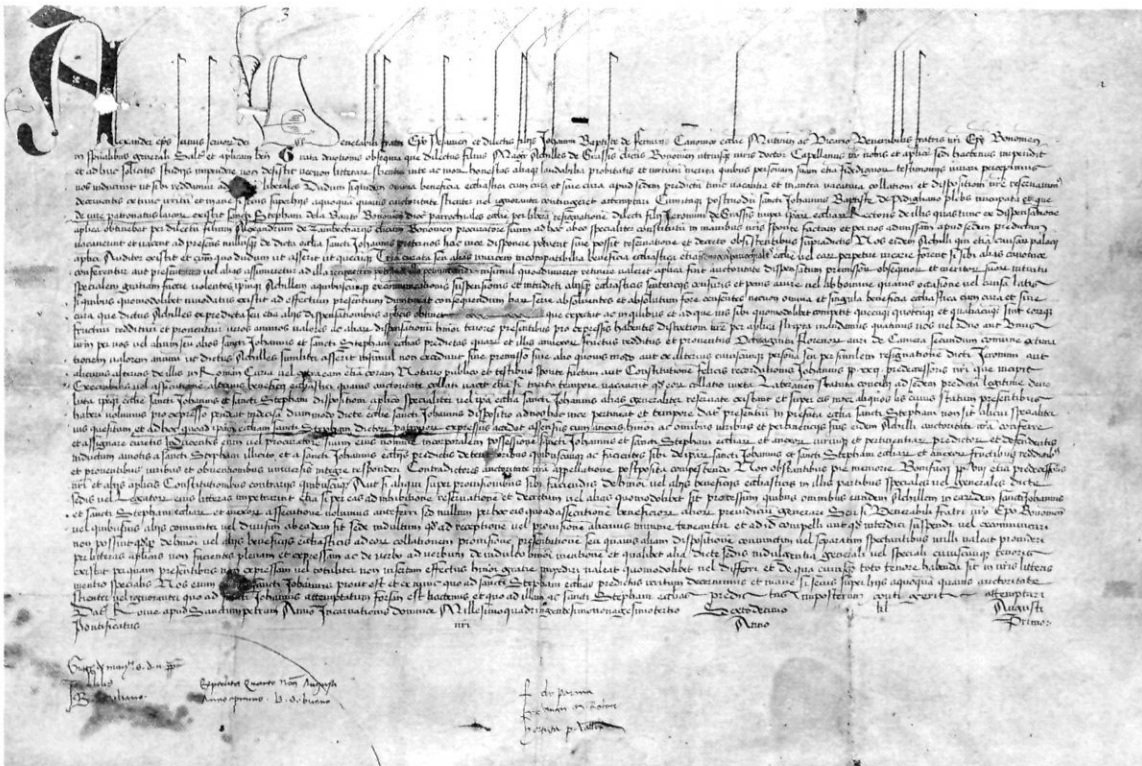
Naturalment m'estic referint –entre moltíssimes altres coses– als patiments que ocasiona un fet tan capital i medul·lar com el del tracte i l'ús que fem de la nostra llengua vernacle. Quasi m'atreveria a dir –i prego excuses al lector per aquesta deliberada, encara que conscient desviació– que el País Valencià en què van veure la llum els Borja està avui perdent una oportunitat històrica, potser irrepetible, de reincorporar en el seu poble, de forma absolutament connatural, l'inestimable tresor de la llengua pròpia, la llengua que van emprar els Borja.

Un tresor que se'ns escapa de les mans perquè aquella misèria humana a què m'he referit més amunt, protagonista i quasi motor de tants esdeveniments històrics, continua planant, de forma inexorable, entre nombroses persones del País Valencià (d'entre les que manen i també d'entre els qui som manats). I consti, i acabo per ara, que hi ha pocs tresors de tanta riquesa, de tanta grandesa, de tant de valor cultural, humà, i fins i tot moral, com una llengua, fruit i patrimoni d'incalculables generacions d'un poble. Tan gran, que ningú no té el dret de posar-li un dit damunt per eliminar-la, encara que sigui, com a València, de forma tan mesquina com subreptícia. Això sí, els qui gosen fer-ho i condescendir-ne en són i en seran negativament responsables, per sempre més, davant la història.

Doncs bé, de la llengua, de la llengua catalana dels Borja, en diré alguna cosa en les planes que segueixen.

Molt lligat a la llengua també tractaré de dir quelcom relacionat amb la cultura dels Borja. Cultura que van rebre (a València, Itàlia i també Castella pel que fa a Sant Francesc) i, per descomptat, cultura que van generar des dels seus respectius càrrecs de bisbes, cardenals, papes o ducs. Direm alguna cosa, per exemple, sobre uns humanistes tan importants com Lorenzo Valla i Eneas Silvio Piccolomini, a l'època de Calixt III, o d'altres com Láscares i Aldo Manuzio a l'època d'Alexandre VI. D'altra banda no hauríem d'oblidar que Garcilaso de la Vega i Francesc de Borja foren amics íntims.

Breu d'Alexandre VI (1497) en el qual notifica l'assassinat del duc de Gandia al duc de Milà. Arxiu de l'Estat. Milà.

Finalment faré referència a un aspecte molt poc tocat pels historiadors (siguin o no de l'art), o, en tot cas, abordat de forma molt marginal i evocant sempre els mateixos tòpics. És a dir, em referiré al mecenatge artístic dels dos papes Borja. És cert que darrerament s'han escrit i s'estan escrivint coses ben dignes sobre el tema (recordem el catàleg alemany *Die Renaissancefamilie Borja. Geschichte und Legende*, Schwäbisch Hall, 1992, o el bon treball de Marià Carbonell en un annex al citat llibre de Menotti: *Els Borja, història i iconografia*, València, 1992; primera edició, Roma, 1917), però precisament per això, no deixa de ser un bon moment per a recapitular les nombroses i grates novetats que s'estan posant de manifest sobre la "*Potència artística dels Borja*" (títol d'un xicotet treball meu, escrit a la revista "*Saó*", València, el 1990).

Comencem, però, pel tema de la llengua.

ACTITUDS LINGÜÍSTIQUES DELS BORJA

LA VERITAT és que llevat de la part corresponent a Sant Francesc (i encara no), més que actituds en plural, els Borja només en van adoptar una davant la llengua, i per arribar-hi no sembla que van haver de fer massa cabòries.

Una actitud coherent: parlar català

Una actitud, d'altra banda, que evidència coherència i personalitat en la nissaga borgiana. Van adoptar simplement la llengua que els era pròpia i la van mantenir a la fi dels seus dies. Exactament igual que el que fan ara els valencians; oi?

Calixt III va parlar sempre, fins que es va morir el 1458, la llengua que un elevat nombre dels cristians procedents de Catalunya; és a dir, el català. Llengua summament rica i preciosa –com

Roderic de Borja fou cardenal sense haver estat ordenat sacerdot, segons costum de l'època. Abans, havien nascut els tres fills grans: Pere Lluís, Girolama i Isabel. Quatre anys més tard naixia l'universalment famós Cèsar Borja, fill de Giovanna (Vannozza) Catanei, dama de gran personalitat, mare també de Joan, Lucrecia i Jofré Borja.

Pintoricchio:
Alexandre VI (detall).
Estances Borja.

tantes altres llengües romàniques derivades del llatí-, que tothom emprava, rics i pobres, amb absoluta connaturalitat.

En un principi Alfons de Borja va parlar allò que podríem anomenar valencià de la Costera (Canals i Xàtiva sobretot). Quan tenia quinze anys va marxar a Lleida (assessorat sempre per Sant Vicent Ferrer) tot adaptant-se aleshores al català de ponent, el qual, al cap i a la fi, és ben semblant al valencià de la Safor o al de la Costera. Finalment, des que fou nomenat cardenal a Roma (2 de maig de 1444), ja amb 66 anys, Alfons de Borja emprà, de forma lògica, l'italià. No cal dir, però, que Alfons coneixia aquesta llengua de feia ja molts anys, car el 1421 va participar en la conquesta de Nàpols, a la vora d'Alfons el Magnànim i, possiblement, a la vora també dels jovenets Ausiàs Marc i Jordi de Sant Jordi. Des d'aleshores sempre parlà, de forma emotiva i agraïda, de la "seua" entranysable terra italiana.

Naturalment Alfons de Borja també coneixia el llatí a la perfecció, el qual, llengua oficial de l'Església –i sobretot de la cúria romana– era emprat pel Borja en nombrosos escrits oficials. De tota manera, aquest mai no es va oblidar de la llengua dels seus pares i, a Roma estant, l'emprà –i la féu emprar– en tot moment.

Un discurs enèrgic i en valencià

Per exemple, quan Calixt III fou proclamat papa el 8 d'abril de 1455, el primer que va fer –i això ho sabem per diversos autors coetanis– va ser pronunciar, en valencià emotiu, i alhora de forma ben enèrgica, el solemne jurament de defensar, fins a la mort, els dissortats cristians de l'Església oriental. Hem de recordar que des del 29 de maig de 1453 els turcs havien conquerit la simbòlica, quasi mítica, Constantinoble cristiana, i que el vell imperi bizantí (tenia més de mil anys d'antiguitat) acabava de desaparèixer a mans del sultà Mo-hammad II. Per tant, tot l'Occident vivia uns moments d'angoixa, i tothom tenia al cap emprendre una croada contra el turc per tal de foragitar-lo i recuperar l'imperi cristià dels bizantins. D'aquí, al

Carta d'Alexandre VI al seu fill Joan de Borja, duc de Gandia.

Super omnia. Duch: si vols haver la gracia e benedicció nostra, te manam que tu sies devot de la Nostra Dona gloriosa e bon cristià, tement e observant los manaments de Nostre Senyor Deu, a quo cuncta bona procedunt, ohint cascun dia, devotament, ta Missa. E guarda de esser mentirós, chismer, ni reportador de noves, ni de dir enuig, ni injuria a persona del mon, portante ab tos parents e tot hom ab molta humanitat e cortesia, guardante de tota manera de paraules e inconveniens, essent molt cortés de la barreta e gracios de paraules a quit farà honor.

Item, te manam te esforces, ab molta asiduitat, estudi e diligencia, en cervir a la M^{at} del Rey e Reyna, Princep e Infantes, e majorment, ab tota honestat e virtut, treballes en guanyarte la gracia e voluntat ab los continuos servays de la Serema Sra. Reyna, mediant la qual facilment poràs haver gracia de quelque stat de ses Alteses, majorment que don Diego, Embaxador de ses M^{ats}, nos ha dit e ofert, per part de ses M^{ats}, que com tu seras arribat en aqueixa Cort, te donaran e faran gracia de un bell stat. Així, sapies te ajudar a valer del temps ab lo medi del Sor don Enrich e del magic thesorier. E per les altres vies que a tu parra de fer ton fet, e del que sobnre aquest article trobaràs e creuràs de poder alcançar, avisans ne en continent, maxime si per la part nostra aço se porá ajudar e encaminar, a fi que haja effecte que en la persona tua sia fet qualche gran senyal e gracia, aplicant hi aquels medis e intercessions ultra los sobre-dits, que a tu parrà esser expedients e convenients. Car, a les voltes, los prínceps, per no mostrar esser moguts e impulsos a fer una gracia a instancia de altres, les fan pus prest que per son propri motiu e vies secretes e indirectes, que per paleses e que hagen dependencia de altri etc. Axi, sapies conduhir e ajudarte, ab bona discreció e medis convenients.

Item, per quant qualsevol manera de joch es abominable e detestable, e offen granment la Divina M^{at}, e es la ruhina de les cases, e porta ab si diversos inconvenients, te manam e encarregam, per quant has cara la gracia nostra, te guardes de qualsevol manera de joch, e expresament, si vols evitar la maledicció nostra, te guardes de qualsevol manera de joch, e expresament, si vols evitar la maledicció nostra, te manam te guardes de qualsevol manera de joch de daus. E que may daus, directe vel indirecte, entren en tes mans per jugar. E axi ho manam, sub pena excommunicationis, a moscen Pertusa e a Fira, que si tu feyes lo contrari, lo que no podem creure, nos ne avisen en continent a aço que hi puxam proveir. Significant te que si tu tocaras daus per jugar, may la cara nostra te veurá. E nota e pensa molt be lo quet diem.

Cèsar Borja fou educat per grans mestres humanistes al palau dels Orsini i més tard a les universitats de Perusa i Pisa, on fou condeixeble i amic de Joan de Mèdicis, futur Papa Lleó X, el papa de Rafael, Miquel Àngel i la plenitud renaixentista.

capdava, l'energia al·ludida amb què pronuncià el seu discurs el nou papa valencià o, si volem un altre exemple, l'ardor amb què la ploma de Joanot Martorell incitava el seu heroi, Tirant lo Blanc, perquè aniquilés els pèrfids i infidels turcs de l'Orient.

Escoltem, però, el contundent discurs de Calixt III:

“Jo, Calixte III, papa, promet i jure a la Santa Trinitat, Pare, Fill i Esperit Sant, a la sempre Verge Mare de Déu, als apòstols Sant Pere i Sant Pau i a tots els exèrcits celestials que, si és precis, vessaré la meua pròpia sang per tal d'intentar, en la mesura de les meues forces i amb el concurs dels meus venerables germans, tot el que siga possible per a reconquerir Constantinoble, que ha estat presa i destruïda per l'enemic del Salvador crucificat, pel fill del Diable, Mohammad, príncep dels turcs, en càstic dels pecats dels homes; per a deslliurar als cristians que llanguixen en l'esclavatge, per a reanimar la vertadera fe, i per a exterminar a l'Orient la secta diabòlica de l'infame i pèrfid Mahoma. La llum de la fe està quasi extingida en aquestes dissortades regions. Si alguna vegada jo t'oblidara. Jerusalem, que caiga la meua destra en l'oblid, es paralitzi la meu llengua en la meua boca; si jo no me'n recordés ja de tu, Jerusalem, si ja no fores tu l'indici de la meua alegria. ¿Que Déu vinga en el meu ajut i en el del seu Sant Evangelí! Que així sia”.

El ritual dels sagraments i altres documents de València

Sabem, també, que el nou ritual dels sagraments que es conserva a l'Arxiu de la Catedral de València està redactat per Calixt III en català, a més de molts altres escrits de la seua dilatada existència. Destaca la preciosa butlla de jubileu **Stella maris** que Calixt III concedí a la Verge Maria de la seua estimada catedral de València, publicada el 6 de setembre de 1457. Òbviament la butlla fou publicada en llatí, però sense cap mena de dubte primer fou pensada –i tal vegada redactada– en català. Si més no, Joaquín Lorenzo

Item, te manam que no entres fermança a persona de aquest mon, encara que fossen los germans e parents, escusan te sobre de nos que axi to havem manat, sub pena excommunicationis.

Item, te manam que no toques ni carregues un sol diner sobre les rendes de la casa tua, sense expressa licencia nostra, o si ja no fos en utilitat de la casa tua, entrevenint hi mossen Pertusa e Fira, e donant-mos ne a nos apres avis.

Item, per quant tu ten portes moltes joyes belles e de gran valor, e argent, e brocats riquíssims e suppellectile pera la casa tua, te manam tu ho guardes molt be, e vulles ho veure, e proveir tot sia ben guardat per ministres e officials fiats, e sota diverses claus. Advertint que, en presència o en absència tua, la tua roba e cambra sia ben guardada. E guardat de donar nenguna manera de argent, ni de joyes, ni brocats si ja no serà en persona de la Duquesa.

Item, te manam, a fi que tu entengues e vejes com va lo regiment e despeses de la casa tua, veges cascuna nit, si poràs, les cédules de la despesa de cascun dia de la casa tua. A ço, que a la fi del mes, sapies menudament tot lo que hauras despes en aquella mesada.

Item, te manam que tu continuament dormes e menjes, quant poràs, ab la Duquesa. E a aquella serva molta lealtat, e not enpaches ab nengunes altres dones. E sobre tot, per quant has cara la gracia nostra, te guardes de anar denit.

Item, te manam, jatsia sia superfluo de recordarlo, que tu sies molt sobrio e temprat en lo menjar e beure, car ja saps quant es gran tacha en home de be.

E fent e obrevant tu, ad unguem, totes les damunt dites coses e manaments nostres, sies cert not mancarà may la gracia e benedicció nostra, ens esforcarem en fer te gran e augmentar la casa tua. E a fi que millor ho puxes observar, te manam lliges sovint la present instrucció nostra. Manante, per nostra consolacio e a fi que sovint siam avisats de tos progressos, nos scrives al manco dues voltes cascun mes, de ta ma propria. E pensa que, en aquesta poca de absència que faràs de nos, fins a la tornada tua, conixerem per expericucia quant has cara la gracia nostra e observes nostres manaments, e si nosaltres havem raho de ferte be, e augmentar la casa tua. E, ab tant, lo Sperit Sant e la nostra benedicció sia de continuo en guarda e custodia tua, et delliure de tot perill. Datis Rome, apud Sanctum Petrum, ultima julii, anno M.º ccc nonagesimo tertio.

Carta de Joan de Borja, duc de Gandia, a la seva germana Lucrecia.

Ilma. S^{ra} e carissima germana. Ab molt desig stich per sentir noves y del stament vostre que gran temps ha no he rebut letra vostra, y podeu pensar, S^{ra} germana, de quanta alegría son a mi vostres letres, tenint vos la amor queus porte. Axi, feume merce volerme scriure per la consolació mía, que ja la Duquessa ma muller se clama molt de la S^{ra} vostra, que may li haveu scrit apres de tantes letres com ella us ha fet, la qual molt si comana, eus prega li vullau scriure; es prenyada, e va ya en los set mesos: nostre Senyor la delliure, per sa misericordia. Tambe ma dit Joanot Dalmenara, que es vengut açi, sou prenyada; non tinch per prou cert, molt men alegraria. Jo, senyora germana, stich ab grandissim desig de tornar en Roma per besar los peus de la S^{da} de nostre S^{or}, que jam par ha deu anys men sia partit. E ara li scrich suplicant la Be^{tu} sua me mane partir, e de dia en dia stich sperant aquest manament, nostre senyor mi porte axi prest com desige eus vejam tots ab sanitat y alegría. Al Ill. Sor de Pesaro vostre marit, mon car germa, molt me comanau, e haja la present per sua, e per semblant a mandama Adriana e a madama Julia E nostre Sor Deu sia en guarda de totes les senyories vostres. De Lombay, a... de setembre, any LXXXVIII.

Els Borja esdevenen un mirall privilegiat de l'època del Renaixement. Amb capacitat de fer el bé, d'arribar a la santedat de vida (recordem el quart duc Borja de Gandia), però, al seu torn, amb congènita capacitat d'obcecar-se per l'amor propi i per l'orgull, personal i de la família. Ximo Company.

Segell del cardenal Roderic de Borja, reproduït del Catálogo de Reyes y Mecenas (1473). Archivo Histórico Nacional, Madrid.
Foto Ximo Company.

Villanueva la publicà el 1803 en la versió catalana del capellà d'Alfons el Magnànim, sens dubte la que circulà entre els preveres i els fidels que sabien llegir a la València del segle XV.

No puc aportar-la tota per la seua llarga extensió, però en trio almenys un fragment eloqüent. En trio allò que segons el bon papa Calixt III és "Lo necessari per guanyar la perdonança"; però que només pot estar en mans del Sant Pare:

"Sapient tots aquells, qui volran guanyar la indulgència plenària, que aquests son los casos reservats à nostre senyor lo papa en absolve, è dispensar.

Primo, qui ab injuria enorme fir violentment, nafra, murtilla, ò mata coronat, ò persona religio-sa.

Qui es incendiari, è violent trencador de església, ò fossar, ò de spay privilegiat après la denuncia-tio.

Qui ha falsat acte de papa, ò ha usat de acte falsat scientment.

Qui comet simonia per aver benefici, è ordens, ò per officí, ò prelatura, ò qualsevol cosa sperit-uat.

Qui es pirata, cossari, ò ladre en mar, è qui aquell defen, è li dona protecció.

Qui porta, ho tramet, cavalls, ferro, fústa, plom, sal, oli, vi á moros, turchs, ò infells, vitua-lles, ò qualsevol coses ab les quals se defensen, ò offenquen, ò impugnen los christians.

Qui va en Jerusalem per vot, ò per devoció sens lexència del papa.

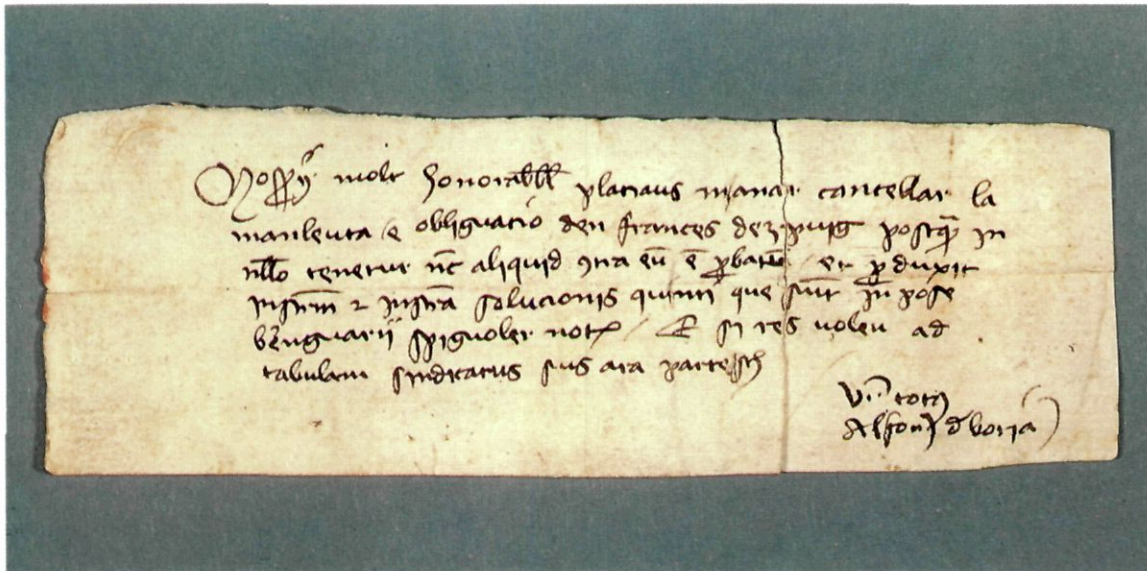
Qui ensegueix enemigablement legat de papa, cardenal, arquabisbe, bisbe, ò altre, ò guex done favor ò ajuda.

Qui força celebrar en loch entredit, ho hi fa oir missa als excomunicats, ò entredits; ò prohibeix en los amonestaments exir de la església, ò los entredits no volent ne exir del officí divinal.

Qui en la sua terra posa peatges, ò augaries de nou, oh exegeix los carrechs prohibits.

Qui induirà, è farà votar, ò prometre, ò jurar de elegir sepultura en lo llur monestir, è església, leixant la sepultura dels seus, ò de la propia parro-quia, ò li farà prometre, que no mudarà la sepul-tura que alli té.

Mossènyer molt honorable:
Plàcia-us manar cancel·lar la manleuta e obligació d'en Francès dez Puig, postquam in nullo tenetur nec aliquid contra eum est probatum. Et produxit instrumentum et instrumenta solucionis quinti que sunt in pose Berengarii Spiguoler notarii.
E si res voleu ad tabulam sindicatus, sus ara partesch. Vester totus Alfons de Borja.

Autògraf d'Alfons de Borja, a la Biblioteca de Catalunya.

Lo religios, qui per propria autoritat sposará, combregará, ó pernoliará à la persona lega, ò solemnizará matrimoni.

Qui contracta matrimoni dins los quatre graus de consanguinitat, ò afinitat sens dispensació del papa.

Qui entra dins monestirs de dones sens necessitat, o lexencia legitima, scalant, ò rompent parets del monestir.

Lo inquisidor de la fe, è ministres seus per ox, amor, guany, ò qualsevol util temporada contra justícia se obmet procehir contra alguna eretgia, ò la imposta ad algú falsament.

Qui es asasi, ço es, que per pecunia, ò donatiu mata algu, è lo quiu ha manat perpetrar homicidi.

Qui roba los naufragis de la mar.

Lo heretge, è quil reb, è quil defen, è lo factor.

Lo prevere, qui excomunicat, scientement ha celebrat".

Introduí el català a Roma

Però allò que realment convé destacar de l'actitud lingüística d'Alfons de Borja és que aquest introduí el català a molts llocs de Roma (recordem que s'hi portà tres-cents deu col·laboradors del seu país), i que, de mica en mica, a la cúria romana hi sonava cada vegada més la llengua i la cultura dels Països Catalans. Alguns naturalment ho van criticar (recordem la famosa cantilena dels italians: "O Dio, la Chiesa romana in mani dei catalani"), però la coherència –i alhora senzillesa– del nou papa valencià acabà triomfant –àdhuc en matèria lingüística–, en aquella "chiesa romana".

El mèrit de Roderic de Borja: mantenir-se fidel al català un cop iniciada la davallada cultural valenciana

De Roderic de Borja (1431-1503) podríem dir coses més o menys semblants en matèria lingüística. Varia, però, la cronologia, especialment la

Carta de Cèsar Borja a Enrique Enríquez, sogre del seu germà Joan.

Molt il·lustre senyor y en stima de pare: La santedat de nostre senyor me ha significat e comunicat vostres lletres,³⁴ com lo il·lustre senyor duch, caríssim germà meu, no usa de aquells bons costums que deuria, y que encara no ha consumat lo matrimoni ab la il·lustre senyora duquessa, caríssima germana mia: de la qual cosa stic tant tribulat e admirat, que no m'ó puch per res persuadir, sabent yo ésser en sa senyoria tots los compliments que en home deuen ésser. La santedat de nostre senyor n'ha pres tan gran enuig, que crech li haja abbreujat deu anys de vida.

Per la qual cosa prech, quant més affectuosament puch, vostra il·lustre senyoria y la il·lustre senyora dona Maria se'n vulguen millor informar de la duquesa, per los respe[c]tes damunt dits.³⁵ En ninguna manera ho puch creura. Y vos pre[c], encara, que vostres senyories amonesten y consellen y corregiscen a dit senyor duc, si algunes coses fa, com a jove, non ben fetes, que só cert obeirà les senyories vostres no menys que la santedat de nostre senyor, puix aquí vostres il·lustres senyories, ab sa gran prudència, poran donar remey axí als costums de jove de dit senyor duch, com a la consumatió de dit matrimoni, si ja no'l hagués consumat, lo que no puch creure, ab què nostre senyor de açò no'n haja d'haver més enug e malenconia, que en veritat per la vida de sa santedat és poc mester.

E nostre senyor Déu guarde sa noble persona com yo desije; e prèngan la present per sua la senyora dona Maria e la duquesa, ma cara germana, la qual prech quant puch que's porte en tal modo ab lo duch com la rahó vol, e sforce's de la part sua llevar qualsevulla enpayg que perturbàs la consumatió del matrimoni, si fet no és.

De Viterb, ultima octobris.

Manuscrit d'Alexandre VI afegit a la mateixa carta.

Señor: Vuestra carta he reçebida, por la qual se alegra de mi promoción, de lo que rengrazio a vuestra señoría. E verdaderamente tanto estoy tribulado desto del duque, que me era olvidado de responder a su carta. Plega a nuestro señor Dios, por cumplimiento de alegría, las cosas del duque tomen aquel fin que por la santità de nuestro señor e por vuestra señoría e por mí es deseado.

del seu pontificat (1492-1503), la qual cosa no deixa de ser important. És a dir, quan Roderic de Borja arriba a la cardira de Sant Pere (1492), el català, especialment pel que fa al Regne de València, ja començava la coneguda i fatídica davallada del segle XVI. Té, per tant, tal vegada més mèrit la fidelitat de Roderic de Borja a la seua llengua materna, llengua que durant el seu pontificat va arribar a ser col·loquial i ben familiar a la cort romana.

Àdhuc alguns castellans

Com ha fet notar el pare Miquel Batllori, al voltant de Roderic de Borja àdhuc alguns castellans, com Pedro Carranza, escrivien correntment en català.

Els fills d'Alexandre VI

I Cèsar Borja, sigui com arquebisbe i cardenal "Valentino" (de València), sigui com a duc "Valentino" (del ducat francès de Valentinois que Lluís XII instituï el 1498 en la persona de Cèsar Borja), sovint escrivia les lletres en català, o almenys les signava amb frases de comiat catalanes; tot i que algunes cartes, per òbvies qüestions polítiques i de destinatari, foren redactades en llatí, en italià, en castellà o en francès.

I consti, per tal de subratllar encara més el mèrit de la influència lingüística de Roderic de Borja, que Cèsar va néixer i es va educar a Roma amb una mare totalment italiana, la famosa Vanozza Catanei.

Els ducs de Gandia Pere-Lluís i Joan I de Borja, juntament amb el seu germà Jofré (príncep de Squillace), també van practicar "la valenciana prosa", encara que amb un estil literari potser menys agraciat que el de Cèsar Borja. Lucrècia, en canvi, tot i que coneixia a la perfecció el català i el castellà, es decantà pràcticament en exclusiva per l'italià.

Un ric epistolari en català

En qualsevol cas la fortuna arxivística ens ha reservat i proporcionat un ric epistolari dels Borja en llengua catalana (principalment conservat a l'Arxiu Capitular de València i al Secret Vaticà, amb d'altres peces disperses a Venècia, Barcelona, Madrid i Londres), revelador en definitiva d'una personalitat lingüística coherent i ben definida, com ja s'ha dit, en el paper valencians i els seus parents més pròxims.

Conclou el pare Batllori, *"l'epistolari valencià dels Borja representa la fi del català com a llengua literària i de cultura a Europa. Mentre, a Roma, la llengua catalana jugava quasi el rol de llengua de Cort, el rei de Catalunya-Aragó, Ferran II, que havia començat d'escriure el cardenal Roderic adés en català adés en llatí, acabà per escriure-li només en espanyol. Mig segle més tard les famílies de la més alta aristocràcia catalana –penseu, per exemple, en els Requesens del temps de Carles V i de Felip II– escriuen llurs cartes o en espanyol o en un català vulgar, molt diferent del català polític i humanístic dels Borja romans"*.

Un català polític

Són moltes les mostres que es podrien exposar per il·lustrar el català epistolar d'Alexandre VI, però opto per un breu fragment d'una carta que envià al seu fill Joan, duc de Gandia, el 30 de novembre de 1493, des de Viterbo estant. Aquest sembla que mai no fou un model de vida massa assenyada, car ara i adés fou amonestat pel seu pare –i pel seu germà Cèsar– per ser un xicot bastant balafiador, doner i de pensa lleugera. D'aquí la recriminació que el seu pare li fa, tot i que, a més de renyar-lo paternalment, té temps per a descriure una mica la façana de la catedral de Viterbo, i quasi de fer-ne una certa valoració artística.

Adverteixo, però, que presento la transcripció tal com la féu el canonge i arxiver de la catedral de València, Josep Sanchis Sivera, el 1919. Diu així:

"Duc carissim nostre: De Viterbo te scrivim per propi correu, sobre les desordens e excessos teus que erem avisats havies fets en Barcelona en tot e per tot, e preçipuaument sobre los mals portaments vers la Duquesa ta muller, que encara no hauries consumat ab ella lo matrimoni, e anar de nit per la ciutat, matant cans e gats. De que havem pres gradissim enuig e displiència, e starem mal contets e indignats contra tu, fins sapiam te sies esmentat, e hajes consumat ton sanct matremoni (sic) en nom de Deu e de la gloriosa Verge María mare sua, lo que speram de dia en dia sentir, ab la resposta del sobredit correu, que ia no pot tardar. Aximateix, entre les atres oradures tuas som informats com en Barcelona tu desepequerets del cambi dels dos milia e sinçents ducats que ten portarets, la maior part en joc e ribalderies, e encara, apres, havem entes

Carta de sant Francesc de Borja, Virrei de Catalunya, a Bernat de Fotxa.

Lo marqués de Lombay loctinent general de Catalunya.

Amat de la Real Magestat. Perque per letres de D. Joan da Cunya, capitá general en les fronteres de Rosselló y Cerdanya, havem entés que en las fronteras de França havría arribada alguna infantería, ultra la que y estava en Narvona y en Proença, per lo qual convé molt al servey de Sa Magestat y als poblats de aquets principat y comtats, y speçialment als mes cercans de les dites fronteres, star algún tant apercebids, no obstant sapiant que per avuy entre la cristianíssima Magestat y corty de França ha bona pau y concordia, havem provahit que lo vescomte de Rochabertí, quis trobave assí, par[ti]ssa pera Perelada; y que allí ell y los desa serra scapar çabessan, de manera que en cas de neçessitat no stiguessen descuydats, diem y encarregamvos que sempre que per lo dit venerable comte per al dit effecte seréu demanat, que en totes maneres ab vostres cavalls y armes acudiáu allá, ahont dit venerable comte será, y que ho façáu conforme a la fidelitat que devéu a Sa Magestat y confiança ques té de vos; que á tots los cauallers y gentils hòmens, vegueries y unversitats mes circumvehins de dites fronteres scrivim lo mateix, dels quals tenim verdadera confiança que ho farán com de ells se espera y en semblants coses be teniu acostumat. Dat. en Barçelona á XVI de Setembre M.D. XXXXI.

que hauries fet lo semblant en Valencia, que ab iustes e follies atentaries de metre la ma en los diners e rendes tues, lo que no podem creure com sapies te haiam manat expressament tu no togues un diner del teu, sino que despenguen mossen Pertusa e Fira lo neçessari per la casa e stat teu.

Demà, Deus volent, que serà la primera Dominica del Avent, celebrarem una solemne missa papal, com se acostuma en la esglesia catedral, que es de les mes sumptuoses que eser puxen en tota la cristianitat, e te lo pus bell fronsispici que temple al mon tinga; e dita la missa farem mostrar aquests Sacratíssims Corporals que son en aquesta esglesia''.

Sant Francesc de Borja, un cas diferent

Hem dit més amunt que el cas lingüístic de Sant Francesc de Borja és una mica diferent i l'explicació és ben senzilla. En principi cal retenir la diferència cronològica respecte de Calixt i Roderic. El quart duc Borja de Gandia ja va viure entre 1510-1572, però, a més, tothom sap que des dels

disset anys va residir a la cort d'Espanya, just quan el català –sobretot a València– es trobava en al seua màxima davallada.

És comprensible, per tant, que Sant Francesc, resident a la cort espanyola de Castella, emprés la llengua culta d'aquell país, just en un moment en què el castellà estava donant el bo i millor de la seua important i preciosa literatura. L'única llengua, d'altra banda, que podia permetre-li un bon ascens social i polític entre els espanyols. De fet, Francesc de Borja aviat va assolir un excel·lent domini de la llengua castellana, demostrat a bastament en la rica i fluïda literatura dels seus tractats espirituals, o en molta part de la seua correspondència epistolar.

El català, llengua familiar

De tota manera se sap molt bé que la llengua emprada pel duc de Gandia en la seua vida familiar era ben sovint el català. Un català cada vegada més a la baixa (en quantitat de parlants –i sobretot d'escriptors–, i evidentment quant a la seua qualitat literària), però català al capdavant, la qual cosa posa de manifest la noble estima del sant gandià per la seua llengua materna.

Documents importants en català

Però a més Francesc de Borja va escriure moltes coses en català. Sabem, per exemple, que el 1538 va redactar en el català de València l'inventari dels béns deixats pel seu pare, Joan II de Borja, i que uns anys després, el 1550, redactà també en català el seu propi testament. D'altra banda és sabut que en la seua etapa de virrei a Catalunya (1539-1543) hi parlà i hi escriví, de forma bastant habitual, en català.

El nom d'Alexandre VI va unit a dos monuments històrics i artístics de primer ordre: els anomenats Apartaments Borja del Vaticà, amb el pati i la torre del mateix nom, que inclouen la Capella Sixtina i diversos museus vaticans, i el Castell de Sant 'Angelo que ell reedificà i fortificà.

Des que Francesc de Borja abdicà de duc de Gandia en el seu fill Carles (1550), visqué pràcticament sempre allunyat del País Valencià i per descomptat de Catalunya. Això dificultà enormement l'ús del català, tot i que, com ens ha recordat el pare Càndid Dalmases, mai no se n'oblidà.

El 1551 fou ordenat capellà, el 1564 fou nomenat assistent general de la Companyia de Jesús, i, un any després, 1565, era elegit prepòsit general dels jesuïtes. La seua consagració a Déu fou total, però convé insistir que fins a la seua mort, el 1572, emprà i respectà sempre, si més no a un connatural nivell íntim i familiar, el català.

Una coherència que ens cal, avui

Dissortadament les coses han canviat bastant a l'actual País Valencià. Els Borja van ser coherents en matèria de llengua. Nosaltres, com repetidament insistí l'enyorat Joan Fuster, no. Ad-duïm raons de tota mena (algunes de ben peregrines), però cap no es capaç de sostenir-se per si mateixa. En realitat allò que està prevalent és la mesquinesa, la superficialitat i molta dissortada ignorància. Ens en sortirem algun dia?

Els valencians tenim el gruix de la culpa..., però, ull!, perquè els catalans que només es recorden de València quan mengen alguna taronja o quan visiten per Sant Josep els ninots de les seues falles, també en són corresponsables. Em permeto de recordar, si més no, aquell eslògan tan famós: "el català és cosa de tots"; no només dels Borja.

Per acabar amb aquest epígraf adjunto un fragment del testament que Francesc de Borja redactà a Gandia el 26 d'agost de 1550. El seu català, com podem comprovar, és summament correcte:

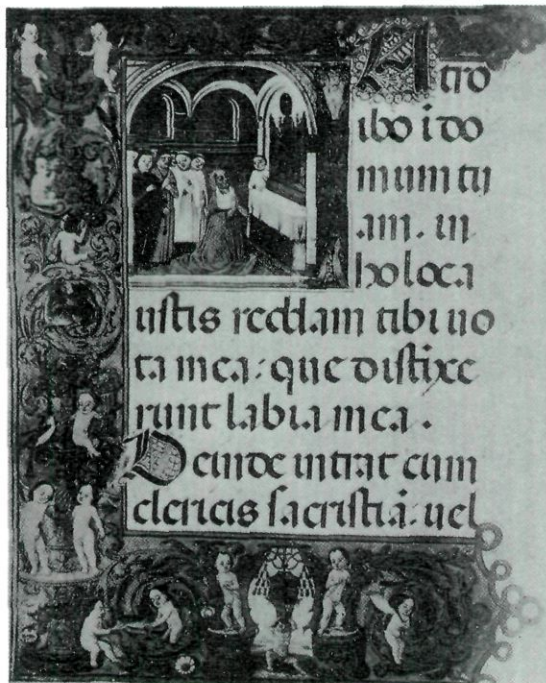
Els Apartaments Borja comprenen sis sales, conegudes pel nom de les importants pintures murals que les cobreixen i que foren realitzades per Bernardino di Betto, el Pinturicchio entre el 1492 i el 1495: la Sala de les Sibiles i els Profetes, la Sala de les Ciències i les Arts liberals –probable estudi del papa–, la Sala dels Sants, la Sala dels Misteris de la Fe i la dels Pontífexs, avui museu.

"En nom de Nostre Senyor Deu Jesuchrist e de la Gloriosa Verge Maria Mare sua sia, Amen. Yo Don Francesch de Borgia Duch de Gandia y Marques de Lombay per quant es mon intent per la gracia del Senyor de viure y servir a Nostro Senyor Deu de aqui al devant, tot lo temps de ma vida, en la Santa Religio de la Companyia de Jesús, per lo qual effecte me tinc de partir de prest para Roma, per tant volent, com es raho, ordenar y dispondre de mos bens, per remoure tota occasio de plet o litigi entre mos hereus y succesors y altres personas, qui algun dret tingan en mos bens, estant per la gracia de Nostre Senyor sa de cors y ab mon bon y acostumat seny, memoria sensera, clara e manifesta paraula, convocats e pregats los Notari y testimonis devall scrits, fas e ordene lo meu ultim testament e darrera voluntat (...).

Item vull, ordene y man que lo mes prest se podra aquellas Mil sinc centas lliuras las quals en la Contadoria tinc pera aquest efecte consignades si e segons consta per lo cohern devall mencionat, per lo hereu meu, devall scrit [el seu fill, Carles de Borja], sien smersadas en loch tuto y segur en un Censal o mols, pus no sien en propiedad menor de cc lliuras a for e rahó de quinze milia per mil, com es la costuma en lo regne de Valencia; de las pensions del qual Censal vull y man sian pagats los deutes, tors y iniurias sobre-ditas y las altrás cosas de que en lo present meu testament fare expressa mensio; y porque segons pense me resten lo dia de vuy y me restaran lo dia de la publicacio del present meu testament y encara de la mia mort a pagar molt poch deutes, per tant vull y man que, pagats los dits deutes, tot lo que sobrara de las pensions de dit censal, sia donat perpetuament per lo meu hereu, devall scrit, al Reverent Rector y Collegials de Sanct Sebastia de Gandia [futura universitat gandiana que fundà Sant Francesc] per aliments y sustentació dels Collegials del dit Collegi y que estarn en ell (...)"

Miniatures de la Biblioteca de Perugia i del Missal de Chieti.

CULTURA I MECENATGE ARTÍSTIC

CALIXT III

NOMBROSOS AUTORS han insistit en l'escassa rellevància de Calixt III com a home d'empreses culturals i artístiques; especialment quan el comparen amb el seu predecessor, el papa Nicolau V (1447-1455). S. Schüller Piroli, per exemple, ha escrit que *"Alfonso de Borja no pertenecía al número de los mecenas de la ciencia y el arte que comenzaba a florecer en el Renacimiento"*, opinió compartida, en gran part, per d'altres historiadors que s'han ocupat del primer papa Borja.

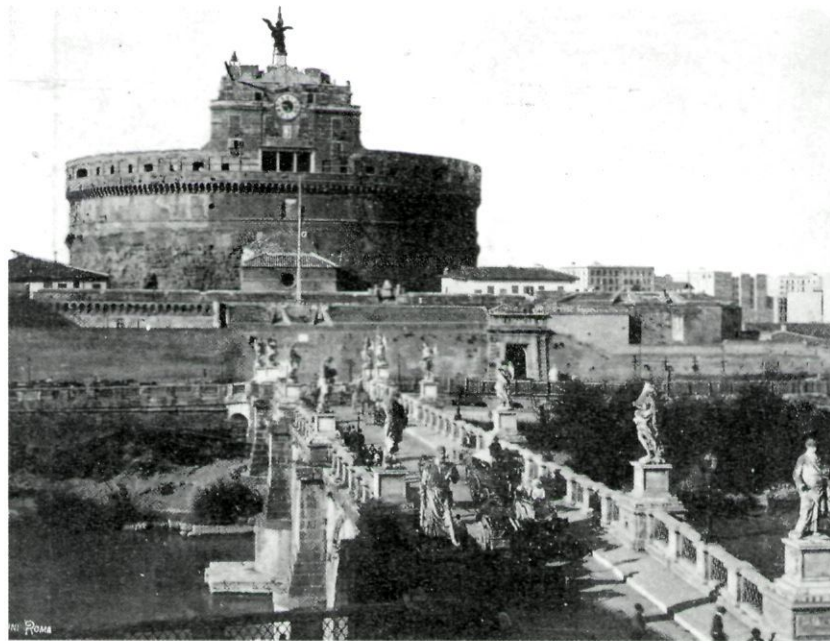
La Croada, interès prioritari

En realitat, era tanta la preocupació que tenia per recuperar Constantinoble, que fins i tot arribà a empenyorar la seua pròpia tiara –per només 500 florins–, per tal de reunir els diners suficients per a bastir la seua somniada croada contra el turc. Tothom treballava pel mateix: *"A los pintores encargó banderas de la Iglesia para sus cruzadas, a los canteros, bolas para sus cañones (puesto que todavía utilizaban sólo piedras) y a los orfebres, armas nobles para los príncipes a quienes pretendía enrolar en la lucha contra los infieles"* (Schüller).

Gran jurista

Però si aquest enfocament historiogràfic es respon amb una part de la realitat cultural de Calixt III, no hem d'oblidar les paraules del gran humanista Eneas Silvio Piccolomini, quan el succeí en el Soli de Sant Pere, amb el nom de Pius II (1458). Segons aquest preclar personatge, a Calixt III l'hauríem de recordar com un *"lletrat excel·lentíssim en la ciència de les Lleis, entre tots els juristes de l'època"*. Gran jurista, en efecte, i excel·lent diplomàtic, que de cap manera no va ser hostil a la cultura humanista de l'època.

El que passa és que com ja s'ha dit, Calixt III va prioritzar la lluita contra el turc, i aquesta reclamava quasi tota la seua atenció humana i monetària.

Vista del Castell de Sant'Angelo.

La vida (la de Calixt III i la de cada persona en particular) és una opció constant, i el de Canals va apostar –amb tota conseqüència i amb tot sacrifici– per aquella austeritat econòmica que pogués proporcionar-li els diners suficients per a la formació d'un exèrcit que acabés foragitant els turcs de l'Orient europeu.

I la veritat és que ho va aconseguir, en molt bona part, amb aquella sonada victòria de Belgrad, el 21 de juliol de 1456. El papa va morir dos anys després, i encara s'hi van trobar, dessota del seu llit, un cofre cafit de ducats d'or (120.000) destinats a la prossecució de la croada; ningú, però, no va continuar la gesta del *"paladín de la cristiandad contra el Islamismo"* (Pastor).

Acolliment d'humanistes notoris

Alguns humanistes com Francesco Filelfo (1398-1481) van criticar l'austera actitud del papa valencià, però, com ha escrit Pastor, *"Calixto III conocía cuánto valían los literatos humanis-*

El suplici de Savonarola. Anònim florentí (s. XVI) Museu de Sant Marc, Florència.

tas, como lo muestra su notable declaración que se halla en Pontanus [es refereix a Giovanni Fontano, poeta i humanista, 1429-1503]”, opera, I, 89b.

Durant el seu pontificat continuaren funcionant la fàbrica de tapissos establerta al Vaticà per Nicolau V i la universitat romana (sense oblidar els privilegis que concedí a les universitats alemanyes), a més d’acollir, de molt bon grat, diversos humanistes com Leonardo Dati, Gaspar de Verona (encarregat de la formació literària del seu nebot Roderic de Borja) i Niccolò Perotti, el qual arribà a secretari del papa.

Sorpren encara més l’amistat i protecció que Calixt III conferí a l’insigne llatínia Lorenzo Valla (1407-1457), al qual elevà a la dignitat de secretari pontifici, a més de dotar-lo lliurement d’alguna important canongia com la de Sant Joan del Laterà (“*San Giovanni in Laterano*”). Aquí es conserva el seu monument funerari, manat construir per Calixt III, el 1457. I no oblidem que en aquells anys Valla travessava un moment molt delicat, en tant que susceptible de procés inquisitorial –per part d’alguns membres de la cúria romana– en haver descobert i exposat públicament la falsedat de l’anomenada “Donació de Constantí”, on qüestionava directament els fonaments jurídics de l’Estat Pontifici, en demostrar que la presumpta donació no arrencava de l’emperador Constantí al segle IV, com s’havia pensat, sinó d’un document redactat al segle VIII per la cúria romana mateixa. Doncs, malgrat tot, Calixt III continuà protegint Valla, respectant-lo i acompanyant-lo en el moment de la seua mort.

I coses molt semblants (quant a estima, admiració i òptimes relacions personals) podríem dir del ja citat Eneas Silvio Piccolomini (futur Pius II), preclar i indiscutible humanista del quattrocento italià.

La causa de moltes crítiques

Alguns autors van acusar Calixt III d’infravalorar i descurar la important i rica Biblioteca Vaticana, però això no s’ajusta en absolut a l’autèntica realitat. En principi hauríem de recordar que moltes opinions i informacions negatives sobre Calixt III (i sobre els Borja en general) arrenquen de l’incontestable fet que “*el orgullo nacional de los italianos sintió amargamente que la dignidad pontificia hubiera ido a parar a un extranjero*” (Pastor). No podem perdre de vista aquest detall, car està a la base de tantes crítiques negatives, sovint exagerades, quan no infonamentades, que els historiadors de tots els temps han proferit contra els Borja. Segons Pastor, alguna cosa arrenca del mal record que servaven de les famoses “*Vespres Sicilianes*” (1228), però el cert és que els italians mai no van veure amb bons ulls la preponderància dels “*avorribles catalans*” a Roma; foren quasi tan menyspreats i odiats com els francesos.

La Biblioteca Vaticana

Insisteixo encara que Calixt III no va descurar la Biblioteca Vaticana, malgrat opinions adverses. Ben al contrari, el 16 d’abril de 1455, encara

El papa Borja, per damunt de desenganys i decepcions, manté enlairada la bandera contra els turcs. En poc més de tres anys i quatre mesos que durarà el seu pontificat, la col·lecció de butlles, correspondència i altres documents omple 66 volums dels arxius vaticans. El 8 de setembre de 1455, als cinc mesos de la seva elecció, presideix a Sant Pere la solemne obertura de la nova Croada.

Abandonat per reis i prínceps –especialment els venecians– en la lluita contra els turcs, Calixt III capta l'almoina dels fidels de tota la Cristiandat amb Butlla del 15 de maig de 1455. Administrador escrupolós, fa prodigis d'administració i comptables i recapta a les diòcesis amb cofres de tres panys, un dels quals, amb cent vint mil ducats d'or, li fou trobat sota el llit en expirar.

abans de la seva coronació, manà al seu confessor, Cosme de Montserrat, bisbe de Vic, a més d'arxiver, bibliotecari i administrador econòmic del nou papa, que elaborés un catàleg complet de les seues existències, especialment pel que feia als preciosos manuscrits llatins del seu predecessor, el papa Nicolau V. Per les anotacions marginals d'aquest antiquíssim catàleg sabem que el papa Borja va regalar algun manuscrit (motiu de tantes crítiques que parlaven de la dispersió de centenars de manuscrits vaticans per pura negligència de Calixt III), però només foren un total de cinc toms d'interès secundari, dels quals dos els va rebre el rei de Nàpols, Alfons el Magnànim. Nogensmenys, d'aquí a l'afirmació d'Assemani (1756), segons la qual Calixt III va vendre nombrosos manuscrits en països estrangers, hi ha un abisme.

Treballador

Alfons de Borja fou un home tremendament i honestament treballador, com ho demostra el fet que en els seus tres anys de pontificat emplenà 66 volums de butlles. Dictava per si mateix les cartes als reis i els amics, i disfrutava en subscriure les súpliques.

Obres arquitectòniques

Quant al seu mecenatge artístic hem d'acceptar, en paraules d'Eugène Müntz (1878), que moltes de les obres arquitectòniques iniciades per Nicolau V van haver d'aturar-se, o bé van haver de disminuir el seu ritme de construcció: *"Quelques travaux de restauration furent entrepris dans les églises de Rome"*.

Curta nòmina d'artistes

Tampoc no és massa llarga la nòmina dels artistes que treballaren per al nou papa. Müntz parla primer dels arquitectes i n'esmenta els següents: Jacopo Ciancione (Ciafarone?) d'Ancona, Paolo de Campagnano (documentat adés com

"carpentarius" adés com *"murator"*), un tal Bartolomeo, Christoforo Colafeca, Pietro di Giovanni di Varese, Jacopo Salupidio (fonamentalment constructor de vaixells), Cencio de Roma, Filippo de Pesaro, Antonio de Visenem, Paolino di Antonio de Binasco (possible autor del mausoleu de Calixt III), Lorenzo de Milano i Alberto de Vigevano. Tots, al capdavall, eren "noms obscurs", als

Calixt III excita la pietat dels pobles cristians: pregàries, rogatives i obres de misericòrdia embolcallen la Croada. En aquella hora anguniosa, mana que les campanes facin el toc de l'Àngelus, per tal que els fidels demanin la protecció de Déu i de la Verge Maria sobre els croats.

quals s'hauria d'afegir el més conegut de Francesco di Giovanni, "*carpentarius florentinus*", a qui es va encarregar el cadafal de Calixt III.

Els escultors esmentats per Müntz encara són més escassos que els arquitectes. Hi trobem Paluzo (Paolo Romano?), ja actiu amb Nicolau V, Varrone d'Agnolo, Giovanni de Verona, magistro Petro (de Castiglione?; als documents apareix com "*marmorario*"), i un tal Pellegrino, encarregat de la "*confection de boulets de canon*".

I els pintors semblen els menys agraciats pel mecenatge de Calixt III, com ho demostra el fet que Müntz només en registra dos als arxius romans: Salvatore de València (segurament el valencià Salvador Johan que apareix actiu a Roma des de 1451) i Lorenzo di Antonio, al qual fou confiada la pintura de centenars d'escuts d'armes destinats a les festes de la coronació del papa.

La capella de Santa Anna de la Seu de Xàtiva

Sabem, això no obstant, que en la seva etapa de cardenal encarregà des de Roma la capella de Santa Anna a la Seu de Xàtiva (avui enderrocada bé que se'n conserven restes escultòriques al Museu de l'Almodí de Xàtiva), destinada a l'enterrament dels seus parents Borja; no oblidem que Santa Anna és la patrona dels Borja.

Aquesta capella estava presidida per un reeixit políptic o retaule dedicat a l'esmentada Santa Anna, la qual apareix entronitzada en la taula central, juntament amb la Verge, el Nen, Sant Joaquim i l'àngel Gabriel anunciant la fi de l'esterilitat de Santa Anna. En l'actualitat no el posseïm sencer, però tenim la fortuna de conservar, en la taula lateral dreta, un esplèndid retrat d'Alfons de Borja en la seua etapa de cardenal. En la de l'esquerra apareixen Sant Agustí (entronitzat) i Santa Mònica (agenollada), i a la part superior hi ha dues petites taules dedicades a la "*Imposició de la casulla a Sant Ildefons, de mans de la Verge*" (a l'esquerra) i el "*Baptisme de Sant Agustí*" (a la dreta).

El contracte d'aquesta obra es realitzà probablement a Roma, el 1477, aprofitant-hi una estada del seu autor, Jacomart (Valencià c. 1411-1461; actiu a Itàlia, Nàpols sobretot, entre 1442-1451, a excepció d'una nova estada a València entre setembre de 1446 i juliol de 1447). Aquest va acompanyar a Roma una comitiva del rei Alfons el Magnànim, i probablement l'executà de tornada a Nàpols (el mateix 1447), o bé el 1451, quan Jacomart ja estava novament i definitivament instal·lat a València. No cal dir que es tracta d'una de les peces pictòriques més reeixides del segle XV, especialment dins l'àmbit dels Països Catalans. Obra, d'altra banda, que significa un punt d'encreuament lingüístic entre la majoritària tradició hispano-flamenca (per exemple en el tron gòtic de Sant Agustí) i les primeres espurnes de la nova moda renaixentista, com ho veiem en el model del tron clàssic de Sant Ildefons, o en la bona ductilitat pictòrico-plàstica de l'àngel Gabriel, que apareix en el flanc dret de la taula central.

Una taula important

I ja que estem en el terreny de la pintura, s'escau comentar aquí una important taula que Sano di Pietro (Siena 1406-1481) pintà, a instància del Comune de Siena, el 1456. Es tracta d'una obra en agraïment a Calixt III pel nomenament i accés del seu bisbe a cardenal, el conegut Eneas Silvio Piccolomini. En ella es representa Calixt III assegut en el tron i revestit de pontifical, amb tiara, capa pluvial vermella envoltada de riques filactèries daurades i amb pectoral de pedreria presidit per l'escut borgià, guants blancs brodats i bàcul; apareix signada: SANUS PETRI DE SENIS PIXIT. Encara que té dos títols, el més famós és el de "*La Madonna raccomanda Siena al Papa Callisto*".

Esglésies i fortificacions

Hem dit més amunt que algunes obres es paralitzaren a Roma en temps de Calixt III, però malgrat tot tenim constància del mecenatge del papa

valencià en diverses esglésies i fortificacions. M'agradaria poder entrar en detall d'allò intervingut o construït en temps de Calixt III (seguint Müntz, París, 1878, 1a. part, pp. 197-219), però això allargaria en excés aquest treball. Enumeraré les obres, i prou, conscient que amb això ja descobrirem que Calixt III va mantenir un digne ritme constructiu a la capital romana.

Cal recordar, per exemple, les següents esglésies: Quatre Sants Coronats, Sant Calixt, Sant Sebastià, Santa Creu de Jerusalem, Sant Llorenç extramurs, Santa Prisca a l'Aventino, Sant Joan del Laterà, Santa Maria la Major i Santo Spirito, a més de la capella de Sant Andreu i Sant Jaume o la cripta de Santa Maria de les Febres, dins l'antiga Basílica de Sant Pere, on originàriament foren dipositades les seues despulles.

També va intervenir en la torre de guaita a l'entrada de Ponte Milvio, a diverses portes de Roma (*"reparazione portarum et pontium"*), al Ponte-Molle, i al *"palazzo del bagno"* de Vitervo.

Orfebreria

Müntz també parla de diversos encàrrecs en orfebreria a *"Pietro et Anthonio aurifabris cathalanis"*, documentats a Roma (al voltant del papa) entre el 14 d'abril de 1455 i el 10 d'abril de 1458. Coneixem també la documentació de diversos brodats a càrrec de magistro Simoni de Urbe i de Johanni de Morcelles de Sivillia, els quals, només en el terreny de la hipòtesi, podrien estar relacionats amb un tern que es conserva al Museu Diocesà de Lleida, i del qual diré alguna cosa tot seguit.

València i Lleida, dos records entranyables

Calixt III mai no es va oblidar ni de València ni de Lleida (ciutats que sempre recordà de forma ben entranyable), com ho demostra el fet que els regalà diverses peces artístiques, a més d'altres prebendes i sol·licituds. A tall d'exemple podem

dir que a la Col·legiata de Xàtiva conserven un reliquiari i un calze gòtics, aquest últim gravat amb la inscripció: *CALISTUS P.P. TERTIUS*; a la parroquial de Sant Nicolau de València tenen un calze amb la seua patena que suposem d'Alfons de Borja, encara que alguns pensem en Alexandre VI. A Lleida recolzà la lenta fàbrica de l'Hospital, la construcció de l'església de Santa Maria Magdalena i la capella dels Sants Lluc i Lu (*"in scolis maioribus ilerden"*), on donà permís des de Roma (25-IV-1458) per fundar una confraria. Però de Lleida destaca, com ja he dit, el preciós tern pontifici que Calixt III regalà a la parroquial de Sant Joan (just on va ocupar el primer càrrec remunerat de la seua història, el 1408), i que avui es conserva, en dipòsit, al Museu Diocesà de Lleida. Aquest conforma, sens dubte, un reeixit conjunt de la indumentària religiosa a Catalunya, a base d'ors, argents i sedes policromes de notable qualitat i ostentositat.

Naturalment el gust artístic-estètic que es dibuixa per entremig de totes les obres esmentades no és el propi d'un personatge amarat dels nous corrents renaixentistes. Més aviat hauríem de parlar d'unes preferències estilístiques d'ascendència tardo-gòtica, d'altra banda absolutament lògiques en un personatge nascut, format i educat als Països Catalano-Valencians. Hi va condescendir amb alguna novetat formal del quattrocento (per exemple al citat tern), però hi predominaren, com he dit, les formes artístiques de la darrera etapa medieval.

ALEXANDRE VI

SI PEL QUE FA al mecenatge artístic de Calixt III hem hagut de reconèixer una certa recessió constructiva, escultòrica i pictòrica en la seua cort, ara, amb el seu nebot Roderic, veurem que l'horitzó humanístic i artístic dels Borja s'eixampla. És cert que encara no som davant d'un Juli II, o d'un Sixt V, però de segur que ens sorprèn el caliu cultural, científic i artístic que es generà a Roma en temps d'Alexandre VI.

Llibertat d'expressió

Schüller Piroli ha escrit que, si d'una banda el segon papa Borja era implacable enfront d'alguns barons feudals, d'una altra, al seu recer se sentien ben segurs els humanistes, els científics, els artistes, els escriptors, els poetes i evidentment el poble planer. Sembla que pocs papes van gaudir, com Alexandre VI, d'un sentit tan alt d'allò que podríem considerar, en aquell temps, llibertat d'expressió. *"Roma és una ciutat lliure –repetia el Borja–, on tothom pot pensar i escriure el que vulgui"*. Naturalment, no estic vindicant aquest pensament com una gran virtut; simplement constato el que deien i pensaven els seus contemporanis, àdhuc el papa mateix.

Protector dels literats

Encara que segons Picotti, Alexandre VI *"non era un letterato"* de gran volada, sabem que aquest s'estimava *"Scientes sodalitem litteratorum"* (M. Menotti: **Documenti inediti sulla famiglia e la corte di Alessandro VI**, Roma, 1917, p. 139), i que a un humanista d'Urbino com Polidoro Virgilio, *"continuo comensale di Alessandro VI"*, concedí diversos beneficis (Menotti, 316). Sabem d'altra banda que el papa protegí humanistes com Pomponio Leto, Michele Ferno, Pietro Gravina, Egidio da Viterbo, els germans Aurelio i Raffaele Brandolini, Giovanni Lás-caris i Aldo Manuzio, entre molts altres, i que sempre manifestà un gran interès pel teatre, es-

pecialment pel que fa a les obres de Plaute. *"Seria ridícul, per tant –en paraules ara de Marià Carbonell i Buades–, continuar mantenint una imatge antihumanista d'Alexandre VI"*. Més aviat hauríem de concloure que sempre estigué envoltat de bons poetes, literats i humanistes.

La vella Universitat de Roma

Hem de recordar, també, que Roderic de Borja va refer, ampliar i qualificar el vell edifici de la Universitat de Roma, on, el 1500, any de jubileu proclamat pel nostre papa, Nicolau Copèrnic explicà un curs de matemàtiques i d'astronomia. Fins i tot Menotti no descarta que el mateix Alexandre VI n'hagués estat un dels alumnes, just en un moment en què ja es preludiarien algunes primícies del que després seria el seu **De Revolutionibus Orbium Coelestium** (publicat el 1543, però començat a elaborar des del 1514), és a dir, del seu plantejament científic on es passava d'un univers geocèntric a un cosmos heliocèntric.

Promogué l'art

Picotti ha afirmat que Alexandre VI *"amò l'arte"*, però nosaltres estem en condicions d'afirmar que no sols l'estimà, sinó que el promocionà en gran manera i en múltiples àmbits. De fet, un pronunciament mínim sobre el tema reclamaria tantes o més planes de les que fins ara hem emprat per a la resta del treball. Convindrà, per tant, ser selectius.

Existeix un esplèndid treball de Marià Carbonell: **l'Art a la cort d'Alexandre VI** (destinat a publicar-se com annex dins la citada edició catalana del llibre d'iconografia de Menotti) en el qual es posa de manifest la destacada empremta –i empenta– del mecenatge artístic d'Alexandre VI. Hi comença referint-se als diversos arcs triomfals que engalanaven Roma el dia de la seua coronació (26 d'agost de 1492), tots en un to formal de reconeguda ascendència clàssica. Un contemporani i testimoni visual d'aquell esclat ornamental i sumptuós, Bernardino Corio, anotà que *"non si*

Pintoricchio. Sant Bernardí de Tolosa. Retrat de Pere Lluís Borja, cardenal. Església d'Araceli, Roma.

Hospital de Xàtiva. Foto Ximo Company.

potrebbe narrare i grandissimi apparati di panni d'arazzi, archi trionfali in diverse foggie e mirabili feste''.

A l'època de Cardenal

A partir d'aquí Carbonell fa un exhaustiu repàs de les diverses empreses artístiques en les quals, d'una manera o altra, està relacionat Alexandre VI. Resumides i reduïdes per òbvia qüestió d'espai, començo per la seua contribució a l'època de cardenal, i referint-me en principi a la seua relació amb el País Valencià. Ens n'anem al juny de 1472, just quan Roderic de Borja –entre molts altres personatges il·lustres– arribà al port de València, acompanyat de tres pintors destinats a capgirar el rumb de la pintura valenciana, i àdhuc el de la hispana en general: Paolo de San Leocadio, de Reggio, Francesco Pagano, de Nàpols, i Riccardo Quattararo, de Sicília. Foren presentats i proposats pel cardenal Borja al capítol de la Seu de València, i al cap d'uns dies els dos primers ja començaren a emplenar les parets de l'altar major en clau pictòrica renaixentista, és a dir en clau poc menys que revolucionària. Ja tenim, per tant, que Roderic de Borja és el mecenes més directament –i precoçment– relacionat amb la introducció del llenguatge pictòric del Renaixement dins la Península Ibèrica.

També de la seua etapa de cardenal convé destacar, entre altres coses, el palau de Roderic de Borja, a Roma, de l'època de cardenal i vicecanceller, dit també de la Cancelleria Vecchia o, avui, conegut com el palau Sforza-Cesarini. Així

mateix, hem d'esmentar el Castell de Nepi (prop de Viterbo), atribuït a Antonio de Sangallo el Vell, l'església de San Nicola in Carcere Tulliano, a Roma, l'antiga diaconia de Santa Maria in Via lata, també a Roma, o el primitiu altar major de Santa Maria del Popolo, Roma, obra que el cardenal Borja encarregà, el 1473, al famós escultor Andrea Bregno (c. 1420-1505).

De l'època papal

De l'època del papa hem de recordar diverses actuacions en el camp de l'urbanisme, com per exemple l'obertura el 1500 de la Via Alessandrina, considerada amb raó com *''la prima strada rinacimentale a Roma''* (avui Via della Conciliazione), o bé d'altres actuacions a la zona adjunta de la Via del Pellegrino, a la Piazza Navona, a les portes de Sant Pere, Settimala, Leonina i Posterula de les muralles romanes, al carrer de San Eustachio, a la font ubicada a la plaça de Sant Pere, als ponts de Sant'Angelo i de Molle, al barri Borgo Alessandrino (creat pel papa), o, ja en el terreny dels edificis religiosos, a algunes esglésies com S. Giovanni in Laterano, SS. Apostoli, S. Maria della Pietà, S. Maria Maggiore, i S. Pudenziana.

Fortificacions

En el camp del que podríem anomenar arquitectura defensiva, s'escau esmentar, almenys, diverses intervencions als castells i fortaleses de Suibico, Tívoli, Civitella, Osimo, Orvieto, Cisterna di

Casa de la Baronesa Vannoza a Sant Pere in Vincoli, on va sopar per darrera vegada el Duc de Gandia.

Latina, Motalco di Castro, Ardea, Soriano nel Cimino, Civitavecchia, Viterbo, Sermoneta, Nettuno, Mentana, Port d'Òstia, Montefiascone, Nepi, Castell Sant'Angelo, Ascoli i l'anomenat Forte Sangallo e Civita Castellana.

Els Apartaments Borja al Vaticà

Un capítol a part el constitueixen la famosa Torre Borja i, sobretot, les anomenades cambres o Apartaments Borja, al Vaticà, les quals, des de 1493 fins aproximadament 1495, foren profusament decorades i pintades pel conegut Bernardo Pinturicchio (1454-1513), si bé ajudat per d'altres pintors, com per exemple Antonio del Masaro da Viterbo, conegut com "*Il Pastura*".

S'ha parlat molt sobre qüestions iconogràfiques i simbòliques d'aquestes importants pintures, però crec que l'opinió de Fritz Saxl (1945, publicat a Londres el 1957) és encara la més equànime. Segons ell, Alexandre VI va buscar una mena de compromís o síntesi entre aspectes mítics, simbòlico-astronòmics, clàssico-pagans, i

per descomptat cristians. Tot, però, desembocava en la veritat cristiana, com ho demostra el fet que àdhuc "*the Apis bull (bou) of Alexandre VI is a Christianized animal*". En efecte, els centenars de bous que apareixen representats en els Apartaments Borja són, a més de signes de llinatge borgià, signes i símbols també d'aquell paganism benefactor que igualment acabà proclamant i adorant Déu. Per això Saxl ens recorda que el déu egipci Osiris "*is the great benefactor of the human race*", i que el seu bou Apis (com el bou dels Borja) és representat aquí "*as the symbol of paganism coming to adore the Cross and Christ's vicar on St. Peter's throne*". D'altra banda és sabut que la llegenda o mite d'Osiris era considerat com una mena de premonició mística de la doctrina de la Resurrecció. És a dir, per a Alexandre VI, els egipcis no sols havien estat els pares intel·lectuals dels grecs, sinó àdhuc els de Moisès.

En resum podríem concloure –ara en la línia de M. Carbonell– que el tema general subjacent en el conjunt pictòric dels Apartaments Borja és el de la història de la salvació per la Fe: anunci de la Fe, professió de Fe, l'exercici de virtuts, els misteris de la Fe. Es tractaria, per tant, d'un actualitzat "*speculum humanae salvationis*", és a dir, d'un model a seguir per tal d'assolir la salvació, tema que ja era conegut a Europa des del segle XIV.

A part d'això, el recorregut lògic i ordenat dels Apartaments Borja és el següent: de primer, l'anomenada sala de les "Sibil·les i els profetes", amb una voluntat òbvia d'harmonitzar els pensaments jueu, pagà i cristià (recordem el llibre de sibil·les que Barbieri va publicar a Roma el 1481). De fet, els dos primers pensaments (el jueu i el gentil o pagà), abans que el cristià, van anunciar també la vinguda de Jesús Salvador. Hi ha dotze parelles de sibil·les i profetes de l'Antic Testament, ordenats, des de la paret oposada a la finestra, i llegint d'esquerra a dreta, de la següent manera: Baruc-Sàmia, Zacaries-Pèrsica, Abdias-Líbia, Isaïes-Helespòntica, Miquees-Tiburtina, Ezequiel-Cimèria, Jeremies-Frúgia, Osees-Dèlfica, Daniel-Eritrea, Ageu-Cumana, Amós-Europea, Jeremies-Agripina.

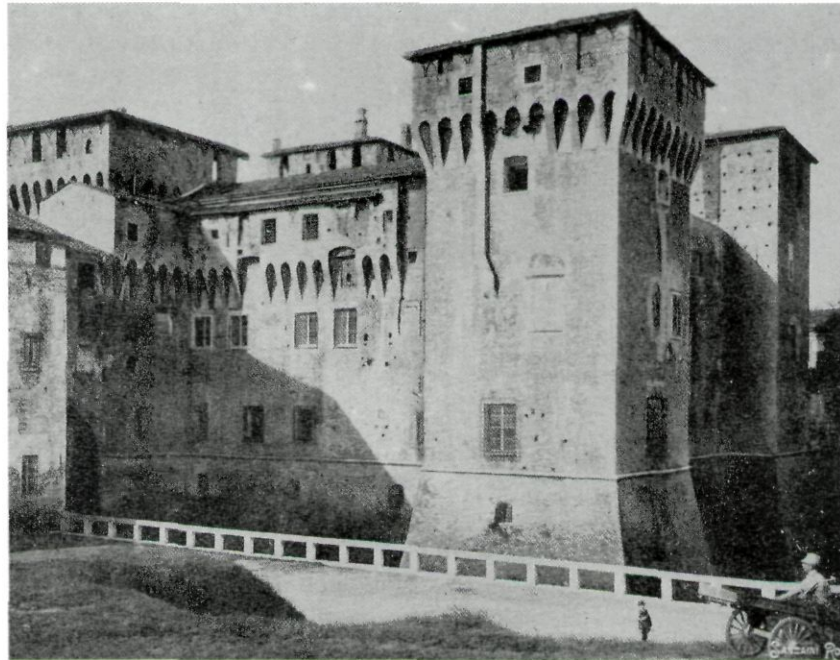

Fins ara el número 12 no és gratuït, car es repeteix a la sala següent. Aquesta és l'anomenada sala del "Credo", on apareixen dotze profetes jueus i dotze apòstols, aquests últims recitant, cadascun d'ells, una frase del Credo apostòlic (Pere-Jeremies, Joan-David, Andreu-Isaïes, Jaume el Major-Zacaries, Mateu-Osees, Jaume el Menor-Amós, Felip-Malaquies, Bartomeu-Joel, Tomàs-Daniel, Simó-Malaquies, Tadeu-Zacaries, Mateu-Abdies).

La tercera sala és la de les set "Arts Liberals", tradicionalment considerada com el lloc d'estudi d'Alexandre VI. Cada art està personificada en una figura femenina que, de menys a més important, són: gramàtica, retòrica, dialèctica, geometria, aritmètica, música i astronomia (amb el geògraf Ptolemeu, coronat al seu costat); en aquesta sala també hi ha "putti" (mena d'angelets) sostejant els emblemes de diversos planetes; és sabut l'interès d'Alexandre VI per l'astronomia (sinònim aleshores d'astrologia o saviesa astrològica). Continua la sala dels "Sants", amb el Martiri de Sant Sebastià, Santa Juliana (i no Susanna i els vells, com tantes vegades s'ha dit), escenes de la vida de Santa Bàrbara, la Disputa de Santa Caterina d'Alexandria davant l'emperador Maximí, la Visita de Sant Antoni Abat a Sant Pau Ermità al desert de Tebaida, i Santa Isabel en l'escena de la Visitació.

La sala cinquena està dedicada als "Set goigs de la Verge", encara que potser és més coneguda com a sala dels "Misteris de la Fe". Hi apareixen l'Anunciació, Nativitat, Adoració dels Reis, Resurrecció, Ascensió, Pentecosta i Assumpció. Es corresponen, sens dubte, amb la sabuda i reconeguda devoció mariana de Roderic de Borja.

Continuen d'altres sales, tot i que de menys –o nul·la importància– pel que fa la influència artística d'Alexandre VI: la "Sala dels Pontífexs", destinada a audiències solemnes, banquets, etc., la "Petita Galeria" o "Cambra de l'Audiència", la "Sala de la Falda", la "Sala del Vestidor" (o del "Consistori Secret", avui anomenada "Segona dels Paraments"), la "Sala dels Paraments", el "Cubiculum" i, finalment, la "Cambra d'Alexan-

dre VI", on va morir el papa Borja. Actualment els Apartaments Borja estan ocupats per una part de la "Col·lecció d'Art Religios Modern" del Vaticà.

Tot i l'ampla cultura de Roderic de Borja, és evident que la programació i el significat d'aquesta complexa iconografia no són obra exclusiva seua. Els historiadors han proposat els noms de diversos possibles col·laboradors o inspiradors (Lorenz Beheim, de Nürenberg, especialista en mites i símbols; Johannes Burkhard, erudit mestre de cerimònies del papa; Gaspar Torrella, metge del papa i bon astròleg, Pere Garcia, bisbe de Barcelona i bibliotecari del Sant Pare), però sobretot, per damunt de tots, el conegut arqueòleg, teòleg, orientalista i alhora humanista, Annius (o Annio, conegut també com Nanni) de Viterbo (c. 1435-1502), dominic que serví el papa Borja amb el càrrec de "*Maestro del Sacro Palazzo*", i que cap el 1490 va escriure **l cinquè llibre de la Antichità de Beroso, sacerdote caldeu, con la commento di Giovanni Annio di Viterbo, teologo eccellentissimo** (Venècia, 1550). Ha estat considerat per alguns historia-

El Castell Nou de Nàpols conserva el record dels reis del Casal de Barcelona i del seu poder damunt gairebé la meitat de la península itàlica.

Alfons el Magnànim, rei d'Aragó, segueix la política mediterrània iniciada per Pere el Gran. Ja és rei de Sicília, de Còrsega i de Sardenya. El regne de Nàpols és la seva fita. L'any 1420 salpa dels Alfacs un estol de 23 galeres i 50 veles on navega el rei, acompanyat per la flor de la Cavalleria i la Poesia del Principat i de València, entre els quals tres valencians de renom universal: Ausiàs March, Jordi de Sant Jordi i Alfons de Borja. El Magnànim obre al futur papa Borja la que serà segona pàtria d'ell i dels seus: Itàlia.

dors com un groller eclèctic, i com un "falsario senza scrupoli", però el cert és que es tracta del candidat més probable a la configuració de bona part del programa iconogràfic que s'exposa als Apartaments Borja.

Els retrats borgians

Caldria dir alguna cosa sobre els diversos retrats borgians que es troben en les esmentades pintures dels Apartaments Borja, però d'aquests, com de molts altres anteriors, contemporanis i posteriors, me n'ocupo al llistat iconogràfic que presento al final d'aquest treball.

El jubileu del 1500: una crida als artistes

Moltes més coses podria afegir sobre l'extens i actiu mecenatge artístic d'Alexandre VI, però acabo esmentant que amb motiu de l'any de jubileu que proclamà el 1500, molts artistes van acudir a Roma, entre els quals es trobava Bramante (tal vegada relacionat amb algun encàrrec

del papa Borja) i Miquel Àngel. Finalment hem de recordar que el gran Leonardo da Vinci fou enginyer militar de Cèsar Borja (1502), la qual cosa el vincula, de forma indirecta però òbvia, amb les empreses científiques i culturals d'Alexandre VI.

El gust artístic d'Alexandre VI

Quant al gust del nostre papa és evident que aquest ja no és tan medieval com el del seu oncle Calixt III. Ja som a les acaballes del s. XVI, i per tant les coses han canviat. Amb tot, i malgrat que és indiscutible la vinculació d'Alexandre VI amb nous pressupòsits formals i estètics del Renaixement italià, hem de recordar que quan Roderic de Borja arribà a Itàlia, tenia probablement divuit anys (Picotti i Batllori). És a dir, havia viscut una intensa joventut a València, on les formes plàstiques i arquitectòniques encara no eren, ni molt menys, renaixentistes. Per tant, en el gust artístic d'Alexandre VI sempre serà susceptible de considerar un possible substrat d'ascendència medieval. No oblidem que Roderic de Borja era valencià, i per tant mediterrani, i per tant festiu, "gaio", anticlàssic en part, filogòtic en alguns ressorts.

FRANCESC DE BORJA

EL QUART DUC Borja de Gandia mai no passarà a la història com un destacat mecenes d'art, especialment si el comparem amb el seu besavi Alexandre VI. Fou, això no obstant, un home culte, i mereix, almenys, que en deixem una breu constància.

No estic en condicions de fer una exposició semblant a la referida a Calixt III i Alexandre VI, però em permeto d'anotar alguna notable contribució del Sant Duc (tal com és conegut per molta gent, especialment a Gandia) a la cultura i a l'art.

A Gandia

En principi és coneguda la seua decidida voluntat per arranjar, constantment, les muralles de Gandia, la seva Col·legiata, el seu Palau Ducal i també el seu estimat Monestir de Santa Clara, la tutela del qual sempre havia estat confiada als Borja. Però potser encara resulta més exhaustiva la contribució de Francesc de Borja a la construcció –i després direcció– del que ell mateix anomenà “*mi colegio y universidad de Gandia*” (de la biografia del pare Dalmases, BAC, 57, 1983, p. 74). Es tracta del Col·legi de Sant Sebastià, començat a Gandia el 4 de maig de 1546, i acabat dos anys després, el qual a partir de 1549 començà a funcionar com a universitat. És un edifici notable, de planta aproximadament quadrada, que encara es conserva al centre de Gandia i que funcionà com a universitat fins a l’expulsió dels jesuïtes per Carles III, el 1767. El 1867 l’ajuntament de Gandia oferí l’edifici als pares escolapis, els quals hi van muntar un col·legi que continua vigent. De fa uns pocs anys també és la seu de la Universitat a Distància (UNED).

A Catalunya

També de la seua estada de virrei a Catalunya (1539-1543) hem de recordar –entre altres coses– l’interès per seguir i inspeccionar les muralles de la marina de Barcelona, Mataró, Tarragona, Girona i Tortosa. “*Me mato porque se fortifiquen*”, escrivia, la qual cosa demostra la seua intensa dedicació al tema de les fortificacions catalanes. També impulsà la construcció de galeres a les Drassanes de Barcelona.

A Roma

Una altra intervenció important de Sant Francesc de Borja està relacionada amb el col·legi Romà (“*Collegium Romanum*”) que Sant Ignasi havia fundat el 1551, i que en l’actualitat continua funcionant amb el prestigiós nom d’Universitat Gregoriana.

Quan Sant Francesc fou nomenat comissari de la Companyia de Jesús a Espanya i Portugal (1554-1559), es prengué molt d’interès per aquest benemèrit Col·legi, just en un moment en què aquest travessava problemes econòmics. Al capdavant hi contribuï tant (amb diners i amb sol·lícita assistència personal), que a Roma més d’una vegada se n’ha parlat com de “Col·legi Borja” o de “Col·legi Borja, de Jesús”. El mateix Sant Ignasi el va nomenar “el Colegio de V.R.”, tot i que Francesc de Borja va preferir sempre el nom de “Col·legi Universal”, en tant que destinat a ser un “Seminari del bé universal”.

I, evidentment, a Roma també col·laborà, de forma ben notable, en la important empresa de l’església del Gesú, obra iniciada per Vignola el 1568. La distribució del seu espai inaugura el tipus de temple amb una nau única, tipologia que, com tothom sap, farà una gran fortuna entre les futures esglésies europees. S’ha parlat d’estil arquitectònic jesuític, però sobretot, i pel que aquí ara ens interessa de remarcar, s’ha coincidit bastant a assenyalar que en la gènesi formal i tipològica d’aquesta església es troba la influència de l’arquitectura gòtica dels Països Catalans (nau

Dossi: Lucrecia Borja princesa de Ferrara, amb la seva família i el seu germà Joan, l’“infants romanus”. Rocca di Fiano.

única amb capelles laterals aprofitant els contraforts), influència que sembla bastant lògic que hagués estat introduïda per Francesc de Borja, indiscutible coneixedor d'aquesta tipologia des que fou batejat a la Col·legiata de Gandia.

Un home de cultura

Quant a la cultura personal de Sant Francesc només cal recordar que fou íntim del príncep de la lírica castellana del Renaixement, Garcilaso de la Vega (mort als braços de Borja el 1536), i que ell mateix, en qualitat d'escriptor ascètic-espiritual, va escriure sis tractadets que foren publicats per Joan de Mey, a València, el 1548: **Seis tratados muy devotos y útiles para cualquier fiel cristiano, compuestos por el Ilustrísimo señor don Francisco de Borja, duque de Gandía y marqués de Lombay**. No oblidem que des dels deu anys Francesc de Borja va viure una temporada a Saragossa, amb el seu oncle Joan d'Aragó, arquebisbe de la ciutat, i que allí, al costat de bons mestres, va adquirir una excel·lent formació filosòfica i literària, en clau renaixentista.

Afecció per la música

És sabuda, també, la seua gran afecció a la música, i al cant, superada només per la pràctica de la caça i de l'hípica. Hom li atribueix una "*cantata*" profana, i són certament seues una missa a quatre veus i diversos motets que encara conservem. La missa es distingeix més pel seu fervor d'expressió que per la seua tècnica, mentre que els motets, ben dignes, foren compostos per a una representació sacra de la passió i resurrecció de Crist que es feia Divendres Sant al monestir gandià de Santa Clara, a més del dia de Pasqua en una processó que anava i venia de la Col·legiata a l'esmentat monestir.

Els "Exercicis" de Sant Ignasi

Per acabar aquest breu i molt selectiu repàs a qüestions culturals relacionades amb Sant Francesc de Borja, voldria recordar la seua actitud tan

positiva davant la primera edició dels **Exercicis** de Sant Ignasi de Loiola, el 1548. Ell va ser qui va obtenir l'"*imprimatur*", del papa Pau III, i qui sufragà els vint-i-dos ducats que suposaren el cost de l'edició dels seus primers cinc-cents exemplars. Com indica el pare Benítez, Sant Ignasi en restà molt agraït a Borja.

Gramàtica i humanitats

També regulà els estudis de gramàtica i humanitats en els col·legis on estudiaven els joves jesuïtes, però, per damunt de tot, Francesc de Borja es dedicà a fer més estrets i íntims els seus lligams amb Déu: "*dièronte a Dios i pídente a tí*"; la profunda meditació d'aquesta realitat en comportà el nord de la seua conseqüent, coherent i compromesa forma de viure, en tot moment, "*ad maiorem Dei gloriam*".

OBRES I IMATGES RELACIONADES AMB ELS BORJA

EN UN TREBALL com aquest, dedicat íntegrament als Borja, m'ha semblat interessant, i sobretot oportú, incloure una relació del que podríem anomenar iconografia borgiana o, almenys, iconografia relacionada amb el món dels Borja. No es tracta d'un llistat absolutament exhaustiu, però em penso que evidencia força bé la gran amplitud d'aquesta nissaga valenciana. El llistat recull una informació succinta de cada obra, molta de la qual l'he manllevat de treballs històrics que m'han precedit, com per exemple Gregorovius (1873), Müntz (1878-1898), Yriarte (1884 i 1891), Vicchi (1906), Bertaux (1908), o Menotti (1917). Sempre podrà continuar-se, i per tant ampliar-se, però de moment ofereixo la relació de què dispo, en qualitat d'homenatge sincer als Borja. Hi incloc al·lusions a Calixt III, Alexandre VI, Vannoza Catanei, Giulia Farnese, Pere Lluís i Joan de Borja, ducs de Gandia, Cèsar Borja, Lucrecia Borja, Jofré Borja i Sanxa d'Aragó.

ICONOGRAFIA

CALIXT III

1. **Torre o Torreta de Canals.** Avui és un barri de Canals. Es tracta de la primera mansió dels Borja al País Valencià. S'hi conserva la maltractada torre de l'antic i desaparegut palau dels Borja. També l'Oratori borgià amb una taula del "Judici Final", obra del Mestre de Borbotó (principis del segle XVI), que encarregà el darrer senyor de la Torre, En Roderic de Borja, senyor d'Anna, de la Vilallonga i Castellnou de la Torre. Ell mateix hi apareix de donant, agenollat, a la part inferior.

2. **Palau de l'Ardiaca.** Popularment conegut com l'Antiga mansió o casa palau dels Borja. A Xàtiva, a la vora de la Col·legiata, en un carreró de pujada. Els orígens semblen del s. XV, i tal vegada fou encarregat –o almenys remodelat– per Calixt III. Només en queda un fragment de la portada, amb els escuts borgians, algunes finestres i una maltractada sala o església a l'interior.

3. **Col·legiata de Xàtiva.** Punt de referència important, encara que la seua tipologia actual és posterior als Borja de Xàtiva.

4. **Capella de Santa Anna o dels Borja, a la Col·legiata de Xàtiva.** Manada construir per Alfons de Borja. Santa Anna és la patrona dels Borja. Fou destruïda, però en queden vestigis escultòrics al Museu de l'Almodí.

5. **Escut dels Borja.** De pedra (s. XV). Procedent de la capella borgiana (o de Santa Anna) a la Col·legiata, citada anteriorment. Ara es conserva al Museu de l'Almodí.

6. **Retaule d'Alfons de Borja,** obra de Jacomart (c. 1451). Originalment estava a la capella de Santa Anna, dins la Col·legiata de Xàtiva. Fou encarregat pel cardenal Alfons de Borja, qui apareix retratat, de donant, als peus de la taula esquerra. Es conserva al Museu de la Col·legiata de Xàtiva.

7. **Anna.** A la vora de Xàtiva. Fou un senyoriu feudal dels Borja.

8. **Castell de Peníscola.** On féu una gran missió diplomàtica Alfons de Borja (abdicació de Climent VIII, 1429).

9. **Seu Vella de Lleida.** On fou canonge (1411-1423). A Lleida, hi va viure més de trenta anys.

10. **Parròquia de Sant Joan, Lleida.** On fou beneficiat (1408).

11. **Ermita de Grenyana, Lleida.** On es conserva una imatge de la Mare de Déu de Grenyana, molt estimada i venerada per Alfons de Borja.

12. **Tern de Calixt III.** Conservat al Museu Diocesà de Lleida. Consta de casulla, capa pluvial amb escapulari i capelló, dues dalmàtiques, dues estoies, dos collarins, maniple, sobrecaize i bossa de corporals. És un esclat de fils d'or, plata i sedes policromes (fet a Itàlia c. 1458).

13. **Sepulcre** que Roderic de Borja manà construir en memòria de Calixt III, a la capella de Sta. Maria della Febbre, en l'antiga basílica vaticana. Encarregat pel cardenal Roderic de Borja el 1485. Fou buidat el 1585, i el 1610 les despulles foren traslladades a l'església romana dels espanyols: Sta. Maria de Montserrat. S'en conserven dibuixos, i alguns fragments encara en resten a les grutes del Vaticà. S'atribueix al milanès Paolino d'Antonio di Binasco, encara que podrien haver-hi més mans (vegeu el dibuix a J. Sanchis Sivera: "El Obispo de Valencia, Don Alfonso de Borja", 1926, p. 59).

*Col·legiata de Gandia.
Porta dels Apòstols.
Foto Ramon Manent.*

14. **Estàtua jacent de Calixt III.** A les Grutes del Vaticà, Roma. Marbre. És un fragment del sepulcre citat abans.

15. **Dibuix de l'estàtua jacent de Calixt III.** Obra de Sebastià Tamarit, Lleida, 1991. Apareix il·lustrada a "Els Montcada i Alfons de Borja a la Seu Vella de Lleida" (a cura de X. Company), Lleida, 1991, p. 29.

16. **Profecia de Sant Vicent Ferrer a Alfons de Borja.** Llenç d'Isidoro Garnelo Fillol (300 X 130 cm.), 1895, conservat al Palau de la Generalitat Valenciana.

17. **Aparició de la Verge al papa Calixt III** (a Siena). Taula del pintor sienès Sano di Pietro, c. 1456. Pinacoteca Nazionale de Siena.

El Cardenal Pere Lluís Borja Llançol de Romaní i Moncada. Detall del grup. Col. Macchiaveli, gravat per Fianza.

18. Església dels Quattro Santi Coronati, Roma. On Alfons de Borja fou cardenal durant 11 anys (des de 1444). Convé recordar el claustre del seu pati, remodelat en temps del cardenal valencià.

19. Monument funerari de Lorenzo Valla. A l'església de San Giovanni in Laterano, Roma. Manat construir per Calixt III.

20. Esglésies romanes de Sant Calixt, Sant Sebastià, Sant Llorenç extramurs, Santa Prisca a l'Aventino (amb inscripció que commemora la intervenció de Calixt III), **Sant Joan del Laterà** (amb escut commemoratiu de Calixt III a la capella Sancta Sanctorum), i **Santa Maria Maggiore** (amb enteïxinat d'escuts borgians, daurats, acabats per Alexandre VI). En totes aquestes esglésies intervingué, en restauracions, intervencions i conservacions, Calixt III. Totes són a Roma.

21. Torre de guaita a l'entrada de Ponte Milvio (el famós pont de Via Flaminia), Roma. Encara que no hi queda pràcticament res, s'hi conserven els escuts borgians (el de Calixt III entre els dels seus nebots, Roderic i Pere Lluís) que commemoren els treballs i mecenatge de la citada construcció.

22. Escuts dels Borja. Esculpts sobre pedra a l'entrada de la Col·legiata de Xàtiva.

23. Escut de Calixt III. A l'església de la Santa Creu de Jerusalem (Roma).

24. Escuts d'Alfons de Borja. Ben descrits per Josep Lluís Cebrían i Molina a la revista "Canals, festes patronals 1989", pp. 77-82. Encara que alguns ja els he citat a part, els que enumera a Cebrían són els següents: 1. a l'Oratori de la Torre de Canals (desaparegut); 2. al Museu de l'Almodí (citad); 3. al Palau de l'Ardiaca, Xàtiva (citad); 4. a una de les portes de la capella dels Borja a la Seu Vella de Xàtiva (desaparegut). A més, i encara que ja no són d'Alfons, també cita el de la taula de Pinturicchio al Museu Sant Pius V, València; el d'una clau de volta a l'ermita de Santa Anna, Xàtiva; i el d'un fermall de Santa Anna, a un retaule de la mateixa ermita (desaparegut).

25. Diversos escuts dels Borja en general.

Detallats i il·lustrats per Menotti (tav. II i III).

26. Foto antiga de l'Hospital Municipal de Xàtiva amb estàtua de Calixt III al mig. Conservada al Museu de l'Almodí, Xàtiva.

27. Retrat de Calixt III. Als frescs de la Llibreria Piccolomini de la Catedral de Siena, obra de Pinturicchio. Correspon a un fragment del mur en què es representa el "Papa Calixt III investint cardenal E. S. Piccolomini".

28. Retrat de Calixt III. Famós gravat que il·lustren Menotti i molts altres autors. Més o menys semblant, però en posició invertida, apareix al catàleg de Schwäbisch Hall, 1992, p. 91.

29. Retrat de Calixt III. A la vidriera superior d'un braç del creuer de la Col·legiata de Xàtiva. És de postguerra.

30. Retrat de Calixt III. A la sagristia de l'església de Sant Nicolau, València.

31. Relleu amb bust de Calixt III. Al segon cos de la façana de la catedral de València, obra de Francesc Vergara el Vell, cap. 1708-1710.

32. Retrat de Calixt III. Al sostre del tercer saló de la "Galeria Daurada" del Palau Ducal de Gandia. Pintura mural, obra de Gaspar de la Huerta, 1712-14. El papa Calixt apareix en mitjacanya, de vermell, a l'"Apoteosi de St. Francesc de Borja", al costat d'una figura femenina, al·legòrica de la Fe, que sosté a la mà dreta un calze i la Sagrada Forma.

33. Retrat de Calixt III (?). A la "Verge de Gràcia" de la parròquia de Santa Maria, Alcoi, taula atribuïda a Jacomart o a Reixac. Apareix un papa agenollat, orant, que podria ser Calixt III, al costat d'Alfons el Magnànim. Certament s'assembla al seu citat retrat de cardenal a Xàtiva, obra de Jacomart.

34. Retrat de Calixt III. Taula de Joan de Joanes (i/o taller), al costat d'Alfons el Magnànim. Certament s'assembla al seu citat retrat de cardenal a Xàtiva, obra de Jacomart.

35. Retrat de Calixt III. Taula de Joan de Joanes (i/o taller), c. 1568, Museu Catedral de València.

36. Retrat de Calixt III. Oli. Obra signada de F. Ubeda, 1950. Conservada a l'Oratori dels Borja, a la Torre de Canals. La factura és mediocre. Apareix assegut, de pontífex.

36. Gravats de Calixt III i el seu nebot el cardenal Roderic de Borja. Obra de Manuel Bellver i Tomàs, s. XIX. Apareixen agenollats reverenciant la Santa Creu.

37. Dos Gravats de Calixt III. Publicats al catàleg "Die Renaissancefamilie Borgia. Geschichte und Legende", Schwäbisch Hall, 1992, pp. 91-92 i 118-119.

38. Vuit retrats de Calixt III. Tots en gravats, publicats per Hans Wolfgang Singer: "Allgemeiner Bildniskatalog", Leipzig, 1930, vol. II, pp. 129-130. L'autor indica els catàlegs on apareixen il·lustrats. Alguns gravats tenen autor.

39. Medalla de Calixt III. Bronze 41 mm., Museu Arqueològic Nacional, obra anònima, italiana, entre 1455-1458. Vers: "Calistvs-Papa Tertius". Revers: "Alfonsvs Borgia Gloria Hispaniae".

40. Set Medalles de Calixt III. Les 7 apareixen al catàleg "Die Renaissancefamilie Borgia. Geschichte and Legende", Schwäbisch Hall, 1992, il·lus. pp. 76-77 i 86; text pp. 103-105.

41. Vuit Monedes de Calixt III. Apareixen al catàleg "Die Renaissancefamilie Borgia...", Schwäbisch Hall, 1992, il·lus. pp. 79; text p. 106.

42. Gravats de tots els papes des de Jesucrist i Sant Pere fins a Sixt V. Apareixen 236 papes en bust petit; el 218 és Calixt III i el 223 Alexandre VI. Es troba a Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Graphische Sammlung.

43. Estàtua de bronze de Calixt III. Era fins a 1936 a l'entrada de la col·legiata de Xàtiva, obra de Lluís Gilabert, 1896.

44. Estàtua de bronze de Calixt III. A l'atri de la Col·legiata, Plaça de la Seu, Xàtiva, obra d'Octavi Vicent, després de 1940.

45. Monument públic a Calixt III. De pedra, a una plaça ajardinada de Canals. Obra recent (postguerra). Coronat amb una estàtua exempta del papa Borja.

46. Mural ceràmic dedicat a Calixt III. Fet per Ceràmicas García Fernández, Manises, i conservat a la mateixa plaça pública d'abans. La seua iconografia al·ludeix a la institució de la festa de la Transfiguració per part del papa Calixt III. Obra recent (1978).

47. Sepulcre papal de Calixt III i Alexandre VI. Església de Montserrat, Roma, 1881, obra de Felipe Martilla, escultor pensionat a Roma pel govern espanyol.

48. Calze de Calixt III. Col·legiata de Xàtiva. Es parla també d'un reliquiari.

49. Calze de Calixt III (o d'Alexandre VI). Església de Sant Nicolau, València. Sens dubte enviat d'Itàlia.

50. Casulla de Calixt III (o d'Alexandre VI). Catedral de València. Ha desaparegut, però apareix il·lustrada al llibre de J. Sanchis Sivera: **La Catedral de València**, València, 1909, p. 439, làmina 54.

Els Borja tradueixen, de forma magistral, l'esperit i la realitat concreta de l'Europa occidental del segle XV i XVI, en personatges capitals, de carn i os, que poden ajudar-nos a comprendre el món que els envolta: Roma, Itàlia, el Regne Valencià... Ximo Company, "Els Borja, espill del temps".

Fra Diamante: Retrat de Roderic de Borja i Sandro Botticelli, a la Capella Sixtina.

ALEXANDRE VI

51. Casa natalícia d'Alexandre VI. Es correspon amb la casa dreta de la part alta de la plaça d'Alexandre VI, a Xàtiva. Diuen –segons una llarga tradició– que és on va néixer Roderic de Borja. Restaurada recentment i amb una placa commemorativa (1992) col·locada per l'Ajuntament de Xàtiva.

52. Retrat del cardenal Roderic de Borja. És dels més antics que coneixem, a més de pràcticament inèdit o molt poc conegut. Apareix de perfil, amb barret i roba de to marró, en un fresc de la Capella Sixtina. És obra de Sandro Botticelli: **Càstig de Coré, Datà i Abiró**, paret sud, pintura mural, amb ajut de taller. En concret el rostre de Roderic de Borja sembla de Fra Diamante, deixeble avantatjat de Botticelli. Pintat c. 1483. Roderic apareix a l'extrem dret de l'obra.

53. Retrat del papa Alexandre VI. En el fresc de Pinturicchio a la "Sala dels Misteris de la Fe", paret de la "Resurrecció", a les Stanze Borgia del Vaticà, entre 1492-1495.

54. Retrat d'Alexandre VI. En el medalló d'un còdex vaticà, encarregat per Giovanni Antonio, bisbe d'Alessandria.

55. Retrat del papa Alexandre VI. Del "Missale Pontificis in Nativitate Domini", conservat a la Biblioteca Vaticana (Borg. lat. 425, c. 1500, 460 x 320 mm.).

56. Retrat d'Alexandre VI. Oli sobre guadamassil, pintat per Joan de Joanes, segurament amb ajut del seu taller, Museu Catedral de València, c. 1568.

57. Retrat d'Alexandre VI, al "Benedizionario di Alessandro VI", de la biblioteca Brera, Milà.

58. Retrat d'Alexandre VI. A una miniatura de la biblioteca de Perugia. Apareix il·lustrat a la p. 53 de Menotti (ed. italiana).

59. Retrat d'Alexandre VI. Gravats, obra de Holbein. De perfil.

La famosa columnata de Bernini que domina Roma des del Vaticà. A l'època dels Borja, la plaça encara no tenia aquest aspecte. Foto Alfa & Omega.

Els Borja no seran forasters ni valència ni a Roma. Allà, ducs, aquí cardenals. La vinculació a la pàtria familiar la manifesta Roderic comprant a Ferran el Catòlic el ducat de Gandia per al primogènit, Pere Lluís. Igualment, el primer marit de Lucrècia el tria entre les grans cases nobles valencianes establertes a Sicília i Nàpols.

60. Retrat d'Alexandre VI. D'un gravat que apareix il·lustrat a molts llibres, per exemple al de M. Domínguez: **Els Borja**, La Safor, 1985, abans p. 1. És molt semblant, bé que invertit, a un del catàleg de Schwäbisch Hall, pp. 92-93.

61. Relleu amb bust d'Alexandre VI. Al segon cos de la façana de la catedral de València, obra de Francesc Vergara el Vell, cap. 1708-1710.

62. Retrat d'Alexandre VI. Museu Vaticà (anònim?), segle XV, molt a finals, atribuït a un pintor espanyol.

63. Retrat d'Alexandre VI. Bust de marbre fet contemporàniament, segons Menotti. Museu de Berlín. Tenim notícies d'un altre **bust en terracuita**, obra de Pietro Torrigiano (c. 1493-1494), actualment desaparegut.

64. Retrat d'Alexandre VI, Uffizi, Florència, anònim. Sembla que formava parella amb un altre retrat del seu fill Cèsar. En bust i de perfil.

65. Retrat d'Alexandre VI. A la vidriera superior d'un braç del creuer de la Col·legiata de Xàtiva. És de postguerra.

66. Retrat d'Alexandre VI. Al cartell de M. Boix encarregat per l'Ajuntament de Xàtiva commemorant el V Centenari del pontificat d'Alexandre VI (1992).

67. Al·lusu als papes Borja. Mural ceràmic a l'actual oficina d'Informació i Turisme de Xàtiva, a la vora de la Col·legiata. Obra recent.

68. Estàtua de bronze d'Alexandre VI. Davant la portada de la Col·legiata de Xàtiva, obra d'Octavi Vicent, després de 1940.

69. Estàtua de bronze d'Alexandre VI. A la font adossada a la façana de la Univ. Literària de València que dona a la plaça Col·legi Patriarca. Ell en fou el fundador. Escultora d'Octavi Vicent el 1966.

70. Alexandre VI concedeix a Nicolò Orsini el gonfalone della Chiesa i el fa capità general.

Còpia anònima del s. XVIII dels frescs antigament existents al Palazzo Orsini di piazza Nicosia, posteriorment Collegio Nazionale, Rocca di Bracciano (Roma). Es un quadre de factura ben mediocre.

71. Madonna di Ca'Pesaro. Obra de Tiziano, conservada a la basílica franciscana de Santa Maria Gloriosa dei Frari, Venècia. Iconografia: St. Pere, St. Francesc, St. Antoni de Pàdua, Verge amb Nen, als peus l'almirall venecià Benedetto Pésaro agenollat, i **Alexandre VI**, també agenollat, amb suntuosa capa vermella de gros domàs. I darrere del papa, altres membres de la família Pésaro. Fou pintada 3 ó 4 anys després de la mort d'Alexandre VI, moment a la baixa dels Borja.

72. Còdice miniato vaticano di Alessandro VI, Roma. Preciós, en color; en un full apareix el seu nom, el seu retrat de perfil a l'orla dreta, i la Coronació de la Verge a la part superior. Tav. III i VII de Menotti.

73. Alessandro VI che presenta a S. Pietro il veneziano Giovanni Pesaro, vescovo di Pafo e Gonfaloniere della Chiesa. Obra famosa de Tiziano, Museu d'Anvers.

74. Alexandre VI contemplant l'apoteosi de Sant Francesc de Borja. Detall del sostre del tercer saló de la galeria daurada del Palau Ducal a Gandia. Pintura mural, obra de Gaspar de la Huerta, c. 1712-1714. El papa Alexandre apareix, de vermell, al costat d'una al·legoria femenina de la Caritat.

75. Alessandro VI (al tempo de la sua elezione). Llenç. Atribuït a escola vèneta, Rocca di Fiano, Roma.

76. Quatre gravats d'Alexandre VI. Publicats al catàleg "Die Renaissancefamilie Borgia. Geschichte und Legende", Schwäbisch Hall, 1992, pp. 92-93, 120-122. Hi apareixen altres gravats d'escriuts seus etc., i sobretot de personatges i escrits-llibres d'autors contemporanis; també en monedes i medalles.

77. Quinze retrats d'Alexandre VI. Tots en gravats, publicats per Hans Wolfgang Singer: "Allgemeiner Bildniskatalog", Leipzig, 1930, vol. I, p. 47. L'autor indica els catàlegs on apareixen il·lustrats. Alguns apareixen signats o almenys atribuïts per Singer.

78. Onze Medalles d'Alexandre VI. Apareixen al catàleg "Die Renaissancefamilie Borgia. Geschichte und Legende", Schwäbisch Hall, 1992, il·lus. pp. 76-77 i 86; text pp. 103-106. Algunes eren conegudes per Menotti. Sabem, de tota manera, per G. Berni: "Numismática de los Papas españoles", Barcelona, 1948, que d'Alexandre VI —com escriu Carbone—, s'han conservat uns vint tipus de medalla.

L'itinerari dels Borja de fama universal arranca d'un llogaret no lluny de Xàtiva, prop de Canals, que encara avui porta el nom de Torre o Torreta de Canals. Però en l'ascendència del llinatge, les arrels provenen d'una vila aragonesa, el nom de la qual esdevingué cognom: Borja. La gent de Borja, que baixà de l'Aragó amb l'exèrcit de Jaume I, s'establí a les terres valencianes, principalment a Xàtiva i la seva contrada.

Als dos anys de la caiguda de Constantinoble en poder dels turcs (1453), Alfons de Borja accedeix a la cadira de sant Pere: és el "papa croat" Calixt III, que s'ha interposat entre els Orsini i els Colonna i que ara s'enfronta, amb totes les seves forces, a l'expansió islàmica.
Martí Domínguez.

79. Vint-i-cinc monedes d'Alexandre VI. Publicades al catàleg "Die Renaissancefamilie Borgia. Geschichte und Legende", Schwäbisch Hall, 1992, il·lus. p. 79, text pp. 107-108. Algunes eren conegudes per Menotti.

80. Església de Santiago, Villena (Alacant). Segons Enric A. Llobregat Conesa la parroquial de Santiago, a Villena, fou "comenzada en 1492 bajo los auspicios del papa Alejandro VI Borja", p. 51 de "Gótico y Renacimiento en tierras alicantinas", Alacant, 1990.

81. Port d'Ostia (Roma). On quasi naufragà Roderic de Borja, cardenal, procedent de València (1473). D'altra banda, essent cardenal, a Roma, féu les muralles d'aquest port.

82. Palau cardenalici (avui dit del bisbe) a la plaça de Pienza. Manat construir per Roderic de Borja. A un angle hi figura encara l'escut amb el bou heràldic dels Borja.

83. Porta del Palau del Governo Vecchio o Nardini. "Palazzo del Governo Vecchio, prima abitazione in Roma del cardinale Rodrigo Borgia, poi Alessandro VI, oggi (1917) appartenente all'Ospedale di Santo Spirito, Roma" (Menotti, p. 57). A mi em sembla que fou construït pel cardenal Stefano Nardini entre 1473-1477, la qual cosa entra una mica en contradicció –per qüestions cronològiques– amb el que diu Menotti.

84. Porta del Duomo de Monreale (Palermo). Porta les armes d'Alexandre VI en un portal allindat en mosaic. De l'època de Guglielmo II "il Buono", fundador de la basílica, i del cardenal Giovanni Borgia "el Major", arquebisbe de Monreale.

85. Segell del cardenal Roderic de Borja. Obra anònima de 1473, cera vermella sobre cera groga, 105 x 69 mm., Arxiu Històric Nacional, Madrid.

86 Escut dels Borja. Damunt la porta dovellada del "Palau" de l'Ardiaca, a Xàtiva (al carrer de l'Ardiaca). S'ha citat també en l'apartat referit a Calixt III.

87. Casa romana de Roderic de Borja. Prop de l'església de San Pietro in Vincoli, amb una balconada del Renaixement, atribuïda a Bramante. És en un carrer estret, de pujada, i era casa de Roderic quan era cardenal i vice-canceller de Roma. Encara avui parlen de "Casa dei Borgia" i de "Salita (pujada) dei Borgia". Molt evocada per Lord Byron. Prop d'ací, encara que ja ha desaparegut, estava l'anomenada "Vigna", casa de camp i d'esbarjo del cardenal Borja i dels seus familiars. Sembla que ací va sopar l'última nit, abans de ser assassinat, Joan de Borja, duc de Gandia.

88. Palau de Roderic de Borja, dit també Cancelleria Vecchia. També de l'època de cardenal i vice-canceller de Roma. És el palau Cesarini, avui Sforza-Cesarini, adquirit i renovat, en part, per Roderic de Borja. Encara amb algunes coses de factura gòtica..., amb rajoles fetes portar de Manises... S'entra pel Corso Vittorio Emanuele.

Acabat el 1462, però molt ampliat els segles XVI, XVIII-XIX, cosa que fa difícil la seua lectura i seqüència constructiva, a excepció del pati porticat amb tres nivells. De l'època de Roderic de Borja no es conserva quasi res de l'interior.

Torreta de Canals. Plafó de ceràmica dedicat recentment a Calixte III. Foto Ximo Company.

89. Palau dels Torlonia. Relacionat amb Alexandre VI. És a la Via della Conciliazione, prop de Sant Pere (Vaticà), atribuït a Bramante. Fou on el 5 d'agost de 1503 soparen a cel obert el papa i Cèsar Borja, convidats pel cardenal Adriano di Corneto. Segons alguns autors, en aquesta famosa vinya sembla que els Borja foren enverinats. No s'ha de confondre amb l'actual palau Torlonia a la via Condotti.

Per commemorar la conquesta de Belgrad, Calixt III institueix la festa de la Transfiguració del Senyor, únic fet triomfal de la vida de Jesús, entre Betlem i el Calvari.

90. Piazza della Pilota, Roma. Molt a prop de la plaça de Venècia, del Palau Colonna i de l'església dels Santi Apostoli (a aquesta església hi ha un relleu del cardenal Besarió). Continua un carrer amb el mateix nom (Pilota), que pren el nom dels jocs de pilota que s'hi practicaven en temps dels Borja i per influència d'aquests. Segons E. Tormo jugaven a pilota valenciana, en concret "a llargues".

91. Via Alessandrina (després Borgo Nuovo, avui via della Conciliazione). A Roma. Oberta i construïda per Alexandre VI.

92. Torre Borja del Vaticà. Feta entre 1492-1494; afegida a l'ala de Nicolau V i situada entre els patis Borja i del Belvedere, considerada com una conclusió òptima del palau pontifici. Cal recordar –com diu Carbonell– que Alexandre VI també va remodelar la **Porta de Sant Pere** (1492) a les muralles del Vaticà, va sistematitzar el **Corredor entre el Palau i Castel Sant'Angelo** (1494), va transformar la **Font a la plaça de St. Pere** (1501-1503). Així mateix, M. Carbonell –seguint Vasari– apunta la seua possible relació amb el **Palau Castelle-si**, amb la **Font de Trastevere**, amb un fresc –destruït– que duia les armes d'Alexandre VI, sobre les **portes de Giovanni in Laterano** (atribuït a Bramante), i amb el **Cor de Santa Maria del Popolo**, suposadament encarregat pel papa Borja a Bramante.

Il Principe de Nicolau Maquiavel és un clàssic de la llengua italiana i de la literatura política mundial. Poques figures històriques han tingut un monument que els immortalitza com Cèsar Borja ha merescut amb aquest llibre.

Roderic de Borja fou home d'extraordinaris dots administratius i burocràtics: les seves virtuts d'organització, de puntualitat, d'ordre i de condicions per al comandament es guanyaren la voluntat dels quatre papes als quals va servir.

93. Antiga Universitat de Roma. Avui la "Sapienza". Fundada per Bonifaci VIII (c. 1300), però molt reformada i ampliada per Alexandre VI entre 1497-1502. Funcionà com a tal fins a 1935, i ací començà a plantejar Copèrnic, cap el 1500 (en un desconegut clima de llibertat d'expressió fomentat per Alexandre VI), les primícies d'una desconeguda possibilitat: el fet que la terra girés al voltant del sol. No es conserva pràcticament res de la construcció borgiana.

94. Castell de Nettuno (Roma). A la vora de la mar Tirrena, sobre paret rocosa i escarpada. Probable obra de Baccio Pontelli, arquitecte d'Alexandre VI, qui en fou el promotor. Encara avui se'n diu Catello Borja.

95. Castell de Nepi (Viterbo). Castell d'Alexandre VI. A les dues torres hi ha l'escut dels Borja. De l'època de cardenal. Atribuït a Sangallo el Vell (1484).

96. Castell de Subiaco (Roma). Reconstruït pel cardenal Borja entre 1476-1483, obra atribuïda a Baccio Pontelli. Era refugi en temps de pesta o malaltia, residència de Vannozza, i ací van néixer Cèsar i Lucrecia. Està molt reformat, però encara es conserva l'anomenada Torre Borja. Convé recordar que per al monestir de Santa Escolàstica, a Subiaco, Roderic encarregà el **Gran Segell de Subiaco**.

97. Làpida commemorativa d'Alexandre VI i del cardenal Cèsar Borja. A Rocca di Fiano (Roma), 1493.

98. Tarja commemorativa d'Alexandre VI. De bronze (1497), al Castello di Bracciano (Roma).

99. Castell de Civita Castellana (Viterbo).

Manat construir per Alexandre VI a Antonio de Sangallo el Vell. Dins la ciutat, a la porta de Via Flaminia, hi ha una làpida, en honor d'Alexandre VI. Diu: "Roderic Borja, nebot de Calixt III, pontífex màxim, cardenal de València, vice-canceller". També hi destaquen **dos tabernacles (el del Sagrament i el de les Relíquies)**, de la catedral de Civita Castellana, encarregats pel cardenal Roderic de Borja entre 1484-1492.

100. Castell Sant'Angelo. Roma. Molt reedificat i fortificat per Alexandre VI. Destaquen diversos detalls de l'exterior i l'interior. Per exemple, la **balconada mirant al Tíber** feta fer per Alexandre VI, la **inscripció de la porta** amb les armes d'Alexandre VI: "Restauratore di Castell S. Angelo, 1495...", i l'anomenat **pou d'Alexandre VI** a un bell pati interior, decorat amb emblemes dels Borja. També hi ha diverses pintures amb "grutescos" de Pinturicchio, encarregades per Alexandre VI, i ceràmiques i rajoles portades de Manises i Gandia. La major part de la reconstrucció arquitectònica és obra d'Antonio da Sangallo el Vell.

101. Castell de Sermoneta (Latina; Lazio meridional). Alexandre VI l'habilità com a residència palatina renaixentista, amb motiu de la proclamació de Lucrecia com a Duquesa de Sermoneta (març 1500). Obra atribuïda a Antonio da Sangallo el Vell. Se'l coneix també com Castello Caetani, perquè aquests en foren els antics senyors feudals.

102. Arquitectura defensiva o militar (castells i foteleses). Hi ha documentades obres de fortificació a **Subiaco, Tívoli, Civitella, Osimo, Orvieto, Cisterna di Latina, Montalco di Castro, Ardea, Soriano nel Cimino, Civitavecchia, Viterbo, Sermoneta, Nettuno, Mentana, Port d'Ostia, Montefiascone, Nepi, Castel Sant'Angelo, Ascoli, Forte Sangallo de Civita Castellana**. Alguns han estat citats anteriorment. Quasi tots els castells han estat molt reformats posteriorment i queda ben poc dels Borja.

103. Diverses actuacions urbanístiques. Com escriu Carbonell, demostren la gran activitat del papa Borja. Com ja s'ha dit, el 1500 obrí la **Via Alessandrina**, "la prima strada rinascimentale a Roma" (avui Via della Conciliazione). Ordenà la sistematització de la zona adjunta a la **Via del Pellegrino**. El 1500 féu una primera reordenació de **Piazza Navona**. Féu restauracions en les muralles romanes (portes Settimala, Leonina i Posterula). Reparà **ponts** (Sant'Angelo i Molle). Eixamplà els carrers a la vora de **Sant Eustachio**. Ordenà reformes en

diverses esglésies romanes: S. Giovanni in Laterano, SS. Apostoli, S. Maria della Pietà, S. Maria Maggiore, S. Pudenziana. Creà el barri **Borgo Alessandrino**.

104. Apartaments Borja, Vaticà, Roma. És una peça capital en la comitència artística d'Alexandre VI. Molt interessant. Especialment el pati i la torre dels Borja, i, a l'interior, detalls de cada sala i de les seues pintures. Sis sales principals: **Sibil·les i Profetes, Credo, Ciència i Arts Liberals, Sants, Misteris de la Fe, Pontífexs**. Ja sabem que ací apareix representada tota la família, tal com s'esmentarà més endavant. Obra de Pinturicchio (Bernardino di Betto) i taller, entre 1492-1495.

105. Església de S. Nicola in Cacere Tulliano, Roma. Reconstruïda pel cardenal Borja entre 1456-1458.

106. Antiga Diaconia de Santa Maria in Via Lata, Roma. La reconstruí el 1491, substituïda després per una església barroca. Només en queda l'escut del cardenal Borja al flanc sobre Via Lata.

107. Trespol o enteixinat de Santa Maria La Maggiore, Roma. Manat esculpir per Alexandre VI a Giuliano da Sangallo. Diuen que es va daurar amb l'or procedent d'Amèrica. Hi ha l'escut de Calixt III i el bou heràldic dels Borja.

108. Primitiu altar major de Sta. Maria del Popolo, Roma. Avui a la sagristia. Obra de l'escultor Andrea Bregno. Encarregat el 1473 pel cardenal Roderic de Borja.

109. Sepulcre que Roderic de Borja manà construir en memòria de Calixt III. A la capella de Sta. Maria della Febbre, en l'antiga basílica vaticana, on se'n conserven restes. Encarregat pel cardenal Roderic de Borja el 1485. Fou buidat el 1585 i el 1610 les despulles foren traslladades a l'església romana dels espanyols: Sta. Maria de Montserrat. Se'n conserven dibuixos (cfr. el número 13.)

110. Relleu de la Verge i el Nen. Museu catedralici de Sogorb, alabastre, atribuït a Donatello. Diuen que l'envià Roderic de Borja.

111. Custòdia anomenada d'Alexandre VI. Conservada a la Col·legiata de Xàtiva.

112. Calze d'Alexandre VI. El regalà a l'Estudi General de València, per a fer-ne ús a la seua capella. Crec que ja no es conserva.

113. Calze d'Alexandre VI. Col·legiata de Gandia, desaparegut el 1936, però reproduït pel pare Faus, escolapi de Gandia, el 1985.

114. Quatre miniatures amb escenes on apareix Alexandre VI ("Conferint la rosa d'or a Carles VIII, rei de França", "Alexandre VI i la seua Cort", "Imposant el cappello cardenalizi a Giovanni Borgia il Maggiore", "Processó del Corpus"), del Missal de Chieti (Abruzzi). Il·lustrades per Menotti.

115. "Benedizionario" di Alessandro VI. Encarregat per Alexandre VI o fet en el seu honor. Biblioteca di Brera, Milà. Ja ha estat citat en referir-nos a un retrat seu.

116. Missal d'Alexandre VI, edició facsímil. Correspon al "Missale Pontificis in Nativitate Domini". L'original es troba a la Biblioteca Vaticana. Un facsímil és a la Biblioteca de Stuttgart. Un altre a la Biblioteca de la Universitat de València.

Alexandre VI utilitzà més d'una vegada les dobles i oposades corones d'Aragó com un dels seus distintius heràldics, a més del bou pasturant, propi de l'escut de la vila de Borja.

117. Llibres miniats. A banda dels ja citats, cal esmentar: **tres missals** que Alexandre VI encarregà el 1494 per a la capella pontifícia a Camilo d'Alcazurris da Bologna. **Commento al Decreto di Graziano** de G.A. di Sangiorgio dedicat a Alexandre VI (Biblio. Vaticana). **Pontifical de la Vaticana** (Biblio. Vaticana) on apareix el retrat d'Alexandre VI a la Pentecosta (arrencat). **Llibre d'Hores**, escrit en 8.º, amb unes 60 miniatures, venut a París a finals del segle passat.

118. Dibuix preparatori de Pinturicchio dels frescs de Castel Sant'Angelo, Roma. Manat fer per Alexandre VI. Les pintures han desaparegut. El dibuix es conserva al Louvre. Conjunt fet entre 1494-1498.

119. Dues Medalles d'Alexandre VI. De bronze, 45,5 mm. i 54 mm. respectivament, Museu Arqueològic Nacional, Madrid. Obra italiana de finals del segle XV.

120. Altres medalles d'Alexandre VI. Algunes commemorant la restauració del castell Sant'Angelo, Roma. Hi apareix el retrat del papa en bust. Vegeu també les abundants mostres del catàleg de Schwäbisch, pp. 76-77, 79 i 86. Menotti en cita algunes. Cfr., més amunt, el núm. 78.

121. Lucrecia Borja dansant davant Alexandre VI i la seua cort. Obra de Hermann Kaulbach, 1882, col. particular desconeguda. Típic quadre d'història. Apareix il·lustrat al catàleg de Schwäbisch Hall, p. 69.

122. Alexandre VI i el plenipotenciari de Venècia. Obra de Francesco Jacovacci, 1883, Galleria Nazionale d'Arte Moderna, Roma.

123. Martell cerimonial d'Alexandre VI. Museu del Louvre, París, bronze daurat. Preciós.

124. Tomba d'Alexandre VI. Grutes del Vaticà. Ho cita Menotti però pràcticament no hi queda res.

125. Tomba ideal d'Alexandre VI. Dissenyada per a l'església de Sta. Maria de Montserrat, Roma. Menotti l'obté de l'"opera del Ciacconio".

126. Sepulcre actual d'Alexandre VI. Església de Montserrat, Roma, 1881, obra de Felipe Moratilla. Forma conjunt amb el de Calixt III.

Escola romana (s. XVI): La castedat. Presumpte retrat de Júlia Farnese. Cambra de Pau III al Castell de Sant'Angelo, Roma.

GIULIA FARNESE

135. Retrat de Giulia Farnese. Representada en la figura al·legòrica de la Justícia, al monument funerari del papa Pau III, obra de Giuglielmo della Porta, a la Basílica de Sant Pere, Roma. Alguns autors estimen que es tracta de l'al·legoria de la Fe.

136. Retrat de Giulia Farnese. Representada en la fig. al·legòrica de l'Abundància, a la gran xemeneia del Palazzo Farnese (Sala dei Cesari), Roma, obra de Giuglielmo della Porta.

137. Suposat retrat de Giulia Farnese. ("Bella Giulia"). D'una "Coronació de la Verge", de Pinturicchio, Pinacoteca Vaticana.

138. Retrat de Giulia Farnese. En la castedat (fig. femenina al·legòrica), escola romana, s. XVI, al castell Sant'Angelo, Roma, cambra de Paolo III.

139. Presumptes retrats de Giulia Farnese, en "Verge i el Nen i una glòria de Serafins" i en "Verge i el Nen", ambdues obres de Pinturicchio, al Vaticà (Pinacoteca) i a l'església de S. Severino Marche (Macerata), respectivament. El Xiquet diuen que és la seua filla Laura.

140. Pretès retrat de Giulia Farnese (o, més probable, de Lucrècia Borja, segons alguns autors). Obra de Bartolomeu Veneto, Museu de Frankfurt. Segons Pope Hennessy (*El retrato en el Renacimiento*, Madrid, 1985) no està clara la identitat del personatge, tot i que l'encarregà Lucrècia a Ferrara entre 1505-1507. Segons Pope, el seu títol és "Retrat simbòlic".

VANNOZZA CATANEI

127. Casa de Vannozza, Roma. Desconec on és en concret (i si es conserva en l'actualitat), però apareix il·lustrada a Menotti, qui l'entén com la casa on sopà per última vegada Joan de Borja, duc de Gandia, el 14 de juliol de 1497 (l'anomenada "Vigna").

128. Suposat retrat de Vannozza. És, segons Menotti, la Verge anunciada de "l'Anunciació" de les Stanze Borja, situada a un llunet.

129. Retrat (?) de Vannozza. En "Verge i el Nen" d'Innocenzo Francucci, dit Innocenzo Imola, església de S. Michele in Bosco, Bologna.

130. Pretès retrat de Vannozza. En una figura al·legòrica del Palazzo della Cancelleria, Roma, dins d'un conjunt mural, al fresc, de Vasari.

131. Retrat de Vannozza, de viuda. A la Congregazione di Carità, Roma, finals del s. XVI o principis del XVII. Porta la inscripció del seu nom. Quadre anònim força dolent.

132. Pietat de Miquel Àngel, Vaticà. Durant molt de temps s'ha dit (vid. Menotti) que Miquel Àngel, en homenatge –tal vegada indirecte– a Alexandre VI, pel jubileu de 1500, va retratar Vannozza en el rostre de la Verge, que plora la mort de Joan de Borja (assassinat), en el rostre de Jesús.

133. Retrat de Vannozza. Obra de Girolamo Carpi, conservat a la Galleria Borghese, Roma.

134. Pica d'aigua beneita ("acquasantiera") de l'església de Santa Maria del Popolo, Roma. Hi apareixen els escuts dels Borja (Roderic) i dels Cattanei (Vannozza).

PERE-LLUÍS I JOAN DE BORJA, DUCS DE GANDIA

141. Pere-Lluís de Borja (primer duc Borja de Gandia). A la "Resurrecció" de la Sala dels "Set goigs de la Verge" (o dels "Misteris de la Fe"), als Apartaments Borja del Vaticà. És el quart soldat, que sembla mort (o bé allunyat).

142. Armes dels Borja, ducs de Gandia (Pere-Lluís, Joan...), al palau ducal de Gandia. Es conserva in situ al pati d'armes.

143. Palau ducal de Gandia. En bona part construït o reconstruït pels ducs Borja. Gandia, València.

144. Breu de Giulio II que permet el trasllat dels ossos dels germans Pere-Lluís i Joan de Borja a la col·legiata de Gandia. Es troba reproduït a la p. 90 de Menotti (ed. italiana).

145. Joan de Borja (?). S'ha dit que és la figura de Jesucrist en la famosa "Pietat" de Miguel Àngel, Vaticà, Roma.

146. Presumpte retrat de Joan de Borja. Obra d'Altobello Mellone. Segons Menotti és a una col·lecció particular (?).

147. Retrat (?) de Joan de Borja. A la citada "Sala dels Sants" (paret de la "Disputa de Santa Caterina") de les Estances Borja al Vaticà. Apareix a sobre d'un cavall blanc situat a mà dreta. Menotti dubta –amb raó– d'aquesta atribució.

148. **Retrat de Joan de Borja i María Enríquez, ducs de Gandia**, en "Verge amb el Nen" de Paolo da San Leocadio, procedent del Palau Ducal de Gandia, avui al Monestir de las Descalzas Reales de Madrid.

149. **Palau dels Borja, ducs de Gandia**. A València capital. Molt modernitzat. Avui dels marquesos de Benicarló. Just enfront de l'església de St. Llorenç, avui església dels Franciscans, a la plaça de Sant Llorenç. Prop de les Torres de Serrans.

150. **Joan de Borja** (Duc de Gandia). A la "Resurrecció" de la Sala dels "Set goigs de la Verge" (o dels "Misteris de la Fe"), als Apartaments Borja del Vaticà. És un dels soldats desperts que indiquen a l'espectador la figura del Ressuscitat.

CÈSAR

151. **Retrat de Cèsar Borja**. Atribuït a Giorgione o escola veronesa, Galleria dell'Accademia de Carrara, Bèrgam.

152. **Quatre retrats de Cèsar Borja**. Publicats per Hans Wolfgang Singer: "Neuer Bildniskatalog", Leipzig, 1937, vol. I, p. 152. Un és al Palazzo Venezia de Roma, atribuït aquí a B. Veneto (cfr. el mateix retrat del catàleg de Schwäbisch Hall, p. 59, ja esmentat, bé que considerat ací obra anònima). Un altre és l'abans citat de la Galleria dell'Accademia de Carrara, Bèrgam, atribuït ací a Giorgione o a G. Francia (cfr. Menotti, p. 109 de l'edició italiana). Els altres dos s'esmenten per primera vegada, un a Versalles, l'altre al Museu de Lille.

153. **Retrat de Cèsar Borja**. Als frescs de la catedral d'Orvieto, obra de Luca Signorelli.

154. **Retrat de Cèsar Borja**. Gravats d'un original perdut que Menotti atribueix a Tiziano. L'atribució sembla confosa. Cfr. cat. Schawäbisch, p. 94.

155. **Retrat de Cèsar Borja**, Duca ni Romagna, Rocca di Fiano (Roma), atri. a Palmezzano.

156. **Retrat de Cèsar Borja**, Museu Palazzo Venezia, Roma, c. 1510. Cfr., més amunt, el núm. 152.

157. **Retrat de Cèsar Borja** (l'últim conegut segons Menotti) atri. a Giorgione. Tret del llibre de P.P. Pasolini: "Caterina Sforza", Roma, 1893.

158. **Retrat de Cèsar Borja**. Atribuït per Menotti a Bronzino, Palau Rotschild, París.

159. **Retrat de Cèsar Borja**, Duca di Valentinois, còpia del segle XVII, antigament a la col·lecció Comte Codronchi.

160. **Cèsar Borja**, diverses propostes de retrat. Recollides totes per Menotti, són les següents: **Efígie d'un Ecce Homo**, a un còdex miniat d'Antonio di Monza (sense indicar res més en absolut). Bust d'un **Salvator Mundi**, de pedra, al claustre de l'església de Sant Lluís dels Francesos, Roma. Bust també d'un **Salvator Mundi**, de pedra, adossat al mur, al castell de Civita Castellana. Figura d'un **Rei**, a una "Epifania" d'escola napolitana, al Museu Capodimonte de Nàpols. Figura d'un **Sant Eustaqui** d'escola umbra, a una col·lecció privada de Florència. **Crist mort**, a una "Lamentació" de la Galleria di Cesena (segons Menotti ací també apareixen els retrats de Vanozza Catanei i Lucrècia Borja. Un altre **Crist mort**, sostingut per dos àngels (que Menotti identifica amb Lucrècia Borja i amb Àngela Borja), obra de Pinturicchio, a la Pinacoteca de Perugia. També esmentem ací el **Segell de Cèsar Borja de França**, duc de Romagna, conservat a l'Archivio Melzi de Milà.

161. **Retrat de Cèsar Borja**, de cardenal (a Roma, nomenat el 20 de setembre de 1493), i alhora d'arquebisbe (des del 31 d'agost de 1492) de València. De la sèrie episcopal de la catedral de València, pintada per Joan de Joanes i taller. És el núm. 13 de la sèrie.

Cèsar Borja retratat pel seu gran amic i col·laborador Leonardo da Vinci. Foto Alfa & Omega.

162. **Retrat de Cèsar Borja**, d'un pintor anònim (?), a la Galleria degli Uffizzi, Florència. Menotti l'atribueix a Cristofani detto l'Altissimo.

163. **Retrat de Cèsar Borja**, obra de Pinturicchio, a la Sala dels "Sants" de les Estances Borja, Vaticà. En concret a la paret de la "Disputa de Santa Caterina". És el personatge que seu al tron (l'emperador Maximí), en disputa filosòfica amb Santa Caterina (Lucrècia).

164. **Cèsar Borja**, a la "Resurrecció" de la Sala dels "Set goigs de la Verge" (o dels "Misteris de la Fe"), als Apartaments Borja del Vaticà. És un dels soldats desperts que indiquen a l'espectador la figura del Ressuscitat.

165. **Presumpte retrat de Cèsar Borja jove**, obra de Pinturicchio, Galeria de Dresde.

166. **Salvator Mundi, presumpte retrat de Cèsar Borja**, capella Salutati, al duomo (catedral) de Fiesole, obra de Mino da Fiesole.

Viana (Navarra).
Tomba de César Borja
a l'església de Santa
Maria.
Foto Alfa & Omega.

167. **Retrat de Cèsar Borja**, a la Biblioteca Piccolomini a Siena, obra de Pinturicchio.

168. **Gravats de retrats de Cèsar Borja**, Dux de Valentinóis i Dux Valentinus, atribuïts per Menotti. Cfr. el catàleg de Schwäbisch Hall, 1992, pp. 93-94.

169. **Tres gravats de Cèsar Borja**. Publicats al catàleg "Die Renaissancefamilie Borgia. Geschichte und Legende", Schwäbisch Hall, 1992, pp. 92-94; vid. també pp. 145 i ss. amb escrits i gravats de coses contemporànies de Cèsar. Cfr. amb el núm. anterior.

170. **Cinc retrats de Cèsar Borja**. Tots són gravats, publicats per Hans Wolfgang Singer: "Allgemeiner Bildniskatalog", Leipzig, 1930, vol. II, p. 28. L'autor indica els catàlegs on apareixen il·lustrats.

171. **Escut de Cèsar Borja**, "Duca di Romagna, Gonfaloniere e Capitano Generale della Chiesa", a Forlì (Emilia-Romagna).

172. **Lletra-patent de Cèsar Borja a Leonardo da Vinci**, del 18 d'agost de 1502. Reproduïda per Menotti.

173. **Espases de Cèsar Borja**. Molt treballades i amb relleus preciosos. Apareixen il·lustrades (sense indicar-ne la procedència) per Menotti.

174. **Mausoleu de Cèsar Borja**. De marbre blanc. A l'església de Santa Maria, Viana (Navarra), amb estàtua parcial de Cèsar, i amb escuts borgians i d'altres. Diu la inscripció: CESAR BORGIA GENERALISIMO DE LOS EJERCITOS DE NAVARRA Y PONTIFICIOS MUERTO EN CAMPOS DE VIANA EL XI DE MARZO DE MDVII.

LUCRÈCIA

175. **Retrat de Lucrecia Borja**. Sala dels "Sants" de les Estances Borja, en concret la paret dedicada a "La disputa de Santa Caterina". Santa Caterina és, segons molts autors, Lucrecia. Pintura mural (fresc), obra de Pinturicchio, entre 1492-1495.

176. **Retrat de Lucrecia Borja**. En un medalló amb effigie, a la Pinacoteca Ambrosiana de Milà.

177. **Retrat de Lucrecia Borja**. En bust a una medalla, British Museum, Londres.

178. **Retrat de Lucrecia Borja**, en la Verge Anunciada de l'Anunciació de la Pinacoteca de Perugia, obra de Pinturicchio.

179. **Retrat de Lucrecia Borja**, en la Verge Anunciada de l'Anunciació de l'església de Santa Maria Maggiore, a Spello (Perugia), obra de Pinturicchio, fresc.

180. **Retrat de Lucrecia Borja**. Oli anònim (alguns l'han atribuït a Giorgione), conservat al Museu de Dresde segons Hans Wolfgang Singer: "Neuer Bildniskatalog", Leipzig, 1938, vol. III, p. 155.

181. **Dos retrats –gravats– de Lucrecia Borja**. Publicats per Hans Wolfgang Singer: "Allgemeiner Bildniskatalog", Leipzig, 1933, vol. VIII, p. 45. L'autor indica el catàleg on apareixen il·lustrats.

182. **Retrat de Lucrecia Borja**, en la Magdalena de la Pinacoteca de Reggio, obra de Sacco.

183. **Retrat de Lucrecia Borja**, en la Verge Anunciada de l'Anunciació de la Galleria del Campidoglio, Roma, obra de Benvenuto Tisi, dit el Garofalo.

184. **Pretès retrat de Lucrecia Borja**, duquesa de Ferrara, antigament a la col. Mr. Doetche, Londres, de Dosso Dossi.

185. **Retrat de Lucrecia Borja en una tarja de metall**. Acoblada a un reliquiari de San Maurelio, a l'església de San Giorgio fuori le mura, Ferrara. De bronze.

186. **Lucrecia i la seua família**, Alfons marit, Ercole fill, Leonora filla, i a la dreta el seu germà l'Infans Romanus, Rocca di Fiano (Roma).

187. **Lucrecia, Bruto i Collatino**. Presumpte retrat de Lucrecia i Alfons d'Este, el seu marit, atribuït a Ercole de Roberti, Pinacoteca de Mòdena.

188. **Retrat –gravat– de Lucrecia Borja**. Tret d'un quadre de Dossi (?), gravat de Fidenza; antigament al Palazzo Pamphili, Roma.

189. Diversos retrats de Lucrecia Borja. Seguint sempre el mateix model (1 tret de Yriarte, 2 Museu Nimes, 3 Palazzo Balbi de Venècia, 4 col·lecció Nessi de Como). En tots ja és duquesa de Ferrara.

190. Teca (reliquiari) amb cabells rossos de Lucrecia Borja. Pinacoteca Ambrosiana, Milà. Fou un regal de Lucrecia al seu enamorat, platònicament parlant, el gran poeta Pietro Bembo.

191. Retrat de Lucrecia Borja. Obra de Callisto Piazza (detto Callisto da Lodi), Galleria Nazionale, Roma. En mitjacanya. Retrat de Lucrecia després de casar-se amb Alfons d'Este.

192. Reliquiari de la Santa Espina, Col·legiata de Gandia (desaparegut el 1936), enviat pel papa Alexandre VI. Pertanyia als guarniments personals de Lucrecia, c. 1500. N'hi ha bona fotografia a l'Arxiu Mas de Barcelona.

193. Diverses medalles de Lucrecia Borja. Il·lustrades per Menotti, bé que sense indicar-ne la procedència.

194. Dues medalles de Lucrecia Borja. Publicades al catàleg "Die Renaissancefamilie Borgia. Geschichte und Legende", Schwäbisch Hall, 1992, il·lus, p. 82, text p. 109.

195. Castell-Palau pontifici de Spoleto (Úmbria). De les finestres obertes sobre el tallat muntanyenc diuen que Lucrecia enamorava i "llençava" els seus amants: "Da quelle finestra Lucrezie Borgia gettava i suoi amanti...". Durant un temps Lucrecia fou governadora de Spoleto.

196. Castell-Palau ducal de Ferrara, al cor mateix de l'actual Ferrara, on fou duquesa Lucrecia Borja.

197. Sepulcre de Lucrecia, a Ferrara. És al cor de l'església del monestir del Corpus Domini. Fou incendiat i destruït el Nadal de 1665, però refet, modestament, el s. XVIII, amb motiu de la beatificació d'una néta de Lucrecia i d'Alfons, religiosa del Corpus Domini: la beata Lucrecia d'Este. Hi ha tres lloses amb epitafis: Alphonso Duce Ferraire.../Eleonore.../Lucretia uxoris...

JOFRE

198. Retrats de Jofré Borja i la seua esposa Sanxa d'Aragó. Es troben al famós mural de la "Disputa de Santa Caterina" (Estances Borja, Vaticà). Ell, ros, amb vestit groguenc; ella, de blanc blavós, cinturó negre i calçat vermell. Tots dos amb barret (el d'ella una mica més punxegut), baixets, en primer terme, cap a la part dreta, entre dues figures més grans –una d'esquena, l'altra de front–, exemptes.

199. Retrat de Jofré Borja, a la "Resurrecció" de la Sala dels "Set goigs de la Verge" (o dels "Misteris de la Fe"), als Apartaments Borja del Vaticà. És el més jovenet dels soldats, sumit en un somni devot.

200. Palau de la Cancelleria, Roma. Segons Menotti, habitat per Jofré Borja i Sanxa d'Aragó.

SANT FRANCESC DE BORJA

La iconografia de Sant Francesc és immensa, quasi inabastable. També la del seu món i els llocs que visità. Impossible, per ara, que pugui presentar-la amb una mínima voluntat d'exhaustivitat. Una tria correcta, senzilla, útil i que reculli coses importants és la de: Adrián ESPI VALDÉS: "En torno a una iconografía de San Francisco de Borja", a **Gandia Feria y Fiestas**, Tipografía Pascual Quiles, València, 1972, pp. 125-128. Aquí em limito simplement a esbossar una petita antologia que tracta de recollir algunes de les imatges més famoses de Sant Francesc de Borja, o bé relacionades amb el seu món.

201. Retrat de Sant Francesc de Borja. Saló de Coronas, Palau Ducal, Gandia, obra de Martín de Coronas, principis segle XX. Representat d'uns 35-40 anys, amb la creu de l'orde de Santiago. No és una gran obra d'art però és atractiva. En aquesta línia és interessant la resta de les pintures, que Coronas realitzà al citat Saló de Coronas, totes amb iconografia al·lusiva a la vida de Sant Francesc de Borja.

Floc de cabells donat per Lucrècia a Pietro Bembo, poeta molt considerat a l'època, que sentia un amor platònic per la jove princesa Borja.

202. Mascareta mortuòria de Sant Francesc de Borja. Palau Ducal de Gandia. Interessant per la seua fidedignitat fisonòmico-anatòmica.

203. Escultura de Sant Francesc de Borja. Talla preciosa, sublim des d'un punt de vista artístic, obra de Juan Martínez Montañés, del retaule major de l'església de l'Anunciació, Sevilla, 1624-1625, 1,67 m. Probablement es tracta de l'escultura més reeixida de tota la iconografia borjana.

204. Sant Francesc de Borja. De pedra, a la façana de l'església de Betlem (1690), a Barcelona.

205. Sant Francesc de Borja. Obra de Mariano Salvador Maella (1739-1819), que es conserva a la catedral de València. El títol exacte de l'obra és: "St. Francesc entrega el cos de l'Emperadriu Isabel a Granada", llenç, c. 1800.

206. Sant Francesc de Borja davant les restes mortals de l'emperadriu Isabel. Obra del malagueny José Moreno Carbonero (Madrid, llenç de 315 x 500), medalla d'or dels pensionats a Roma el 1884. És una de les obres més famoses i emblemàtiques de Sant Francesc de Borja.

207. Pintures de Goya a la catedral de València. Especialment el gran llenç: "L'acomiadament de Sant Francesc de Borja abans de professar com a jesuïta", capella de Sant Francesc de Borja, catedral València. L'altra peça és "Sant Francesc de Borja assistint un moribund impenitent".

208. Retaule de Sant Francesc de Borja. Obra mestra de Josep Segrelles (c. 1950), a la capella de la Comunió del Palau Ducal de Gandia. I també, l'escultura exempta de Sant Francesc de Borja d'aquest mateix retaule.

209. Santa Capella de Sant Francesc de Borja. Palau Ducal, Gandia. També el seu retrat, anònim, c. 1600, a la paret del fons d'aquesta mateixa capella.

210. Pintures murals als sostres de la Sala Daurada. Palau Ducal, Gandia, obra de Gaspar de la Huerta, c. 1712. És molt efectista, sobretot el tercer saló amb "l'Apoteosi de Sant Francesc".

211. Escultura en bronze de Sant Francesc de Borja. Obra de Vicente Rodilla, 1966. A la plaça de la Constitució, Gandia.

212. Sepulcre i despulles de Sant Francesc de Borja a Madrid. Al gran temple de la Companyia del Carrer Serrano, Madrid.

A l'altre costat, tanmateix, a meitat de camí entre la sessió d'inauguració i la clausura del Concili de Trento (1542-1563), s'alça la gegantina figura de Francesc de Borja. Un ric duc saforenc de 40 anys, generós i de noble esperit, que gosava signar, el 1550, un compromís irreversible per embellir el maltractat rostre d'aquella (la seua) estimada Església Catòlica. Va decidir servir-la fins a l'extenuació, tot contribuint-hi amb el cost més preuat i elevat que podia oferir-se aleshores: la seua santificació personal. La seua pròpia vida. Sens dubte, era un Borja. Ximo Company.

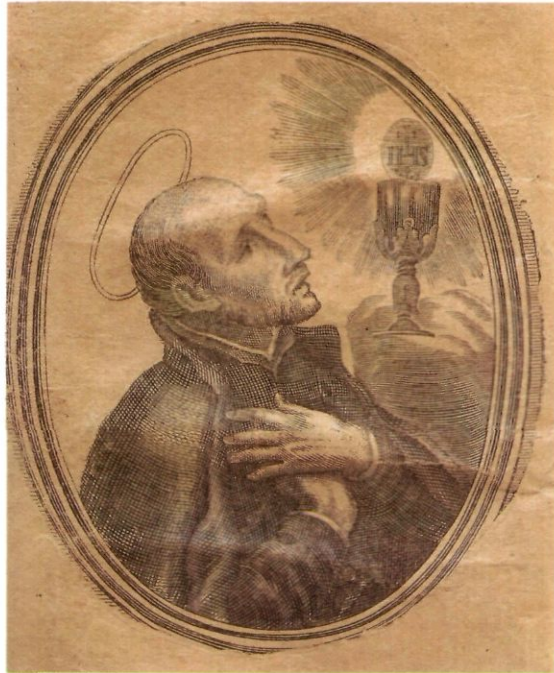
*Retrat de sant Francesc de Borja.
Foto Ramon Manent.*

FRANCESC DE BORJA

FRANCESC DE BORJA, VIRREI DE CATALUNYA, DUC DE GANDIA, JESUÏTA I SANT

Josep M. Benítez i Riera

Sant Francesc de Borja. Gravat anònim (1695).
Foto Ximo Company.

FRANCESC DE BORJA és l'home més universal de la nissaga borgiana en ple segle XVI. I això pel fet que culminà la seva diversificada i intensa vida a Roma, on morí –després de set anys d'haver estat prepòsit general dels jesuïtes– reconegut com un gran sant.

Els primers panegiristes de Borja centraren la seva conversió en l'instant en què veié el rostre de la mort, quan a Granada obriren el taüt que contenia el cadàver putrefacte de l'emperadriu que ell havia servit. Durant el Barroc es divulgà aquest estereotip literari, que no correspon del tot a la veritat històrica.

Però el que difongué més una imatge lúgubre de Borja és la iconografia. Ja és sabut que els artistes solen exaltar l'aspecte plàstic més simbòlic del personatge que volen representar. Per a Borja, el cortesà convertit pel rostre de la mort, no trobaren cap símbol millor que una corona rebutjada i una calavera. Aquesta ho havia de dir tot sobre la santedat extraordinària de Francesc. Així, Borja passà a la posteritat com un sant tètric.

El més sorprenent és que aquesta imatge hagi perdurat fins a temps ben recents, ignorant la renovació historiogràfica borgiana iniciada a les darreries del segle XIX. Un cas significatiu és el de la decoració neobizantina, encarcarada i freda, de la capella de la Cúria General dels jesuïtes a Roma, inaugurada el 1928. La figura central és la del sant, flanquejada per dos àngels que duen a les mans, l'un, la corona ducal, i l'altre, la inevitable calavera.

A Sant Cugat del Vallès hi ha dos casos més a l'edifici que havia estat seu de les Facultats de Filosofia i Teologia Sant Francesc de Borja, que des del 1978 s'anomena *Centre Borja*, l'única institució que fa perdurar a Catalunya el nom familiar de Francesc. El 1952 s'acabà la decoració de l'absis de la capella, obra d'Artigas i Basté: Borja hi és representat agenollat, tot donant la dreta a sant Ignasi, però amb la calavera als peus. Al mateix edifici hi ha l'oli que el pintor Vidal-Quadras regalà el 1959. Per bé que el patró de la

*L'extens i molt ric
senyoriu de Gandia és
elevat a Ducat pel rei
Martí d'Aragó en favor
d'Alfons, nét de
Jaume II, aspirant a la
Corona en el plet de Casp.
En morir aquest sense
fills, el ducat i també
el marquesat de Dènia
passen a Alfons el
Magnànim, i d'aquest a
Joan II. Ferran el Catòlic,
el ven a Roderic de Borja,
crea Pere Lluís Duc de
Gandia i el promet a
Maria Enríquez, neboda
de la seva mare.*

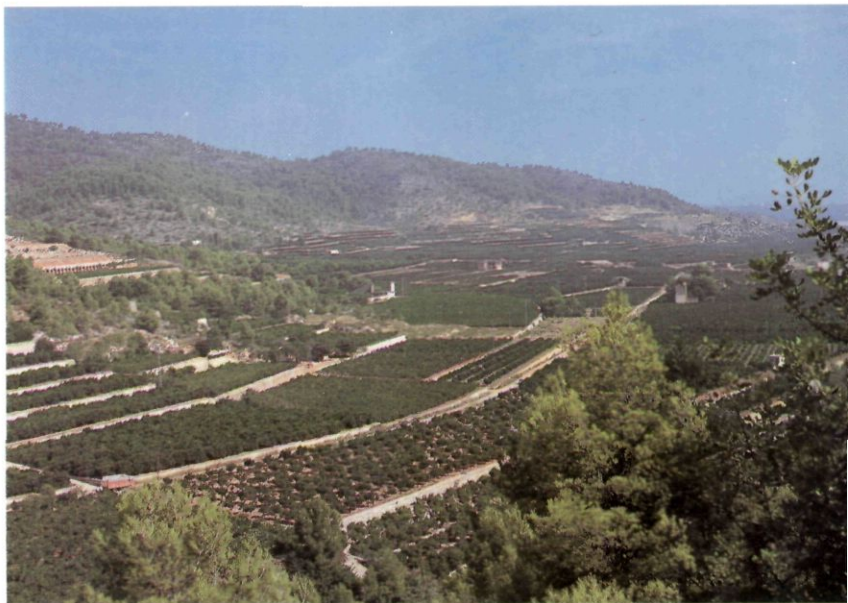
casa apareix extasiat davant el misteri de l'Eucaristia –un altre símbol seu– i no fixat en la mort, encara que hi ha una calavera posada damunt d'un llibre obert per tal d'evocar la conversió a la vista de la mort.

En el camp historiogràfic cal distingir les biografies antigues (Ribadeneira, Nieremberg, Cienfuegos), més hagiogràfiques que històriques, de les biografies crítiques (Suau, Karrer, i darrerament, Dalmases) que presenten la vida del sant basant-se en la copiosa documentació publicada de 1894 a 1911 en els cinc volums **Borgia** de la col·lecció **Monumenta Historica Societatis Jesu**. Documentació de capital importància a l'hora de conèixer a fons el personatge (citarem MB-volum-pàgina). Seguint-la hom pot traçar un perfil històricament fonamentat de la vida de l'home i del sant.

INFANTESA I ADOLESCÈNCIA

FRANCESC NASQUÉ a Gandia en 1510 del matrimoni de Joan de Borja i Enríquez, tercer duc de Gandia, i Joana d'Aragó. Ja és ben sabut que el seu besavi patern era Roderic de Borja, que esdevingué el segon papa Borja, amb el nom d'Alexandre VI. Però per línia materna el besavi era, a més a més, el rei Ferran II d'Aragó, ascendència que entroncava el nadó Francesc amb la casa reial. Carles V es dirigirà a Francesc amb el nom cancelleresc i familiar alhora de *"nuestro primo"* (MB-II-582, 600-604) i de *"cosí"*, quan li escriví en català (MB-II-615).

Francesc tenia deu anys quan morí la seva mare, fet que coincidí amb la revolta de les Germanies. La casa ducal de Gandia estava amenaçada –el palau fou saquejat i incendiat– i el pare decidí enviar el fill a Saragossa, a viure amb el seu oncle Joan d'Aragó, arquebisbe de la ciutat. Allí adquirí la formació literària en el refinat ambient renaixentista del palau episcopal, i estudià filosofia sota el guiatge del mestre parisenc Gaspar Lax.

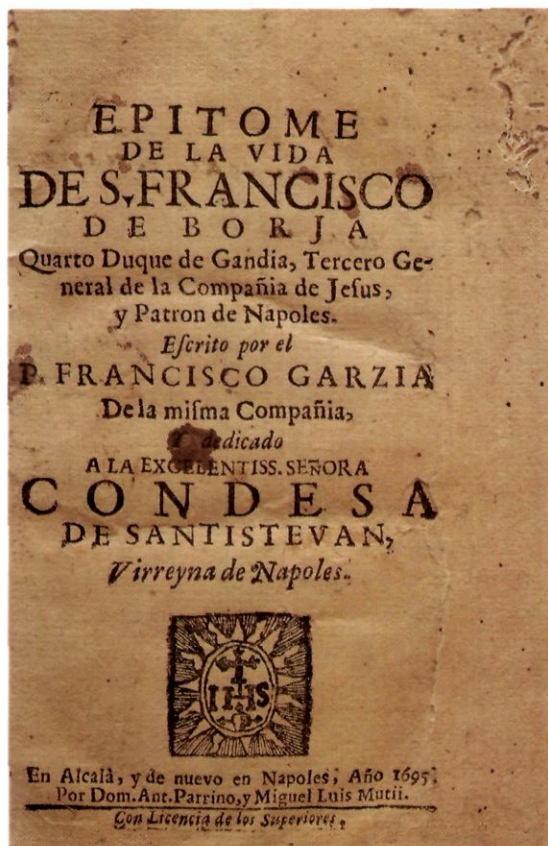
No sempre sojornà Francesc a Saragossa, ja que efectuà un viatge a Baza per visitar la seva besàvia paterna, Maria de Luna, i de 1522 a 1525 visqué a Tordesillas per tal de fer companyia, amb altres joves cortesans, a la dissortada filla de la reina Joana la Boja, Caterina, per voluntat de Carles V.

*La Safor. Conca del riu Serpís. Sant Francesc de Borja hi conreava extenses plantacions de canya dolça, possiblement les més importants de l'Europa del seu temps.
Foto Ramon Manent.*

VIDA CORTESANA I MATRIMONI

QUAN FRANCESC complí divuit anys, el seu pare l'envià a la cort de Carles V. El motiu que donava el duc en carta a l'emperador era *"porque comiencen a servir estos hijos que Dios me dio para dallos al servicio de Vuestra Majestad"* (MB-I-265-266). És important retenir aquesta idea de *servei* al senyor temporal, típica de l'època, perquè temps després també Francesc –com havia fet Ignasi de Loiola i formulat en els seus **Exercicis Espirituals**– transformarà el servei temporal en servei "eternal".

Primera pàgina de l'Epítome de la vida de San Francisco de Borja, cuarto Duque de Gandia... y Patrón de Nápoles, de Francisco Garzia (1695). Biblioteca Víctor Messa. Foto Ximo Company.

Francesc, a la cort, ostentava el títol de baró de Llombai, que li havia avançat al seu pare. Només portava un any al servei dels monarques, quan l'emperadriu Isabel de Portugal volgué casar una de les dames portugueses del seu seguici, Elionor de Castro, amb el brillant baró. Carles V, per acontentar el desig de la seva dona, escriví al pare de Francesc sobre el projectat matrimoni. Al duc de Gandia no li caigué bé la proposta d'aquest enllaç, potser perquè hauria preferit per al seu hereu una dama valenciana per tal d'engrandir els seus dominis feudals. A la fi hi consentí. L'emperador li escriví agraït i li deia que dotaria Elionor amb vuit milions de morabetins i atorgaria a un dels altres fills del duc la comanda de Calatrava. Elionor fou nomenada cambrera major d'Isabel, i Francesc, el seu cavallerís major amb un sou elevat. El matrimoni se celebrà l'estiu del 1529. Al cap d'un any, Carles V elevà a marquesat la baronia de Llombai (MB-II-579). Des de llavors Francesc es titulà marquès fins que no heretà el ducat de Gandia.

Per testimonis de la germana de l'emperador, Caterina, sabem que Elionor era de caràcter difícil. Però no tenim cap testimoni de Francesc en aquest sentit. Sembla que visqueren ben avinguts. Del matrimoni nasqueren vuit fills.

El 1536, participà en la guerra entre Francesc I de França i Carles V, a la Provença. L'emperador el veié lluitar amb braó i li restà agraït. També lluità el poeta toledà Garcilaso de la Vega, el qual, ferit de mort, expirà als braços de Francesc de Borja.

MORT DE L'EMPERADRIU

LA CORT IMPERIAL de Toledo quedà colpida per la mort d'Isabel, de només trenta-sis anys, el primer de maig de 1539. El fet impressionà moltíssim Francesc de Borja. Ho sabem pel seu íntim testimoni directe, ja que molts anys després, en el diari espiritual que escrivia a Roma, consignà cada primer de maig dels anys 1564, 1566 i 1567 un sentiment d'acció de gràcies a Déu i de consolació per allò que el Senyor obrà en ell per la mort de l'emperadriu (MB-V-729 i ss.). El testimoni és molt significatiu perquè escrivia això com a punt personal de la seva vida interior, no per ésser divulgat.

Carles V disposà que el cadàver d'Isabel fos traslladat a Granada per a ésser ensebolit en la capella reial. Nomenà una comitiva integrada per un cardenal, tres bisbes i dos marquesos. Un era el fidel servidor i cosí segon de la difunta, el marquès de Llombai. La comitiva arribà a Granada el 16 de maig. L'endemà calgué efectuar el reconeixement del cadàver. En obrir el fèretre aparegué el cos de l'emperadriu desfigurat per la descomposició. Francesc, trasbalsat, no s'atreví a testificar que aquell rostre desfet era el de la seva senyora. De la gran bellesa de l'emperadriu no en restava res. Els hagiògrafs de Borja han accentuat aquesta escena dramàtica com el moment definitiu de la conversió del futur sant. I que Borja es determinarà llavors a deixar el servei temporal

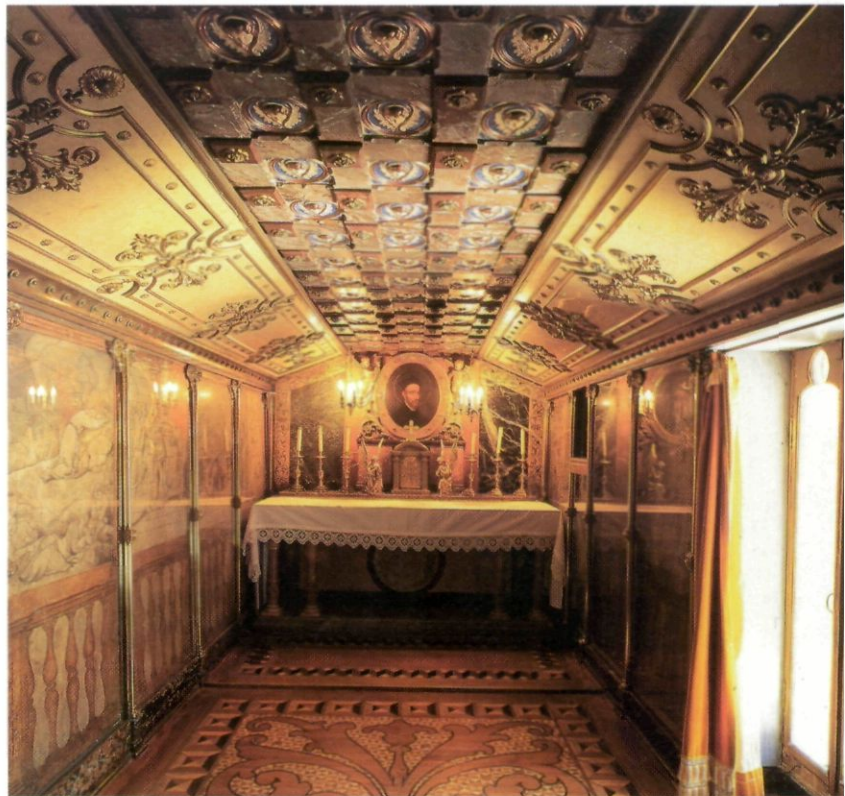

exclamant "Mai més, mai més servir senyor que se'm pugui morir" (Nieremeberg), instant que inspirà el quadre de Moreno Carbonero. Dalmases, en canvi, ha precisat molt bé el significat de tot l'esdeveniment i arriba a la conclusió: "el que de veres commogué Borja fou el fet mateix de la mort tan prematura de la seva sobirana", i fa notar la rellevant importància que per a la comprensió de la veritable actitud de Francesc tenen els apunts del seu diari espiritual, referits sempre al primer de maig i no al dia 17. Que Borja no decidí llavors deixar el servei imperial és ben clar, pel fet que, tan sols al cap d'un mes, acceptava el nomenament de lloctinent o virrei del Principat de Catalunya i comtats del Rosselló i la Cerdanya a què el destinava Carles V.

VIRREI DE CATALUNYA

EN EL PRIMER TERÇ del segle XVI, Catalunya no vivia cap mena "d'aspiració col·lectiva" (Vicens Vives), llevat del comerç amb Itàlia i l'Orient, que continuava amb la puixança d'abans. Les energies del poble estaven disperses en petites lluites, com era el fenomen del bandolerisme i de les rivalitats senyoriales; o bé eren atenallades per la pressió d'elements exògens, com la contínua infiltració francesa pel nord, l'amenaça d'un atac militar al Rosselló, i els repetits pillatges de la pirateria en tot el llarg de la costa. La població era predominantment rural, uns 315.000 habitants dispersos pel territori, i, en general, pobra, si n'exceptuem la que vivia a les ciutats, que era la burgesia "successora de l'oligarquia feudal en la direcció política del país i hereva dels ciutadans honrats de l'època gòtica, classe social satisfeta i sense massa inquietuds" (Reglà).

Carles V era conscient de l'aspecte sociopolític de la problemàtica de Catalunya. La situació d'instabilitat creada pel bandolerisme havia mogut l'emperador a promulgar una pragmàtica en català, datada a Toledo el 7 de març de 1539,

just tres mesos abans que nomenés Borja com a virrei. El document és breu, però taxatiu: cal desarmar el Principat, el Rosselló i la Cerdanya, i exercir justícia.

Palau dels Ducs de Gandia. Capella.
Foto Ramon Manent.

El 26 de juny, signà el nomenament de Borja com a lloctinent. Li envià unes instruccions molt precises, sobretot pel que fa a l'exercici de la justícia. També li digué que residís a la casa de l'Ardiaca (MB-II-582 598). Es fiava totalment d'aquell servidor de 29 anys.

Borja entrà a Catalunya el 14 d'agost per Tortosa, on jurà que observaria els **Usatges** de Barcelona i les constitucions, llibertats i privilegis del Principat i també els dels comtats pirinencs. El 23 d'agost arribà a Barcelona, on fou rebut amb solemnitat. Començava així la seva activitat pública, que duraria fins al 18 d'abril de 1543: quatre anys escassos.

El Palau Ducal de Gandia respon al tipus de palau urbà comú a València en els segles XIV i XV: un cub amb pati central del qual parteix una escala d'honor a l'aire lliure i que compta amb una torre angular de defensa.

Palau dels Ducs de Gandia. Retaule de Segrelles, a la Capella de la Comunió que ocupa les antigues caballerisses i cotxeres, amb escenes de la vida de sant Francesc de Borja. Foto Ramon Manent.

El nou lloctinent sintetitzà en una carta a la corona el seu punt de vista sobre el Principat i els comtats transpirinencs: *“esa tierra tan necesitada de remedio así por los delados [els bandolers] como por frontera [l’amença francesa] y marina [la pirateria]”*. Tot i descomptar els registres de l’Arxiu de la Corona d’Aragó relatius al govern de Borja, encara en part inèdits, podem seguir molt de prop la seva gestió en les tres direccions indicades per ell mateix, i també alguns aspectes de la seva vida privada, gràcies a l’abundant correspondència que mantingué tant amb Carles V com amb el secretari reial, Francisco de los Cobos, i amb el procurador de Castella, cardenal Tavera. Fa un total de 186 documents (MB-I).

El bandolerisme

No era un fenomen exclusiu de Catalunya, perquè el trobem estès per altres regions mediterrànies (Braudel). Tanmateix al Principat era una xacra derivada en part per la tradicional legislació hereditària del país, en part per les immunitats eclesiàstiques dels “coronats”, i en part per les

bandositats nobiliàries. Borja s’esmerçà amb fermesa contra els bandolers, però no atacà les causes del fenomen. El veia més com un problema d’ordre públic. Més d’un cop es queixà a l’emperador de la manca de diners que patia, penúria que l’impedia armar una milícia repressiva. Personalment cavalcà fins i tot de nit cap a on calia sorprendre els malfactors, malgrat la dificultat que li suposava la seva còrpora, ja que estava molt gras, com ell mateix diu. Una vegada hagué de sortir rabent de Barcelona, ja fosquejant, per reprimir uns bandolers que havien plantat cara a l’alguatir Albanell i s’havien fet forts en una torre. Els capturà, els instruí procés i, un cop declarats culpables, executà els capitosts: *“Al cabo (...) yo ahorqué seis de estos, los más famosos”* (MB-II-223).

Pel que fa a les bandositats nobiliàries, Borja actuà en general com a pacificador. Això no vol dir que no sorgís alguna contesa entre ell i els nobles. Una molt tensa fou amb el duc de Cardona. Aquest, en un torneig a la plaça del Born, s’havia fet posar dosser per a ell i la seva muller. Excés nobiliari que Borja –només marquès, però virrei– considerà atemptatori a la preeminència reial que ell ostentava. Prohibí la celebració de la festa mentre hi hagués a la tribuna el dosser ducal. La irritació del duc de Cardona fou gran, però la situació de tensió es complicà quan el comte de Mòdica, en el sopar de gala que seguí al torneig, amenaçà el virrei amb l’espasa, i els criats del comte promogueren aldarulls al carrer. Borja decretà l’arrest domiciliari del comte.

Les fronteres

Sobretot al Rosselló hi havia un cert ambient d’insubordinació interna, a més del perfil constant de l’ambició francesa damunt aquells territoris. En concret, a Perpinyà, els cònsols ciutadans s’havien rebel·lat contra el capità reial de la plaça, Francès de Beaumont. Carles V ja havia advertit Borja, el 1539: *“Las cosas de Perpiñán (...) vos mesmo havéis visto en Nos lo mucho que las havemos sentido (...) y esto durará hasta que (...) os dispongáis para ir en persona”* (MB-II-595). El

20 d'octubre de 1540, Borja viatjà a la capital del Rosselló. Hi instruí un procés: *"En llegando comencé a hacer las diligencias debidas a los procesos"*; aplicà la justícia: *"haurà tres o cuatro días que ahorqué uno de los principales vellacos de esta rebuelta"* (MB-II-178); i pactà la pau amb la ciutat. Aquest darrer punt incloïa els treballs de fortificació de Perpinyà i de la plaça de Salses, negociació no exempta de dificultats que li feren escriure a l'emperador: *"Este negocio me ha dado más pesadumbre que si fuese el más importante de Cataluña"* (MB-II-197). Marxà de Perpinyà el 17 de desembre de 1540.

La marina

A Barcelona propulsà la fortificació de la ciutat. També la construcció de galeres a les Drassanes amb dues finalitats: la protecció de la costa des de Tortosa a Mataró, i l'ajut a l'expedició que Carles V projectava contra un dels nius de la pirateria mediterrània que era Alger. A l'empresa imperial, coneguda com "la jornada de Argel" i acabada en desastre per una tempesta marítima, Borja en realitat hi aportà no les galeres projectades, sinó les tendes de campanya, els queviures i el vi.

La vida privada

Vivia a la casa de l'Ardiaca amb Elionor i els seus vuit fills, que encara eren petits, ja que el gran només tenia nou anys i el darrer acabava de néixer, el 1539. Intensificà la seva vida espiritual. Freqüentava els sagraments de la confessió i de l'eucaristia, fet que no deixà de suscitar alguna sorpresa en els medis eclesiàstics barcelonins, perquè el costum de l'època era que els fidels combreguessin molt de tant en tant i la gran majoria tan sols per Pasqua. Ara, Borja se sentia atret a l'eucaristia i el seu confés, el dominic reformista, Joan Micó, no li objectava res en contra.

La seva vida religiosa, ja de per si ben encaminada des dels temps de Saragossa, rebé dues

influències de signe divers, però ambdues cabdals. Una, la del llec franciscà, Juan de Tejada. L'altre, la de dos membres del novíssim orde fundat per Ignasi de Loiola, els jesuïtes, Antonio de Araoz, de només 24 anys, el primer jesuïta que arribà a Espanya, i Pierre Favre, de 36 anys quan desembarcà a Barcelona, el 1542. Borja s'aficionà molt a Tejada. Aquest –més aviat inclinat a la mística espiritualista– l'introduí a la vida ascètica, amb la pràctica de penitències com el dejuni o els cilicis. Francesc i Elionor foren admesos al terç orde franciscà. I quan Borja deixà Barcelona per anar a Gandia, s'endugué amb ell el frare. El tracte amb Araoz i Favre encuriosí el virrei sobre els jesuïtes. A través d'ells contactà amb Ignasi de Loiola.

Santa Teresa de Jesús i sant Francesc de Borja s'entrevisten a Avila en 1555 i 1557. "El Padre Francisco –escriu Teresa– como quien iba delante, dió la medicina y el consejo: que hace en esto mucho la experiencia (y yo) sabia que Francisco era Duque de Gandia y que hace algunos años que, dejando todo, habia entrado en la Compañia de Jesús." Libro de la Vida.

La mort del pare de Francesc, el 8 de gener de 1543, posà fi a la seva acció virreinal, per bé que ni Carles V el desposseí del càrrec, ni ell mateix va dimitir. El fet és que passà a ser quart duc de Gandia, per herència, i hagué d'anar a la seva terra. No tornarà a Barcelona fins el 1571.

Una lectura ponderada de la documentació sobre el període de virrei de Borja permet tenir una visió global del que fou la seva acció de govern. Borja no apareix com un polític original. No arribà mai a formular un projecte polític d'altura sobre Catalunya. Fou un executor fidel, tenaç i honrat de les directrius dictades per Carles V. Es mantingué en la línia del servei imperial, identificada amb l'ideal hispànic *"que es confon en aquesta època amb el que representa Castella, eix de la monarquia"* (Vicens Vives).

Monestir de Yuste, Càceres. Vistes exteriors i interiors del lloc de recès de l'emperador Carles I, gran amic i protector de sant Francesc de Borja.
Foto Alfa & Omega.

Sant Francesc és el quart Duc de Gandia i Marqués de Llombai. Aquest darrer títol és el regal de bodes que fa l'Emperador Carles al seu amic i conseller quan, el 1529, aquest contrau matrimoni amb Leonor de Castro, dama portuguesa predilecta de l'Emperadriu Isabel.

DE DUC DE GANDIA A JESUÏTA

EN ELS PLANS de Carles V, l'estada del nou duc al palau de Gandia havia d'ésser curta. El deixava anar al ducat perquè disposés el que calia a la seva família i als seus nous dominis. Però volia que retornés a la cort per servir ara com a majordom de la infanta Maria Manuela, destinada a ser la muller de l'hereu de la corona, el futur Felip II. El mateix Borja pensava que, a Gandia, només hi hauria de viure pocs mesos. A desgrat del que projectava Carles V i del que pensava Borja, el sojorn a Gandia durà set anys. I de fet, per un cúmul de circumstàncies, serà l'etapa més crucial de la seva vida. La ciutat natal, on havia viscut tan poc, es convertí en l'escenari de la més personal decisió que havia de prendre.

El testament del difunt tercer duc borgià de Gandia especificava les propietats que deixava al seu hereu Francesc (Text català, MB-I-7-68). Alhora li deixava problemes, com el d'un deute exorbitant de 24.000 ducats, i les exigències de la vídua, Francesca de Castre-Pinós, madrastra de Francesc, que reclamava el seu dot i els béns parafernals. També requeia sobre Francesc la responsabilitat de tenir cura dels altres vuit fills del seu pare, alguns només germanastres seus. Amb un toc d'ironia o potser de desesma, Francesc digué: "*me han nacido otros ocho hijos más, sin los que tenía*" (MB-II-445).

L'activitat de Borja en el seu tot just estrenat ducat és polifacètica. Demostra una gran vitalitat pròpia d'un home de trenta-tres anys, en la plenitud de les seves forces físiques i intel·lectuals. Però la seva ocupació preferida fou la vida espiritual. De primer seguint l'orientació devocional de Tejeda, que l'alimenta amb el sovintejat contacte amb el monestir de clarisses de Gandia, on havia professat la seva àvia Maria Enríquez, i s'hi trobaven les seves germanes Maria, Anna i Isabel, les germanastres Maria i Anna, i on es reclougé la seva filla Dorotea. Després amb llargues hores de meditació personal que practicava reclòs en una capelleta en forma de taüt, que només tenia una

Francesc és besnet de Ferran el Catòlic, rei d'Aragó i de Castella; nét d'Alfons d'Aragó, bisbe de Saragossa i virrei, i nebot del Duc del Valentino, del Duc de Ferrara, del Príncep d'Squilacci, de l'Arquebisbe de València, del Duc de Medina Sidònia, del Gran Mestre de Montesa, de l'Almirall de Sicília, del Duc de Camerino i del Marqués de Dènia. Ximo Company.

finestreta per on entrava de dia una llum escassa i que encara es conserva en el palau ducal. Intensificà les meditacions arran de la mort de la seva esposa, al final de març de 1545.

Pel maig de 1546 practicà els **Exercicis** ignasians, sota el guiatge del jesuïta Andrés de Oviedo, un toledà format a París, Lovaina i Coïmbra, que, aleshores, només tenia 29 anys, però ja era rector del col·legi de Sant Sebastià, fundat per Borja a Gandia un any abans.

Els **Exercicis** estan programats en quatre fases de procés espiritual, anomenades setmanes. La segona fase és la meditació de la vida de Crist, encapçalada per una consideració, típicament ignasiana, de la "*crida del rei temporal [que] ajuda a contemplar la vida del rei eternal*". Mentrestant l'exercitant ha de ponderar quin estat de vida ha d'elegir. Borja se submergí en el discerniment que Ignasi proposa per fer "*una sana i bona elecció*". I elegí fer-se jesuïta. Està ben documentat que el dos de juny emeté el vot d'entrar a la Companyia (MB-III-15).

L'ideal ensenyat per Ignasi és el que expressa la petició de la contemplació per a assolir amor, que clou els Exercicis: demanar coneixement intern de tant de bé rebut, "*para que yo enteramente reconociendo, pueda en todo amar y servir a su divina majestad*". Estimar, servir, donar-se. Ideal que Francesc reformularà amb una bella imatge d'una balança en què en un platet hi ha el mateix Déu i en l'altre el món. Borja conclou amb agudesa i precisió: "*diéronte a Dios y pídente a tí*". L'actitud del canvi radical de servei és la que reorientà la vida de Borja, no l'impacte del rostre pútrid de l'emperadriu.

Ignasi, informat de la decisió del duc, acceptà admetre'l tot seguit a la Companyia, car ell, Ignasi, estava persuadit que havia fundat una obra molt gran al servei de Crist i de l'Església. I exigia per a la seva obra homes del tot deseixits del món. Ara, un home madur, ex-virrei, duc i gran d'Espanya, renunciava al món i li demanava ésser admès. No podia desitjar res més. Li escriví una carta admetent-lo. Tanmateix li traçava un pla

previ a complir: casar les filles, donar estudis universitaris als fills, acabar les obres començades, sobretot el col·legi fundat a Gandia, estudiar teologia i doctorar-se. Tot en el més absolut dels secrets perquè "*el mundo no tiene orejas para oír tal estampido*" (Mignatiana-I-444).

Borja molt animat es llançà a l'acció. Hi ha un cert risc de simplificació en voler-la sintetitzar. Podem fer aquesta enumeració: l'administració de les plantacions de canyamel, en les quals juntament amb l'explotació de dos trepigs treballa-

Palau dels Ducs de Gandia. Saló de Coronas, dit així per la doble corona característica del casal dels Borja, profusament representada al ric enteixinat del sostre. Foto Ramon Manent.

ven 500 homes; l'educació dels fills, propis i nouvinguts; l'atenció als pobres; la sol·licitud per als malalts indigents, pels qui refundà l'hospital de Sant Marc, ben a prop del palau; la catequesi dels fills dels moriscos, població majoritària dels dominis ducals, amb el projecte de crear un col·legi de dominics per a ells, i establir-lo a Llobai, que no arribà a funcionar; en canvi, la consolidació del col·legi de Sant Sebastià, encomanat als jesuïtes, però obert a tothom, i aviat elevat a Universitat, la primera de la Companyia.

Malgrat aquesta activitat, encara tenia temps per a esmerçar-se en el conreu de l'esperit. Tornà a agafar els llibres, estudià la Teologia, i s'hi doctorà, en la "seua Universitat", el 1550. També de l'època de Gandia data la seva vessant d'escriptor espiritual. Escriví sis tractadets, que publicà a València, el 1548. El seu estil és elegant, reflexiu, notable en l'ús dels epítets, ple d'imatges, alguna d'elles musical. En els moments de lleure, a més de practicar la cacera, es lliurava a la música, una de les seves grans aficions, i arribà a compondre alguns motets i una missa a quatre veus.

Borja havia quedat tan entusiasmat dels **Exercicis**, que decidí fer imprimir aquell breu text encara inèdit. Abans, calia obtenir l'*imprimatur*. Acudí al papa Pau III, molt vinculat a la seva família. L'original fou examinat. El 31 de juliol de 1548 un breu pontifici aprovava el text llatí. Ja es podia editar i Borja pagà la primera edició de 500 exemplars, feta a Roma, que costà 22 ducats. Qualsevol exemplar d'aquesta edició romana és ara una valuosa peça de bibliòfil. Hom pot imaginar l'enorme satisfacció que sentiria Ignasi de Loiola en veure publicat a la fi aquell seu llibret, que havia començat a treballar a Manresa, el 1522. En restà molt agraït a Borja.

El 26 d'agost de 1550, Francesc ratificà en castellà i datà el seu testament redactat en català pur pel seu notari (MB-I-537-551), com en català havien estat atorgats els testaments de la seva rebesàvia paterna, Elisabet, mare d'Alexandre VI, el 1466 (MB-I-666-675), i el del seu pare, ja al·ludit (MB-17-68). Borja es despenia de tot. Deixava el món. I, naturalment, truncava el brillant esdevenidor que, als seus quaranta anys, encara podria oferir-li la vida, si seguia al servei de la monarquia. El 30 d'agost sortí de Gandia cap a Roma. El pinzell de Goya immortalitzà temps després l'escena de la partença.

RELIGIÓS I TERCER GENERAL DE LA COMPANYIA

EN LA VIDA jesuítica de Borja hi ha tres etapes ben diferenciades: la primera, caracteritzada per un seguit de ministeris apostòlics, plena de viatges (1550-1561); la segona, centrada en la seva acció de govern com assistent i vicari (1561-1565); la tercera, la del seu generalat (1565-1572).

Els primers onze anys

L'arribada de Francesc a Roma havia suscitat molta expectació. El papa Juli III volia allotjar-lo al Vaticà. El cardenal Mendoza y Bobadilla, gran figura de l'humanisme aristocràtic hispànic i gestor dels negocis de Carles V prop de la cúria romana, el volia al seu palau. L'ambaixador espanyol Diego Hurtado de Mendoza es delia per a obsequiar Borja, pran d'Espanya. Ell, però, refusà tots els oferiments. Anà a viure on residia Ignasi, a Santa Maria de la Strada, perquè es considerava un simple religiós. El que li interessava per damunt de tot era el tracte immediat amb el fundador.

Passà tres mesos al seu costat. No ens ha quedat constància del que tractaren. Només sabem que col·laborà en dues empreses ignasians: l'una, el projecte de l'església del *Gesù*, mare de totes les altres esglésies de la Companyia, com s'ha dit sovint, inici de l'anomenat estil arquitectònic jesuític; l'altra, la fundació del *Collegium Romanum*, al qual ja havia destinat 14.000 lliures en el seu testament (MB-I-560). A més, donà 3.000 ducats, i comprometé el seu fill hereu Carles a donar 500 escuts anyals mentre visqués i el seu fill Joan a donar-ne també 500 durant sis anys. La institució subsisteix encara avui dia amb el nom de *Pontificia Universitat Gregoriana*, en memòria del papa Gregori XIII, que el 1582 pagà la construcció d'un edifici capaç i la dotà magníficament.

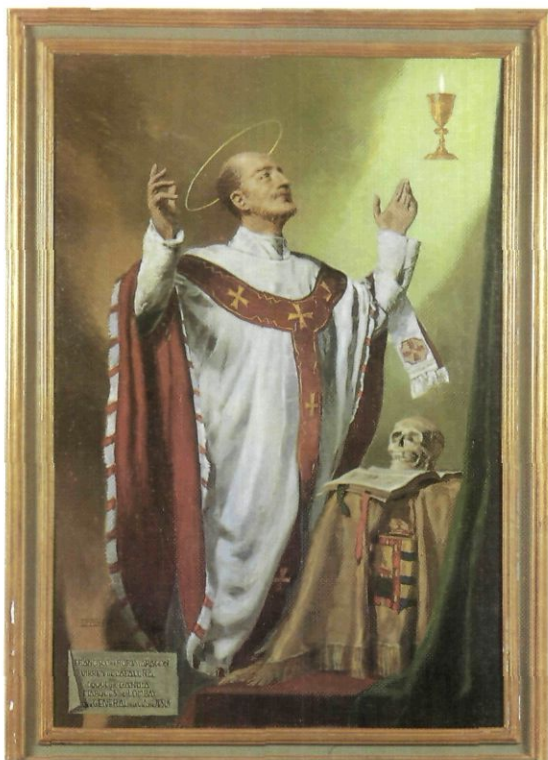
Ignasi deixà escollir a Borja el seu primer camp d'apostolat. Decidí anar a Guipúscoa, perquè desitjava actuar en un ambient on fos poc conegut, i poder dedicar manta hores a la meditació i a la penitència. Escollí una ermita propera a Oñate. El 23 de maig de 1551, rebé l'ordenació sacerdotal i el primer d'agost digué la seva primera missa privada a l'oratori de la casa-torre de Loiola, mentre que la primera missa pública la celebrà el diumenge 15 de novembre a Bergara. Des d'aleshores fins al febrer de 1552 predicà per tot el País Basc. Un testimoni de l'època diu que la gent s'admirava de veure un duc pobre i predicador.

Carles V no oblidava el seu antic servidor i el març de 1552 escriví a l'ambaixador Hurtado de Mendoza que proposés Borja per al cardenalat. El papa Juli III acceptà la proposta i ordenà al nunci Poggio que ho comunicés a Borja. Tant pel nunci com per Ignasi s'havia creat una situació molt delicada. En un principi no sabien què seria més convenient. A la fi ambdós coincidiren a refusar la dignitat. Més endavant, Pius IV i Pius V tornaren a proposar Borja per al cardenalat. El refús de Borja en la darrera ocasió el coneixem per una

Palau dels Ducs de Gandia. Tapissos del Saló dels Estats de Sardenya: col·locació de la primera pedra de la universitat de Gandia (1546) i Doctorat solemne de san Francesc de Borja a la mateixa universitat.
Foto Ramon Manent.

Sant Francesc de Borja. Oli que es conserva al Centre Borja de Sant Cugat del Vallès.
Foto Ramon Manent.

carta de Polanco, secretari de la Companyia, que diu: *“se le haría en ello mayor desplacer que si le mandasen quitar la vida”* (MB-IV-265).

Borja viatjà per Portugal i Espanya de 1552 a 1559 acomplint diverses missions encomanades per Ignasi. Una d'elles fou la de comissari. Dues vegades s'entrevistà amb Teresa de Jesús, i en diverses ocasions visità a Tordesillas Joana la Boja, a la qual assistí a ben morir, el 12 d'abril de 1556, que s'esqueia en divendres Sant.

Quan Carles V ja havia abdicat la corona (1556) demanà a Borja que el visités. Parlaren de les “seves coses”. Al cap d'un any, el tornà a cridar per confiar-li que intervingués en la delicada situació successòria al tron de Portugal i que proposés a la regent vídua Caterina el pla imperial d'unió de les corones portuguesa i castellana, per mitjà del matrimoni de Caterina amb el príncep Carles, fill de Felip II. I Borja viatjà a Portugal. La darrera vegada que Carles V cridà Borja al seu costat fou per pregar-li que acceptés d'ésser el seu marmessor testamentari.

Quatre dies després de la mort d'Ignasi de Loiola, el 31 de juliol de 1556, fou elegit vicari de la Companyia el sorità Diego Láynez, un dels primers companys d'Ignasi, fins que es pogués reu-

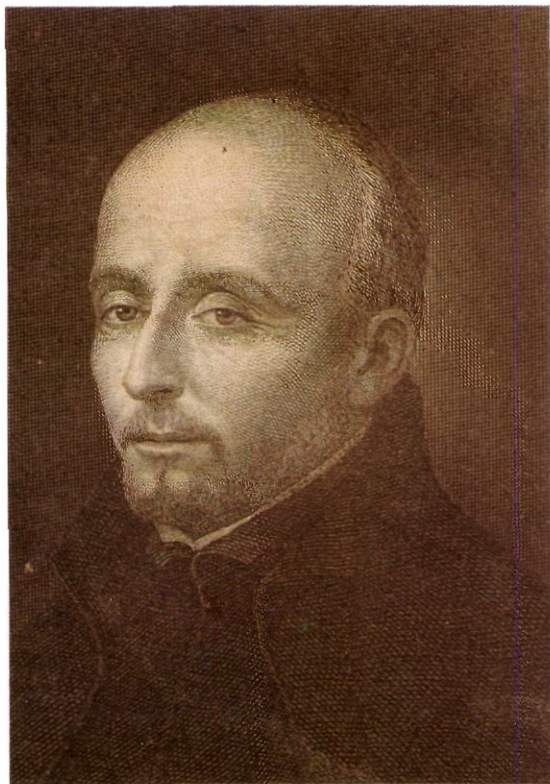
nir la congregació d'elecció del nou general. La situació es complicà sobre manera. D'una banda, a l'interior de la Companyia un dels pares fundadors, Bobadilla, poc avingut amb Láynez, proposava de retornar a la fase fundacional. D'una altra, es veia molt difícil de poder tenir la congregació a Roma, perquè hi havia guerra entre Felip II i el papa Pau IV: els electors espanyols no podrien sortir d'Espanya. Semblava millor reunir la congregació a Espanya, cosa que el papa no acceptava. Aquest, a més, es malfiava del nou orde religiós i volgué examinar les constitucions i els documents pontificis anteriors d'aprovació de la Companyia. Exigí també una llista de tots els jesuïtes residents a Roma. Borja, d'Espanya estant, seguí la problemàtica. Sugerí de celebrar la congregació a Avinyó, i més tard indicà Perpinyà o Barcelona. Láynez aconseguí per fi que la congregació es reunís a Roma el 19 de juny de 1558. Ell en sortí elegit segon general de la Companyia.

Felip II no apreciava Borja. Li tenia recel, que augmentà després que la Inquisició espanyola inclogués el nom de Borja en el **Catàleg** de llibres prohibits del 1559. El conflicte inquisitorial durà dos anys i torbà Borja. A la fi, per tal d'evitar complicacions, Borja optà per fugir d'Espanya, primer a Portugal i més tard a Roma.

Anys tranquils a Roma

Borja arribà a Roma el 7 de setembre de 1561. Quan Láynez marxà al concili de Trento, el gener de 1562, deixà de vicari el toledà Alfonso Salme-

rón, un altre company d'ignasi dels temps fundacionals. Al maig aquest també fou enviat a Trento com a teòleg pontifici. Llavors Láynez designà Borja vicari. A la tornada del general, Borja rebé el nomenament d'assistent. Era el febrer de 1564. Tot feia pensar que podria continuar gaudint d'una relativa tranquil·litat, però Láynez, malgrat els seus cinquanta-dos anys, tenia la salut tan malmesa que morí, el 19 de gener de 1565, confortat pels auxilis espirituals de Borja. Els professors presents a Roma es reuniren a l'endemà per elegir vicari. El més votat fou Borja.

El generalat

Al juny s'obrí la congregació general. Aplegava 39 professors. A la primera votació, sortí elegit general Borja, amb 31 vots. Tenia cinquanta-quatre anys d'edat.

Tot seguit començà les tasques de govern d'una Companyia que en nou anys, des de la mort d'ignasi, havia passat de mil membres a quasi quatre mil. El seu programa era dur a la pràctica els decrets de la congregació que l'havia elegit. Actuava així segons aquella actitud tan pròpia seva d'ésser un executor, més que un creador original. També obeí escrupolosament les directrius del papa del moment, Pius V. Aquest, per bé que apreciava Borja i la Companyia, no veia de

bon grat algunes novetats específiques de l'orde ignasià. Una era de tipus jurídic. Creia injustos els vots simples que emetien els jesuïtes després del noviciat, que comprometien el votant a perpetuïtat, mentre la Companyia no es lligava amb ell i es reservava el dret d'acomiar-lo. Tampoc acceptava que els jesuïtes no tinguessin cor, això és l'obligació com a regla de recitar o cantar l'*ofici diví* en comú. Ell provenia de la tradició conventual de quan era dominic, i la supressió del cor li semblava un escàndol. Imposà el cor als jesuïtes.

Borja es trobà atrapat entre restar fidel a la concepció innovadora ignasiana i ésser fidel al papa. Representà les seves raons, però prevalgué la voluntat papal. Mort Pius V, el seu successor, Gregori XIII, restablí la fórmula ignasiana, la qual cosa Borja ja no pogué veure.

Un estudi del govern de Borja palesa la seva tendència cap a una orientació de la Companyia en una línia conventual i tradicional de la vida religiosa. Algun dels jesuïtes coetanis seus ja ho va notar i ho presentà com un retret al govern

Francisco de Goya. *El comiat del sant Duc*.
 Museu de la Catedral,
 València.

borgià (Palmio). Historiadors posteriors han aprofundit el tema (Astrain, Karrer, Scaduto). Han evidenciat l'arrel d'on venia la tendència de Borja. Formulats de forma sintètica podem dir que, mentre per Ignasi el jesuïta devia ésser "un contemplatiu en l'acció" (Nadal), unit sempre amb Déu perquè el trobés en totes les coses i activitats, per Borja la unió amb Déu només era possible a la pregària: quanta més se'n fes més es trobaria Déu.

Partint d'aquesta distinció fonamental hom pot comprendre amb equanimitat les successives mesures i disposicions de govern que emprà Borja. Donà molta importància a les regles, tant les generals –extracte de les **Constitucions**, conegut amb el nom de **Sumari**–, com les particulars o comunes, que regulen l'estil de vida del jesuïta. Les revisà, les féu editar i n'urgí el seu compliment.

Pel que fa a la vida interior del jesuïta, Borja estava persuadit que calia augmentar el temps dedicat a la pregària, tant mental com vocal. Fixà "l'hora d'oració" i el temps d'altres exercicis espirituals i pràctiques de pietat, matèria en què Ignasi havia estat molt flexible. Imposà recitar les lletanies dels sants comunitàriament, i passar el rosari, que ell portava penjat a la cintura. Tot molt d'acord amb un tarannà devocional i pietista consonant amb la seva pròpia experiència religiosa, començada a Barcelona sota l'influx de Tejada, acrescuda a Gandia amb el tracte amb el mateix Tejada, les clarisses i Oviedo, i consolidada a Oñate.

Un altre camp d'interès personal fou l'organització dels noviciats: cada província havia de tenir el seu. Mesura comprensible atès el creixement de novicis que experimentava la Companyia. El novici no hauria d'estudiar, sinó meditar, pregar i exercitar-se en pràctiques penitencials. A tal fi reglamentà la distribució del temps del novici amb un horari tan ajustat i fraccionat que produí més d'un cas de neurosi en els joves.

També regulà els estudis de gramàtica i humanitats en els col·legis on estudiaven els joves jesuïtes, als quals s'ajuntaven altres alumnes externs. Fou la primera *Ratio studiorum*, que no s'ha de confondre amb la famosa *Ratio* del 1599. La fundació de nous col·legis durant el generalat de Borja és considerable. Fou molt prudent en acceptar o no noves fundacions.

Pel que fa al govern se serví de visitadors, als quals enviava a les províncies per controlar el que feien els jesuïtes. Els visitadors, munts de l'autoritat que venia directament del general, no sem-

pre actuaren de forma paternal, en el bon sentit de la paraula, tal com hauria volgut Borja. Alguns exerciren l'ofici animats d'un "rigorismo miope" (Scaduto), i, per la manera com queien en l'acceptació de persones, provocaren un cert corrent de servilisme, plaga funesta que pot desnaturalitzar el genuí sentit de l'obediència religiosa. El recurs als visitadors d'ofici és a la base d'un altre dels retrets que hom ha fet al govern de Borja: haver-se voltat i fiat de funcionaris.

El camp més ubèrrim de resultats del generalat de Borja és la consodilació de la Companyia en el món. Si bé les estadístiques ens fan veure un constant augment en totes les magnituds (membres, col·legis, noviciats, llocs de missió), seria un error interpretar la crescuda com l'únic signe de vigoria espiritual. Al contrari, el creixement tan ràpid de l'orde tingué com a conseqüència una certa caiguda del nivell de preparació intel·lectual, de formació i d'exigència espiritual dels subjectes, com palesen els informes d'alguna província. La consolidació, doncs, cal apreciar-la no tant per l'expansió quantitativa, com per la qualitat de les obres que impulsà Borja. Excel·lí a donar als jesuïtes un pregon esperit apostòlic, fonament de l'acció missionera tan característica de l'època borgiana. Durant el seu generalat la Companyia obrí noves missions per territoris americans de la corona espanyola: La Florida, Mèxic, Perú.

L'últim any de vida del general fou molt dur. El papa Pius V l'escollí perquè integrés una legació pontifícia a Espanya, Portugal i França, per tal d'aconseguir una *Lliga* catòlica europea contra l'amenaça turca. També li confià la missió diplomàtica d'impedir el matrimoni d'Enric de Navarra, passat al protestantisme, amb la germana del rei francès Carles I, Margarida de Valois. Borja tenia reluctància al viatge, però obeí el papa. Sortí de Roma, el 30 de juny de 1571. Passà per Barcelona i pujà a Montserrat. Visità Felip II, que ara el rebé amb benevolència. Arribà a Lisboa i passà a França. A Lió, el març de 1572, emmalaltí. Després de moltes penyalitats, aconseguí d'arribar a Roma, el 28 de setembre. A la mitjanit del dia 30 moria. Tothom digué que havia mort per obediència al papat.

Pati de la Casa de l'Ardiaca, a Barcelona, residència temporal de sant Francesc de Borja durant el mandat com a virrei de Catalunya que li conferí l'emperador Carles I, gran amic del sant valencià.
Foto Ramon Manent.

Una visió global del generalat de Borja no pot ometre el procés interior de la seva santificació personal. Era simultani a l'obra de govern. Podem seguir-lo pas a pas gràcies al seu **Diari** íntim, que va del 1564 al 1570, llevat de l'any 1569, perquè se'n perdé el manuscrit. És un dietari lacònic, quasi en xifra, del seu tracte amb Déu (MB-V-729-887). La seva lectura no la pot fer qualsevol. Perquè per interpretar les notes de Borja el lector hauria de conèixer què és la vida espiritual. I per a copsar bé tota la grandesa de l'ànima de Francesc caldria un lector de la seva altura. Altrament, poden escapar-se trets essencials de la seva santedat. La paraula que surt més vegades és "consolació". Vol dir que vivia el lliurament a Déu de forma gratificant i se'n sentia correspost. Res d'angoixes, cap por a la mort, cap pensament tètric, cap sentiment lúgubre. Tampoc visions ni altres rareses pseudo-místiques. Tot revela un grau molt elevat i serè d'oració. La seva unió amb Déu era la d'un sant.

Palau dels Ducs de Gandia. Sostre de la cinquena sala de la Galeria Daurada. L'escena representa l'apoteosi o glorificació de sant Francesc, el qual apareix envoltat de profetes, sants i apòstols: Noé, Moisés, David, Elies, Ezequiel, Pere, Jeroni i Jesús, amb un estol d'àngels al cercle central que presideix la Mare de Déu.
Foto Ramon Manent.

"En esta tiene el Duque su casa principal, que es muy grande y con muchos aposentos, una sala de armas para que de presto se puedan armar cincuenta hombres de armas y trescientos arcabuceros... sesenta piezas de artillería... más de cincuenta quintales de pólvora... cuarenta caballos en su caballeriza; con tanto orden en ella y en el curar de los caballos, que no será mejor en casa de otro Grande de España."
Viciana "Crónica de Valencia" (1563).

*Palau dels Ducs de
Gandia. Sala de la
Galeria Daurada, vista
general.
Foto Ramon Manent.*

DICCIONARI BORJA

DICCIONARI BORJA*

Francisco Javier Puertas

La capacitat d'iniciativa i decisió del primer papa Borja és inimaginable als seus 75 anys: multitud de grossos volums de l'Arxiu Vaticà contenen part dels in comptables breus, butlles, cartes, súpliques i decrets d'un papa de tan curt pontificat.

La gran fita de Calixt III és reconquerir Constantinoble i oposar-se a l'expansió turca pels balcans que amenaça les planúries del Danubi i fa possible la fulgurant invasió d'Itàlia, de la mateixa Roma, les Germànies i França.

Cap a finals del segle XIV, a Xàtiva, un frare dominic anomenat Vicent Ferrer va profetitzar al petit Alfons de Borja que arribaria a ser papa i que el canonitzaria, tal com va passar en realitat. Uns cent anys després, el 1492, el nebot de Calixt III, Roderic de Borja, era també elegit summe pontifex i prenia el nom d'Alexandre VI.

Els Borja són una de les famílies que més han fet parlar a la història. El seu atractiu va més enllà dels segles i les controvèrsies, i tradicionalment ha dividit l'opinió dels seus biògrafs en defensors i detractors. Encara que aquests últims són majoria, totes dues posicions formen part del mecanisme pendular a què la història és tan procliu quan tracta personatges polèmics. Això, però, no contribueix gens al coneixement de la veritat, sinó que moltes vegades fa difícil separar el mite de la realitat. Amb tot, he de confessar que la meua opinió, sense deixar de ser crítica, tendeix a ser benevolent; i explicaré perquè. La personalitat d'alguns membres d'aquesta família ha de ser considerada com excepcional. En general, no ha estat ponderada objectivament la importància dels Borja en la Itàlia del Renaixement. I no és fàcil destacar en una època i en un lloc que ha conegut probablement la major concentració de genis de la història. Aquest diccionari vol contribuir perquè pugem saber alguna cosa més que la llegenda negra sobre la família de Xàtiva. Des de Calixt III al Sant Duc he intentat que les entrades, a més de la seua relació amb el tema, incloguen altres referències d'interès. Els conceptes que es donen per coneguts generalment apareixen amb una altra entrada.

Per últim, la finalitat d'aquestes planes és despertar en el lector l'interès pels Borja. Descobrir-li que la seua presència en la nostra història és més important del que pensem i convidar-lo a desenterrar alguns prejudicis seculars que, crec que exageradament, han fet que més que una família papal sembla una família infernal.

* Aquest **Diccionari Borja** fou publicat per la revista "El Temps" de València. Agraïm a Eliseu Climent, editor de la revista, i a l'autor del treball la seua amable col·laboració i l'autorització per a reproduir-lo, atès l'interès d'aquests articles per a situar el lector ràpidament en els complicats entramats d'aquest tema tan apassionant.

Albret, Carlota d'. Princesa de la cort de Lluís XII que l'any 1499 es va casar amb Cèsar Borja. D'aquesta unió va nàixer Luïsa, única filla legítima de Cèsar, que enllaçaria la casa de Borja amb les de Tremouille i de Borbó. Als quatre mesos de les noces Cèsar va partir cap a Itàlia en companyia dels exèrcits francesos i els esposos ja no es van tornar a veure. Després d'enviudar, l'any 1507, es va dedicar a l'administració dels seus béns i a les obres piadoses fins a la mort, el 1514.

Albret, Joan d'. Germà de Carlota, casat amb Caterina de Foix, reina de Navarra. Després de la seua fugida del castell de la Mota, Cèsar es va refugiar en la cort del seu cunyat, qui el va nomenar capità dels seus exèrcits. En aquells moments a Navarra hi havia una guerra civil que enfrontava els partidaris d'Albret i la seua dona amb els del rei Catòlic. Cèsar va morir en el setge de Viana, el 1507, i cinc anys després el duc d'Alba va conquerir definitivament aquest regne per a Ferran d'Aragó. Els Albret es van traslladar a la Navarra francesa i conservaren el títol de reis. Un descendent seu, Enric IV, desplaçaria del tron de França els Valois i es proclamaria rei després de pronunciar la famosa frase "París bé val una missa".

Alexandre VI. Roderic de Borja. Va nàixer l'1 de gener de 1431 a Xàtiva i va morir a Roma el 18 d'agost de 1503. L'11 d'agost de 1492 va ser elegit summe pontífex amb el nom d'Alexandre VI. Nebot d'Alfons de Borja, en aquell temps cardenal a Roma, va marxar cap a Itàlia als 18 anys. Va estudiar dret a Bolonya i als 25 anys va ser promogut a cardenal pel seu oncle, ja papa. Nomenat vice-canceller, va conservar aquest càrrec amb tots els papes següents fins a la pròpia elecció. Intel·ligent i eficaç, les seues dots van ser reconegudes per tots els pontífexs als quals va servir. Home atractiu, d'aparença elegant i serena, sembla que exercia molta atracció sobre les dones. Va tenir alguns fills, fet que en aquella època no era motiu d'escàndol: la descendència il·legítima era freqüent i acceptada, tant al clergat com a la noblesa. El mateix Innocenci VIII, el seu antecessor en el papat, protegí i mantingué els seus fills al Vaticà, fins casar-los amb famílies nobles. El problema dels fills bastards era obviat amb butlles papals, sobretot quan ho eren del clergat. Dels fills atribuïts a Alexandre VI només coneixem la mare de Cèsar, Joan Lucrècia i Jofré (Vannozza Catanei), la resta, Pere Lluís, Isabel, Girolama, Joan i Roderic, són de mares desconegudes.

Va demostrar un gran instint polític en la defensa dels interessos de l'Església i de la seua família contra reis i nobles. Després de ser triat papa, aquells van creure que podrien intimidar-lo fàcilment pel fet de ser estranger i no tenir suports familiars i polítics a Itàlia. Aquesta independència li va fer guanyar-se molts enemics, sens

dubte impulsors de la llegenda negra que ha arribat als nostres dies. Promotor i protector d'artistes i intel·lectuals, amb ell Roma va gaudir d'una llibertat de pensament que permetria a Copèrnic, per exemple, expressar lliurement les mateixes idees per les quals Galileu seria dondemnat quasi dos segles després. Va protegir la Universitat de Roma i la va dotar amb rendes i edificis. A més, va elevar l'Estudi General de València al rang d'Universitat, en el segell de la qual podem contemplar encara l'escut dels Borja. També va ser un dels primers que va parlar de la unitat italiana, quan ni els mateixos italians podien encara intuir aquest concepte; de fet, una de les seues frases preferides era "Itàlia per als italians". L'assassinat del duc de Gandia l'afectà profundament i el decidí a renovar la seua vida i la de l'Església. A tal fi, va crear unes comissions que havien d'estudiar la reforma de l'Església, i encara que després va perdre l'interès per aquest assumpte, els treballs van ser el punt de partida de molts apartats tractats més tard en el Concili de Trento.

El seu pontificat té lloc en una època agitada, quan les potències europees exercien una política expansionista sobre una Itàlia heterogènia i temptadora. En un clima d'intrigues i traïcions, Alexandre VI es va recolzar en els seus parents; això va donar lloc a un nepotisme que, malgrat de les crítiques, tampoc no va inventar ell. Desapareix quan el poder dels Borja es troba en el moment més culminant i la sabiduria política del papa podia haver canviat la història moderna d'Itàlia i d'Europa.

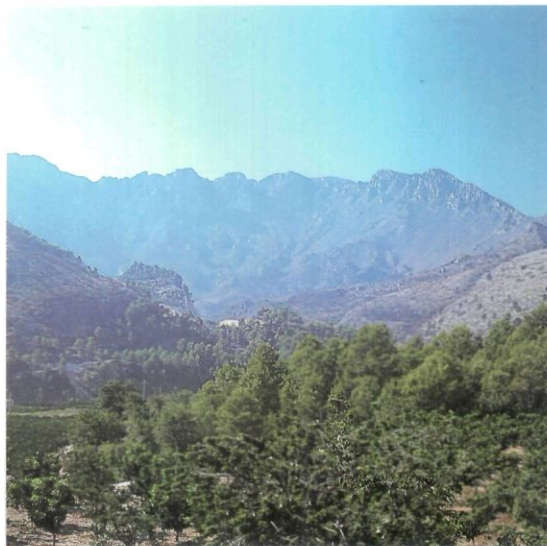
*Xàtiva. El castell.
Foto Ramon Manent.*

Encara que nat a la Torre de Canals, Alfons de Borja sempre es considerà fill de Xàtiva. En els principis de la seva carrera ascendent com a home de lleis i de consell, aconseguí que el papa Benet XIII elevés la parròquia de Santa Maria al rang de Col·legiata, mitjançant una Butlla signada a Peniscola el 13 de desembre de 1413.

*Xàtiva, a la Costera.
Vista, des del castell,
de les cases que
veieren nèixer el
segon Papa Borja.
Foto Ramon Manent.*

La seua mort, després d'una malaltia repentina, se-
gueix sense aclarir. Els símptomes apareixen poc des-
prés d'una festa a la vinya del recent nomenat cardinal
Corneto. Aquest, secretari del papa, feu córrer la idea
que Alexandre i el seu fill s'havien enverinat per error en
prendre's el verí que, cobejosos de llurs riqueses, li
destinaven a ell. Després es va contradir. És difícil,
doncs, de saber de cert què va passar. El més probable,
és que Alexandre i Cèsar emmalaltessin de malària, cosa
no gens estranya a l'insalubre Roma del ferragosto,
envoltada de zones pantanoses.

Aragó, Alfons V d'. Rei d'Aragó i Nàpols, també
anomenat el Magnànim. Fill de Ferran d'Antequera, que
va ser elegit rei d'Aragó en el Compromís de Casp,
l'any 1412. Va pujar al tron als 20 anys, després del
curt regnat del seu pare. Aviat es va mostrar com un
polític intel·ligent i ambiciós. El 1420 va iniciar l'expan-
sió de la Corona d'Aragó pel Mediterrani i l'any 1442 va
conquistar el Regne de Nàpols després de moltes peri-
pècies. L'encís italià es va apoderar d'ell, es va envoltar
d'una selecta cort d'humanistes i es va dedicar a l'estu-
di dels clàssics. Mai més no va tornar a Aragó i hi va
deixar com a regent la seua muller, Maria de Castella.
Va morir a Nàpols el 1458 enemistat amb Calixt III,
perquè el papa es negava a reconèixer Ferran, fill bast-
tard del Magnànim, com a hereu del regne de Parteno-

*Palau dels ducs de
Gandia. Pati d'armes.
L'enrajolat –del segle
XVII– de les sis
balconeres de la
planta noble és
decorat amb paneres
de fruites i gerres de
flors que omplen
totalment la llosana.
Foto Ramon Manent.*

El Massís de la Safor, culminat pel Mondòver, el Molló de la Creu i la Safor, tanca la rica comarca que conserva la petja dels Borja més universals.
Foto Ramon Manent.

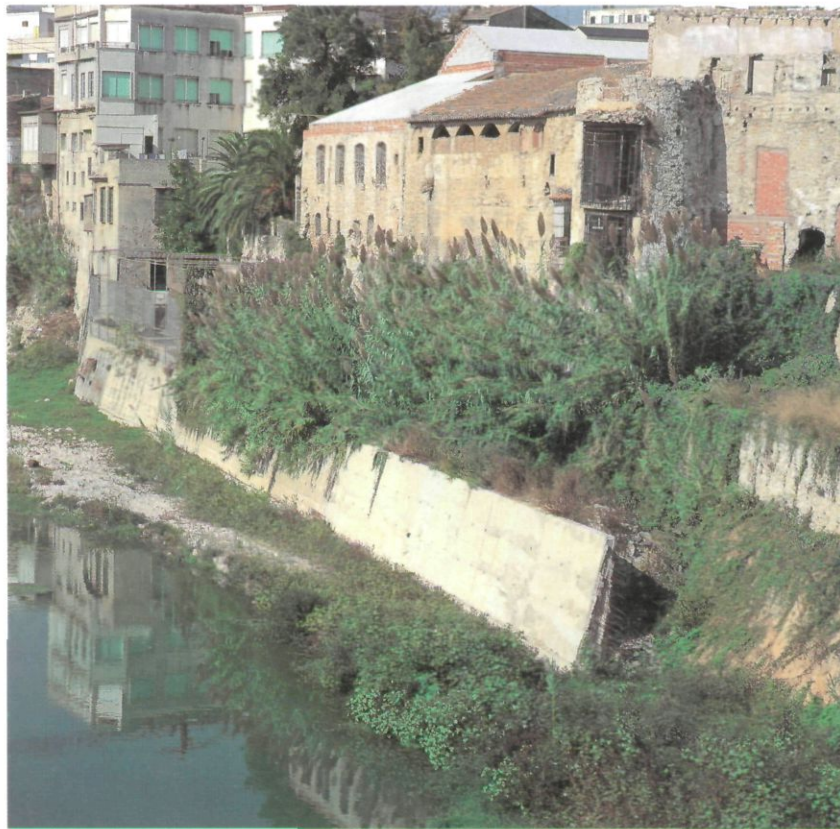
pea. A Aragó el va succeir el seu germà Joan II, pare del Catòlic.

Aragó, Alfons d'. Fill natural d'Alfons II de Nàpols, nét del Magnànim. Segon marit de Lucrècia i duc de Bisceglie i Salern. Conegut com el xicot més bell d'Itàlia, es va casar amb la filla del papa el 21 de juliol de 1498. Només van tenir un fill, Roderic, nascut el 1499. Alfons era el cap del partit napolità a Roma, cada vegada més molestos per la creixent amistat dels Borja amb els francesos, eters pretendents a la corona de Nàpols. Al juliol del 1500, durant la convalescència d'Alexandre VI d'un accident, el jove duc va ser víctima d'un atemptat del qual va eixir viu miraculosament. Les atencions de Sança i Lucrècia van accelerar-ne la recuperació, però no van poder evitar que Michelotto, el lloctinent de Cèsar, l'estrangulara setmanes després.

Aragó, Sança d'. Filla natural d'Alfons II de Nàpols. El 1494 es va casar amb Jofré de Borja, últim dels fills del cardenal Borja amb Vannozza, i va aportar com a dot el principat de Squillace. A Roma formava part de la cort de Lucrècia al palau de Santa Maria en Pòrtic en companyia de Júlia de Farnese i Adriana de Milà. Atractiva, de caràcter apassionat i rebel, va donar bastants problemes a la seua nova família. Després de la mort d'Alexandre a Nàpols va ser l'amant del Gran Capità, amb el beneplàcit del Catòlic, que la considerava un trofeu més de la victòria sobre els Borja. Va morir jove i sense descendència.

Ariosto, Ludovico. Poeta italià nascut prop de Ferrara. El 1503, amb 29 anys, va entrar al servei del cardenal Hipòlit d'Este; comptava també amb la protecció de Lucrècia i el seu marit. En aquesta època escriu *Orlando furioso*, obra mestra de la literatura italiana del Renaixement i peça clau en la consolidació de l'italià com a llengua. Anys després, morta Lucrècia, li escriurà unes magnífiques octaves reials en la dedicatòria del poema a la família Este.

Arsènic. Substància tòxica utilitzada com a verí. La llegenda assegura que va ser emprat freqüentment per la família Borja per motius polítics, econòmics i, fins i tot, passionals. Moltes vegades era el subtil encís de Lucrècia l'encarregat de fer el crim, cosa que afegia un macabre atractiu al delictes. Es deia que l'arsènic es donava a porcs els quals s'apallissava després i la saliva que emetien com a conseqüència de la pallissa s'utilitzava com a verí. Altres parlen de la *cantarella*, que consistia en la barreja de sals d'evaporació de l'orina, sals de coure i arsènic; fórmula misteriosa que un monjo revelaria al primer papa Borja junt amb l'antídot,

magnèsia calcinada. Tanmateix, tot això demana una anàlisi crítica tenint en compte els coneixements actuals, ja que no sembla probable l'existència aleshores d'un verí d'efectes a llarg termini. L'enverinament, de tota manera, era freqüent aleshores. El Consell de la República de Venècia, que tant criticaria al papa, va ordenar assassinar d'aquesta manera ben bé a dues-centes persones per interessos polítics, com es va saber en tenir accés a l'arxiu secret de la ciutat.

Baiazet. Soldà turc en temps d'Alexandre VI. Les relacions dels estats europeus amb els musulmans eren més fluïdes del que es creu. La canviant política de l'època podia, fins i tot, dur a aliances secretes amb ells; d'això, en sabia molt la famosa diplomàcia veneciana. Pel que fa al Vaticà, el soldà pagava anualment 45.000 ducats perquè l'Església retinguera el seu germà Djem, que podia disputar-li el tron.

Belgrad, Batalla de. També anomenada "dels tres Joans". Després de la caiguda de Constantinoble el 1453, el soldà Mehmet II es va llançar a la conquesta d'Europa oriental amb un poderós exèrcit. Va pujar pel Danubi i l'any 1456 va posar setge a la ciutat de Belgrad. Calixt III va enviar el seu legat Joan de Carvajal perquè reunira els prínceps en una dieta contra els turcs. La participació del líder nacional hongarès, de

Gandia (La Safor). Restes de la muralla que sant Francesc de Borja ajudà a aixecar.
Foto Ramon Manent.

Janós Hunyady i del franciscà Joan Capistrano va conduir un exèrcit de camperols mal armats i inferiors numèricament a una victòria imprevisible contra els musulmans. Era el 21 de juliol de 1456.

Bellissimo inganno. Famós episodi de les campanyes de Cèsar a la Romanya. Alguns capitans de Cèsar i altres nobles enemistats amb els Borja es van reunir al castell de Magione convocats pel cardenal Orsini per mirar d'aturar el creixent poder del papa i el seu fill. A mesura que passava el temps la conspiració va anar perdent viabilitat per la manca d'entesa dels conjurats. Quan els oficials van decidir desmarcar-se'n, tot Itàlia la coneixia. Cèsar va rebre sense represàlies els traïdors penedits. No obstant això, després de la presa de Senigaglia, la desconfiança va fer que capturara els capitans deslleials amb un hàbil engany. Tot Europa va felicitar el Valentino i el fet va passar a la història amb aquest nom tan italià.

Bembo, Pietro. Humanista i poeta italià del Renaixement, autor de *Gli Asolani*. D'origen venecià, va viure un temps a la cort de Lucrecia a Ferrara. La relació entre el poeta i la duquessa ha fet parlar molt. És possible que Lucrecia s'escapara algun cop per trobar-se amb ell a Màntua. No obstant, la seva correspondència traspua una sensibilitat exquisida i una admiració mútua que, entre altres coses, ha fet que alguns autors dubtin que el romanç anés més enllà de l'espiritual i romàntic. Després de deixar la cort van continuar escrivint-se fins que va morir Lucrecia. Bembo ha passat a la història com a prototip de l'home renaixentista; després de formar-se en diverses universitats va passar per les corts més brillants de l'època. Finalment, va ser secretari de Lleó X i cardenal.

Benet XIII. Pero de Luna. De noble família aragonesa, va ser un dels papes del Cisma d'Occident. Triat a Avinyó el 1394, es va negar a abdicar en diverses ocasions i, finalment, es va retirar a la fortalesa de Peníscola l'any 1416, on va morir el 1423. Per intercessió de sant Vicent Ferrer va protegir Alfons de Borja i li va concedir diversos beneficis eclesiàstics.

Bessarion, Cardenal. Famós prelat del Renaixement, d'origen grec. Després de la unió de les Esglésies Oriental i Occidental entre Joan Paleòleg i Eugeni IV, l'any 1439, va rebre amb Isidor de Tessalònica el capel cardenalici i a partir d'aleshores va residir a Itàlia. D'àmplia cultura i profunds coneixements, era un dels savis més eminents d'aquell temps. Va freqüentar l'amistat d'Alfons de Borja i va tenir un paper decisiu en el conclave que va elegir-lo papa. Essent ell mateix candi-

dat, els cardenals recelaven del seu origen ortodox i la seva llarga barba. També va exercir una destacada tasca com a governador de Bolonya.

Bolonya. En la famosa Universitat d'aquesta ciutat italiana van estudiar lleis Roderic de Borja i Lluís Joan Milà, nebots del llavors cardenal Borja. Posteriorment, Lluís Joan, ja cardenal, seria governador de la ciutat. En temps d'Alexandre VI estava dominada pels Bentivoglio, tirans arrogants i presumptuosos. Després de la caiguda de la fortalesa de Castelbolognese a les mans de Cèsar, van firmar precipitadament la pau amb la Santa Seu a la qual es negaven a pagar l'impost feudal.

Borgia. Forma del cognom Borja amb què van ser coneguts els membres d'aquesta família a Itàlia i amb què alguns han passat a la història. Tradicionalment s'havia cregut que va ser una adaptació a l'Italià de l'original. Això no obstant, sembla que la transformació és deguda a una llatinització que la cancelleria papal feia dels cognoms quan els nomenava en les butlles. És possible que això passara quan el papa Martí V va concedir el bisbat de València a Alfons de Borja, que a partir d'aquell moment va adoptar aquesta forma.

Borja, Cambres. Conjunt de sales que va ordenar construir Alexandre XI, el primer papa que va fixar definitivament la residència al Vaticà. Van ser decorades per Pinturicchio, el pintor preferit d'Alexandre. Consten de cinc dependències que són: la sala dels Misteris, la sala dels Sants, la sala de les Arts Liberals, la sala de les Sibils i Profetes i la sala del Credo. Juli II va ordenar tancar-les quan van començar les obres de la nova basílica de Sant Pere i així van romandre fins que Lleó XIII les va traure de l'oblit el segle passat. Fins llavors, la llegenda negra havia fet creure que les escenes dels freses eren obscenes. En elles es poden veure els retrats dels diferents membres de la família.

Borja. Vila aragonesa de la província de Saragossa, a l'oest d'aquesta ciutat. Ebre amunt. Conquistada l'any 1120 per Pere el Batallador als sarraïns. D'aquesta població procedien alguns cavallers que van acompanyar Jaume I a València. En el *Llibre del repartiment* figura el lliurament a diversos membres del clan Borja de possessions a Xàtiva el 1244.

Borja, Alfons de. Vegeu "Calixt III".

Borja, Cèsar. Fill de Roderic de Borja i Vannoza Catanei, també conegut com el *Valentino*. Va néixer a Roma o Subiaco l'any 1475. Va estudiar a les universi-

tats de Perusa i Pisa on fou company del futur Lleó X. Destinat a la carrera eclesiàstica, va ser elevat a cardenal pel seu pare quan tenia 18 anys. D'exceptionals dots, va renunciar al cardenalat el 1498, després de l'assassinat del duc de Gandia; fets amb què alguns l'han relacionat aventuradament –apel·lant des de l'ambició política i l'enveja fins a la gelosia incestuosa–, encara que no està provat que fóra Cèsar l'origen de la mort del seu germà. Va acompanyar com a ostatge les tropes de Carles VIII en la invasió d'Itàlia, però va aconseguir esquivar-ne la vigilància i escapar-se deixant els francesos en desavantatge. Aquests hagueren de retirar-se precipitadament a causa de la formació de la Lliga Santa a instàncies del papa.

La mort de Carles VIII i la necessitat que el nou rei francès tenia de la Santa Seu van inclinar la política d'Alexandre VI cap a França, en detriment dels cada vegada més hostils reis Catòlics. Lluís XII va fer Cèsar duc de Valence i Dinois, cavaller de l'orde de Sant Miquel, li va permetre posar la flor de lis en l'escut i li va oferir matrimoni amb una de les princeses de la cort. Cèsar es casaria finalment amb Carlota d'Albret el 1499 de qui tindria una filla, Lluïsa, que no arribaria a conèixer. Als quatre mesos de les noces va partir amb el rei francès cap a Itàlia, on conquistaren el ducat de Milà. El monarca va tornar a França i Cèsar va quedar-se a Itàlia al comandament d'un poderós exèrcit. Després d'un ràpid viatge a Roma, on es va reunir amb el seu pare per traçar plans, va tornar a Milà i va començar la conquesta de la Romanya.

Aquest territori s'estenia al nord dels Estats Pontificis i depenia feudalment del Vaticà. Això no obstant, les ciutats estaven dominades per tirans que havien pres el poder a la força, moltes vegades assassinant membres de la seua pròpia família, i que es negaven a pagar l'impost feudal. Cèsar va conquerir la majoria de les ciutats en tres campanyes, del 1499 al 1503. Les alliberava dels tirans, reorganitzava les lleis, els concedia antics drets i nomenava un governador sobre el qual exercia una estreta vigilància. Moltes ciutats es van rebel·lar contra els opressors i cridaren Cèsar per lliurar-se voluntàriament. Només Maquiavel i alguns italians més van adonar-se que Cèsar era més que un simple condottiero i l'admiració del florentí queda reflectida a la seva obra *El Príncep*. Aquesta situació posava nerviosos els italians, que veien com el poder del papa i del seu fill creixia sense parar.

La mort del papa i la malaltia de Cèsar van truncar el curs dels esdeveniments. En ser triat papa Juli II, l'acèrrim enemic dels Borja, Cèsar va ser fet presoner. Va escapar-se a Nàpols, on el Gran Capità, per ordre del Catòlic, el va tancar i el va traslladar al castell de Chinchilla; posteriorment va ser dut al castell de la Mota,

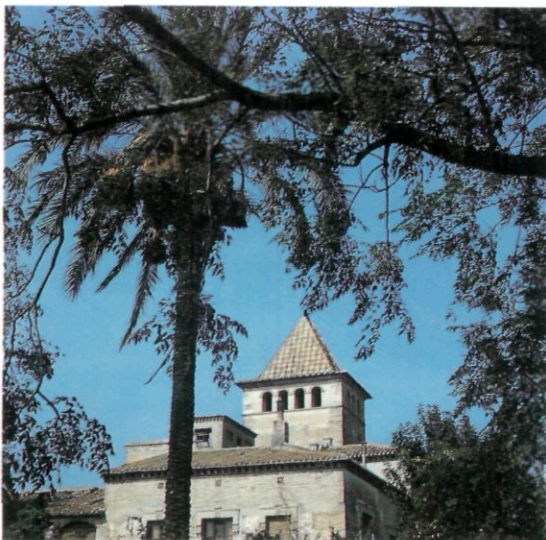
des d'on va fugir amb l'ajuda del comte de Benavente. Després de moltes aventures, l'any 1506 va arribar a Pamplona, a la cort del seu cunyat Joan d'Albret. Aquest el va nomenar general dels seus exèrcits, llavors en lluita contra els Beaumont, partidaris de Ferran el Catòlic. El talent militar de Cèsar va tornar a brillar de nou, però en el setge de Viana és va allunyar tot sol perseguint uns enemics que el van matar. Era l'11 de març de 1507. Va ser enterrat a Viana.

L'Alqueria del Duc, prop de Gandia, conserva el record de les riques hortes que Roderic de Borja comprà a Ferran el Catòlic l'any 1485. Foto Ramon Manent.

Joan, Borja. Fill de Roderic de Borja i de Vannoza. Segurament va nèixer a Roma, al voltant del 1478. Destinat a la carrera d'armes, després de la mort del seu germà Pere-Lluís va heretar el ducat de Gandia i el compromís matrimonial amb Maria Enríquez. El casament va tenir lloc a Barcelona l'any 1493. La vida des preocupada que duia, més pròpia d'un jove insensat que d'un duc, i la no consumació del matrimoni van originar les protestes de pare i germà. Ja en les possessions de Gandia va nèixer el primer fill, Joan. Estava esperant el segon, Isabel, quan va salpar cap a Roma per atendre els requeriments del papa. El sant pare el necessitava en la lluita contra els Orsini i al costat de l'inexpert Joan va posar el duc d'Urbino. La personalitat orgullosa del duc de Gandia no collia massa simpaties. A mesura que rebia més honors i distincions del pare, més odiat era pels romans. En una festa a casa del cardenal Sforza va ser insultat, això va provocar la venjança dels Borja. Uns dies més tard, després d'un

Gandia. Torre dita "dels Pares" en record, potser, de sant Francesc i dels jesuïtes que fundaren la Universitat a la capital de la Safor. Foto Ramon Manent.

sopar familiar a casa de Vannoza amb els germans, va desaparèixer i va ser trobat al Tíber mort a punyalades. Els assassins van tenir cura que quedara palès que era una venjança i no una confusió o un robatori. No s'ha aclarit qui va ser l'autor d'aquest crim i encara que la història haja adreçat les sospites a Cèsar, sembla més lògic pensar en una conjura dels espanyols, els Orsini o els Sforza.

Borja, Jofré. Últim dels fills de Roderic de Borja amb Vannoza. Va nèixer probablement a Roma l'any 1481. Destinat en principi a la carrera eclesiàstica, als 14 anys es va casar amb Sança d'Aragó, filla natural del rei de Nàpols. Se'n sap poc, eclipsat per la forta personalitat del pare i els germans. Quan va morir el papa, la família es va traslladar a Nàpols. Després de quedar-se viuud va tornar a casar-se amb una parenta, Maria de Milà amb la qual va tenir diversos fills. Va morir a Nàpols el 1517 als 36 anys.

Borja, Lucrecia. Única filla de Roderic de Borja i Vannoza. Va nèixer a Subiaco, l'abril del 1480. Als 11 anys es va prometre amb el germà del comte d'Oliva, Querubí de Centelles. L'acord matrimonial no va fructificar i l'any 1492 es va casar per poders amb Gaspar de Pròixida. L'elecció papal del seu pare va fer que s'anullara aquest matrimoni i que es casara el 1493 amb Giovanni Sforza, enllaç més convenient per a la política del papa. Es va traslladar al palau de Santa Maria en Pòrtic on es va envoltar d'una petita cort de dames, entre elles Julia Farnese, Adriana de Milà i la seua cunyada Sança. El seu marit sempre va mostrar una actitud poc matrimonial i l'any 1497 es va anul·lar el

matrimoni per impotència de l'espòs. Lucrecia es va retirar al monestir de Sant Sixt. El 1498 es casa amb Alfons d'Aragó i Nàpols, de qui té un fill al novembre del 1499, Roderic. Les tensions polítiques amb Nàpols la separen del seu marit, el papa la nomena governadora de Nepi i Spoleto. Allí acudirà Alfons per unir-se amb la muller i el fill. No obstant això, aquest clima acabaria amb l'assassinat d'Alfons, ordenat, segons sembla, per Cèsar.

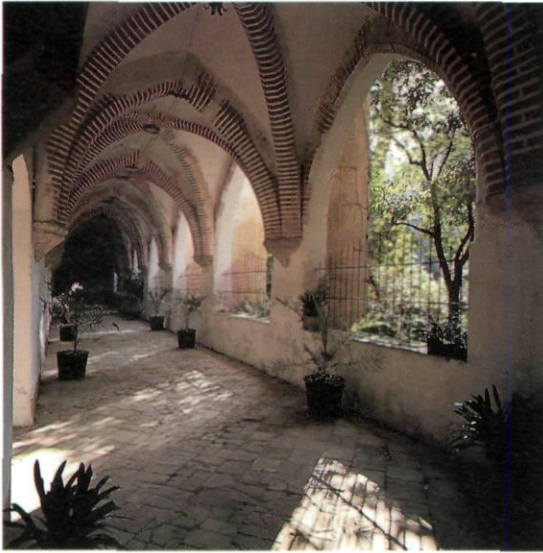
Aquestes desgràcies matrimonials van dur Lucrecia a participar activament en l'elecció d'un nou marit. La decisió va recaure en Alfons d'Este, hereu del ducat de Ferrara. Amb certa reticència al començament, es va arribar a un acord i les noces es van celebrar per poders al Nadal del 1501 al Vaticà. El dia de Reis del 1502, Lucrecia abandonava Roma per no tornar-hi més; hi va deixar el seu fill Roderic. A Ferrara Lucrecia va brillar amb llum pròpia i va dissipar els dubtes d'aquells que s'havien oposat a aquest matrimoni. Es va envoltar d'una cort selecta i va dur endavant les tasques de duquessa amb l'admiració de tots. Va donar alguns fills al duc: un hereu, un cardenal, una filla que va ingressar en un convent, etc. Duia una vida cada vegada més retirada i religiosa. Quan va morir, el 24 de juny de 1519, de sobrepert, es va descobrir que havia dut un cilici.

Borja, Pere-Lluís. Hi va haver dos membres de la família amb aquest nom. El primer va nèixer a Xàtiva i era el germà primogènit de Roderic. Va ser cridat a Roma pel seu oncle Calixt III, que el va nomenar capità dels exèrcits pontificis, prefecte de Roma, governador de diverses possessions de l'Església, etc. Era odiat pels nobles romans, que el consideraven un usurpador que ni tan sols es dignava a prendre muller entre les nobles romanes. Després de la mort del seu oncle va haver de fugir de la ciutat, amb l'ajuda dels cardenals Barbo i Cesarini, perquè els embravits barons romans havien amenaçat amb assassinar-lo. Va morir poc després a Civitavecchia en estranyes i desconegudes circumstàncies. El segon Borja amb aquest nom va ser el primer fill de Roderic, nascut l'any 1463, de mare desconeguda. Per a ell va comprar l'aleshores cardenal Borja el ducat de Gandia al rei Catòlic el 1485. Va participar en la guerra de Granada i va ser el primer a entrar a Ronda. El rei li va concedir el títol d'*egregi*. Va morir, segons sembla, de mort natural l'any 1488.

Borja, Roderic. Vegeu "Alexandre VI".

Borja i d'Aragó, Francesc de. IV duc de Gandia, ciutat on va nèixer el 1510. Besnét d'Alexandre VI i de Ferran el Catòlic. La revolta de les Germanies fa que de menut es trasllade a Saragossa, sota la cura de l'oncle matern, arquebisbe d'aquesta ciutat. Als 18 anys va marxar a la cort de l'emperador Carles V, a Tordesillas, com a patge de la infanta Caterina. Ben aviat es va guanyar el favor reial i l'emperadriu va intervenir en el seu casament amb la dama portuguesa Leonor de Castro. Va acompanyar els exèrcits imperials i en els seus braços va morir el seu amic Garcilaso de la Vega, a

Niça. Com a hereu del ducat de Gandia era baró de Lombai, dignitat que l'emperador va elevar a la de marquès en honor seu. L'any 1539 mor l'emperadriu i Francesc acompanya el cadàver a la Capella Reial de Granada; va ser des d'aleshores que se li atribueix la frase "no més servir a senyor que puga morir". Aquell mateix any és nomenat virrei de Catalunya i va realitzar una brillant tasca de govern. Torna a Gandia a prendre possessió del ducat a la mort del seu pare. Poc després, el 1546, mor també la seua dona. Encara que ja feia uns anys que el seu esperit estava agitat per la vocació religiosa, és l'any 1547, quan amb l'aprovació de sant Ignasi, decideix ingressar en la Companyia de Jesús. Tanmateix, abans de rebre els ordes va resoldre tots els afers del ducat, de les noces dels fills i es va doctorar en teologia a la primera universitat dels jesuïtes, la de Gandia. L'any 1550 deixa definitivament el ducat camí de Roma a l'encontre amb el fundador. No va poder evitar l'enrenou de tot Itàlia i la rebuda calorosa dels parents de Ferrara i els Mèdici de Florència. Abdicà en el seu fill Carles amb el beneplàcit de l'emperador. El 1551 va ser ordenat sacerdot a Roma i va dir la primera missa a Loiola. En diverses ocasions va refusar el capel cardenalici que li oferia Pau III, el papa Farnesi. Sant Ignasi el va nomenar comissari de la Companyia a Espanya. El 1565, després de la mort del pare Laínez, segon general, va ser elegit tercer general de la Companyia. Va consolidar i estendre l'orde per tot el món. L'últim viatge a Espanya, l'any 1571, va ser amb motiu de la formació de la Lliga Santa que va vèncer els turcs a Lepant. Va morir a Roma el 1572 i va ser canonitzat el 1671 per Climent X.

Budapest. Capital d'Hongria. Ciutat important en l'edat mitjana on es va reunir la dieta contra els turcs convocada pel rei Ladislau i el legat de Calixt III. A instàncies d'aquest, el papa Borja va expedir la butlla que elevava la parròquia de Buda al rang de catedral el 23 de juliol de 1456. Aquest document ha estat considerat la partida de naixement de la capital hongaresa.

Burkhard, Johannes. Clergue alemany que va tenir el càrrec de mestre de cerimònies del Vaticà en els temps d'Alexandre VI i altres papes anteriors. Va escriure el *Diarium*, que ha estat una de les principals fonts de la llegenda negra dels Borja.

Byron, Lord. Famós poeta anglès de començament del segle XIX. En una visita al museu Ambrosià de Milà es va sentir atret de tal manera per un floc del cabell de Lucrècia que no va poder resistir furtar un d'aquells cabells daurats. Aquest rull va ser enviat per Lucrècia a Pietro Bembo i es conserva a l'esmentat museu milanès amb nou lletres que la duquessa va adreçar al poeta.

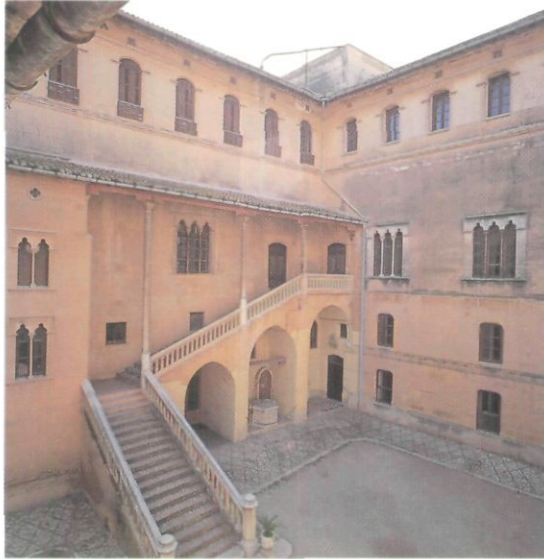
Calixt III. Alfons de Borja. Va nàixer el 31 de desembre de 1378 i va morir a Roma el 6 d'agost de 1458. Els seus pares vivien a la Torreta de Canals, on va arribar al món; encara que recentment el P. Batllori ha qüestionat aquesta dada i ha situat el naixement a la mateixa Xàtiva. Va ser batejat a l'església de Santa Maria de Xàtiva. Va aprendre les primeres lletres amb el rector del poble i, encara nen, es va trobar amb sant Vicent Ferrer, que es va transformar en protector seu. Va estudiar a Xàtiva i després a València, des d'on va passar a la prestigiosa Universitat de Lleida. S'hi va doctorar en dret civil i canònic als 30 anys. Durant aquell temps sant Vicent el va anar introduint en la cort del rei i en la de Benet XIII. Després de pujar al tron Alfons *el Magnànim* és nomenat conseller reial i vicecanceller. L'any 1420 acompanya el rei en la seua primera aventura mediterrània. Va intervenir activament en els intents d'acabar amb els cismàtics de Península, on encara resistia Benet XIII, el seu antic protector. Mort aquest, el 1423, el va succeir Climent VIII, que l'any 1429, per la decisiva actuació d'Alfons, va abdicar, fet que dóna fi al Cisma d'Occident. Això va fer que el legat papal nomenara Alfons bisbe de València. No va cessar la col·laboració amb el rei, per a qui va continuar fent tasques diplomàtiques a Nàpols i Castella. El 1436 marxa cap a Itàlia definitivament i, pel tractat de Terracina del 1444, es pacifiquen les relacions entre el papa i Alfons d'Aragó. Aquest nou èxit diplomàtic li va suposar l'obtenció del capel cardenalici. Quan va aban-

Monestir de Sant Jeroni de Cotalba. El fundà, l'any 1388 Alfons el Vell d'Aragó, duc de Gandia, comte de Ribagorça i de Dènia, Marquès de Villena, virrei de València i pretendent al tron al Compromís de Casp. Gandia li deu, també, la Col·legiata gòtica i l'Hospital de sant Marc.

Foto Ramon Manent.

Palau dels Ducs de Gandia. Pati interior. Foto Ramon Manent.

Resten pocs elements originals del palau gòtic: només la gran porta d'accés amb arc de mig punt i grans dovelles, i al forrellat, idèntic al del palau dels reis d'Aragó a Vilafranca del Penedès, les quatre barres de la Corona d'Aragó.

donar la cort napolitana es va traslladar a Roma, on va fer una vida retirada al servei de la Santa Seu. Va freqüentar l'amistat d'alguns cardenals i humanistes, com ara Enea Silvo Piccolminí futur Pius II. Llorenç Valla, el cardenal Bessarion, etc. Sant Vicent Ferrer li havia profetitzat que arribaria a papa i, en efecte, el 8 d'abril de 1455 va ser triat summe pontífex. Des del primer moment va centrar les forces en l'organització d'una croada contra els turcs amb la intenció d'alliberar Constantinoble. La desídia dels prínceps cristians l'omplia d'indignació. Així i tot, va obtenir els èxits de les batalles de Belgrad i Mitilene. No va desatendre Roma i els que el van creure feble es van equivocar. Va començar la reconstrucció de molts temples, va augmentar la biblioteca vaticana, etc. La conflictiva situació política de Roma li feu dipositar la confiança en els seus parents i va fer cardenals els nebots. L'ambigua política del rei Alfons el va enfrontar al papa, antic servidor seu. Sobretot, Calixt III s'oposava al fet que el fill bastard del rei, Ferran, heretara el tron de Nàpols. En els tres anys que va durar el pontificat va desenvolupar una activitat intensíssima i va omplir més de seixanta-sis volums de documents. L'agonia de la mort, afectat de forts dolors de gota, va desencadenar l'odi dels romans contra els catalans. Només el seu nebot Roderic va tenir la fermesa de quedar-se al seu costat.

Canals. Ciutat de la Costera, prop de Xàtiva, on va nàixer Calixt III encara que és probable que fós a la mateixa Xàtiva. El seu pare, Domènec de Borja, més modest que els seus parents de Xàtiva, era el senyor de la Torreta de Canals. Aquest origen humil, del qual en alguna ocasió va fer burla el Magnànim, va permetre

que Alfons, primogènit i únic baró, es dedicara a la carrera eclesiàstica.

Cantarella. Vegeu "arsènic".

Càpua. Ciutat napolitana on va tenir lloc un dels episodis més sagnants de la conquesta de Nàpols per les tropes franceses de Lluís XII amb l'ajuda de Cèsar Borja. La seua importància estratègica rau en el fet que és la porta d'una planura que s'estén fins a Nàpols. Després d'un setge Cèsar va decidir atacar, però l'ambició dels soldats, que duien molt de temps sense fer un bon botí, va precipitar els esdeveniments. L'horror d'aquell saqueig es va estendre per tot Europa, milers de cadàvers escampats pels carrers, violacions, incendis... La ciutat va quedar totalment destruïda. Això va ser una arma persuasiva en la guerra i les tropes van arribar fàcilment a Nàpols.

Caracciolo, Dorotea. Esposa d'un capità a les ordres de Venècia. Cèsar la va raptar durant la presa de la ciutat de Faenza, en la segona campanya de la Romanya. Això va provocar la consternació de tot Itàlia, i el mateix papa va ordenar alliberar-la sota pena d'excomunió. La reacció de la segrestada encara va ser més sorprenent ja que va decidir seguir al costat del *Valentino*. Aquest episodi va inspirar alguns passatges del famós poema èpic italià *Orlando furioso*.

Carles VIII. Rei de França, enemic del papa Borja. Incitad per Giuliano della Rovere i per Savonarola va envair Itàlia amb l'amenaça de destituir Alexandre VI el 1495. L'excusa era alliberar els Llocs Sants encara que l'objectiu era la conquesta de Nàpols. A Roma va acabar obeint el sant pare. Després d'arribar a Nàpols va veure que les maniobres polítiques del papa i la fugida de Cèsar, el seu únic ostatge, el deixaven en clar desavantatge. Va començar ràpidament la fugida, ja que la Lliga Santa posava en perill la seua seguretat a Itàlia. Les tropes franceses van aconseguir escapar-se miraculosament d'una derrota total en la batalla de Fornovo. Va morir d'apoplexia l'any 1498.

Castanyes, Ball de les. Famosa orgia que ha fet carrera entre totes les que conta la llegenda negra. La vespra de Tots Sants del 1501 va tenir lloc al Vaticà una festa en què més de cinquanta cortesanes van ballar nues i van recollir castanyes pel pis a la llum de les espelmes. Van acabar premiant els qui jaguessin amb un major nombre d'elles. L'aspecte més escandalós de l'assumpte no era el lloc en què es va fer la festa, sinó la presència i participació del papa, de Lucrècia i de Cèsar.

Castro, Leonor. Dama portuguesa de l'Emperadriu Isabel de Portugal que va contraure matrimoni amb Francesc de Borja, marquès de Llombai i hereu del ducat de Gandia. Sembla que va ser una dona de caràcter aspre, encara que la relació dels esposos va ser de

respecte i tendresa. Va morir jove, el 1546, després d'haver donat vuit fills a Francesc.

Catalani. Nom amb què els romans es referien a aquells que procedien de la Corona d'Aragó i, per extensió, a tots els oriünds de la península Ibèrica. Amb l'adveniment de Calixt III, hi va haver una arribada en massa de compatriotes a Roma, que van desplaçar els italians, els francesos i els alemanys de càrrecs tradicionalment en el seu poder. Això estava justificat per la necessitat del pontífex d'envoltar-se de parents i de gent de confiança enfront d'uns nobles romans disposats a dificultar com més millor l'autoritat del papa.

Centelles, Querubí de. Germà del comte d'Oliva i senyor de la Vall d'Aiora. De noble família valenciana d'origen francès, va ser promès de Lucrècia, però el matrimoni no es va arribar a celebrar.

Chinchilla. Ciutat de la província d'Albacete antigament inclosa en el marquesat de Villena a la Corona d'Aragó. Famosa pel seu castell, en què va estar pres Cèsar Borja. L'alcalde, Gabriel de Guzmán, el tractava amb la deferència del seu rang i solien passejar pels merlets discutint d'estratègia militar. En certa ocasió, el presoner va intentar llançar-lo al buit. Però aquest se'n va escapar i Cèsar va respondre descaradament que havia intentat provar la seua força. Guzmán, des d'aquell moment, va demanar al rei Catòlic que el lliurara d'un presoner tan perillós.

Cisma d'Occident. Divisió de l'Església que es va iniciar el 1378 amb l'elecció de dos papes, a Roma i a Avinyó. Els intents de solució van fracassar i hi va haver un moment en què van arribar a coincidir tres papes. Després del Concili de Constança, l'any 1417, va resultar elegit Martí V (Otó Colonna), que es va establir a Roma. Només Benet XIII des de Peníscola es negava a abdicar; després de la seua mort el va succeir Climent VIII, que va renunciar definitivament, el 1429, a favor de Martí V.

Climent VIII. Papa cismàtic que va succeir Benet XIII a Peníscola. Gil Sanxis Munyós, que així s'anomenava, era clergue de la catedral de València. Després de la mort del papa Luna va convèncer els pocs cardenals addictes que ell era el successor que volia el rei d'Aragó. La penúria dels qui encara continuaven aferrats a aquesta causa perduda a Peníscola el va dur a acceptar ràpidament les avantatjoses condicions que li va oferir Alfons de Borja per acabar amb el cisma. Després d'això el van nomenar bisbe de Mallorca i va morir alguns anys després quan era bisbe de Girona.

La Pietà de Miquel Àngel. Sembla ser que el gran escultor s'inspirà en la noble efigie de Vannozza Catanei per fer el rostre de la Mare de Déu.

Vannozza Catanei, dona de salut de ferro, morí als 76 anys després de plorar Alexandre VI i quasi tots els seus fills: Joan, segon duc de Gandia i Cèsar, morts tràgicament; Jofré i, precedint-la només un any, Lucrècia.

Colonna. Família romana poderosa i influent. Tradicionalment contrària als Orsini, partidària de Nàpols i els espanyols, i al principi, favorable als Borja. Va donar alguns cardenals i papes a l'Església.

Companyia de Jesús. Orde religiós fundat el 1535 per Ignasi de Loiola a París. Va ser confirmat pel papa Pau III l'any 1540 i el mateix Ignasi en va ser el primer general. El 1565 Francesc de Borja va ser triat tercer general. Va consolidar i estendre l'orde per tot el món i va fer de la vocació missionera un dels seus distintius. Va començar les obres de l'església del Gesú i va construir el col·legi romà, actual Universitat Gregoriana.

Concili de Basilea. Cap al 1438 es reuneix un concili a aquesta ciutat per tractar el tema de l'autoritat papal,

qüestió pendent des de Constança. Les relacions dels conciliaris amb el papa Eugeni IV van anar agreujant-se fins arribar al trencament amb l'elecció de Felix V. L'interès polític d'aquest nou cisma estava clar per als monarques que li donaven suport, fonamentalment l'emperador Frederic i el Magnànim. Això els permetia pressionar el papa a favor dels seus interessos. La firma del Concordat de Viena i del tractat de Terracina va deixar a soles els pares conciliaris, i amb la mort de Felix V es va acabar l'aventura.

Concili de Constança. Vegeu "Cisma d'Occident".

Condottiero. Terme italià que designa l'estat de capità de tropes mercenàries. Aquesta era una ocupació freqüent dels nobles italians que vivien de les rendes de les seues possessions. També permetia fer carrera a aquells d'origen més humil amb talent militar i polític, com ara els Sforza. L'agitada situació política d'Itàlia donava treball a tots. En ocasions els períodes de pau eren de conseqüències pitjors per a la població, ja que la inactivitat de les tropes convidava els soldats a dedicar-se al banditatge.

Constantinoble. Capital de l'Imperi Bizantí, va caure en poder dels turcs l'any 1453. La ciutat va ser saquejada i els cristians fets esclaus. Les demandes i peticions d'ajuda dels successius emperadors, que sempre es van desatendre perquè es pensava que eren exagerades, es van tenir en compte massa tard. Calixt III, després de ser elegit papa, va enviar frares per tot el món per predicar la croada, i van arribar fins a Pèrsia. Però va ser inútil, després de la impressió inicial els prínceps cristians van continuar tan sords com abans. El papa va aturar el soldà en la batalla de Belgrad i va armar una flota. Va ser tal la derrota, que en trenta anys no van tornar a intentar penetrar a Europa central.

Corella, Michelotto. Lloctinent de Cèsar, lleial i eficaç. D'origen valencià o italià. Té un paper sinistre en la llegenda dels Borja. Encarregat d'executar les ordres del Valentino, sembla que va ser ell qui va estrangular el marit de Lucrecia. Després de la caiguda del duc el van interrogar i torturar, i el valor que va demostrar va causar l'admiració dels carcellers. Va acabar servint a Florència com a *condottiero*.

Corneto, Adriano de. Secretari d'Alexandre VI durant molt de temps, va ser promogut a cardenal en l'últim consistori d'aquest papa. Amb aquest motiu va oferir un sopar en la seua vinya una setmana abans que el papa i el seu fill emmalaltiren. Es va dir que el flamant cardenal els havia enverinat i també que Alexandre i Cèsar havien pres per error un verí destinat a assassinar l'amfitrió. Home una mica desequilibrat, durant la seua vida es va jactar en diverses ocasions d'haver salvat el món del poder dels Borja. També el van acusar de l'enverinament d'un bisbe anglès. Va morir pobre i oblidat, víctima d'un atracament a Venècia.

Djem (o Zizim). Fill del soldà que pretenia el tron del seu germà Baiazet. Retingut a Roma com a hoste, el seu germà pagava anualment a la Santa Seu perquè no l'alliberaren. Al seu torn era una basa política del papa en cas d'una eventual guerra amb el soldà. Amic de Joan Borja, va introduir a través seu la moda turca a Itàlia. Va acompanyar els exèrcits de Carles VIII al costat de Cèsar com a ostatge, però va aconseguir escapar, encara que poc temps després va morir. Uns diuen que a causa d'una bronquitis i altres enverinat.

Donizetti, Gaetano. Músic italià que va compondre una òpera titulada *Lucrecia Borgia* amb lletra de Félix Romani i estrenada a París el 1840.

Enríquez, María. Filla de l'almirall de Castella i cosina de Ferran el Catòlic. De noble nissaga, va ser promesa al primer duc de Gandia, però quan va morir aquest es va casar el 1493 amb Joan, segon duc. Viuda el 1497, es va dedicar a administrar els béns dels seus fills Joan i Isabel. Ja gran, va ingressar en el monestir de les clarisses de Gandia en companyia de la seua filla. Va morir el 1539.

Equilibri italià. Expressió que definia la situació ideal en què havien d'estar les cinc potències de la península italiana. Després de la caiguda de l'Imperi Bizantí el 1453, Nicolau V va intentar pacificar Itàlia per preparar

la croada; això va fer que es firmara la Pau de Lodi el 1454 que donà gairebé trenta anys de tranquil·litat a Itàlia fins que Ludovic el Moro va prendre el poder a Milà. Els estats italians s'hi van comprometre a mantenir la pau i a participar en la croada.

Estats Pontificis. Una de les cinc potències italianes del Renaixement, juntament amb Florència, Venècia, Milà i Nàpols. Els reis llongabards van cedir aquests territoris de la Itàlia central al papat, que tenia sobre ells una autoritat feudal. La majoria de les ciutats eren dominades per tirans que explotaven el poble i que es negaven a pagar impost a la Santa Seu; aquest fet donava lloc a conflictes bèl·lics entre el cap de l'Església i aquests dictadors, a vegades molt rics.

Este, Alfons d'. Duc de Ferrara, Mòdena i Reggio. Quart i darrer marit de Lucrècia. Després d'algunes reticències va acceptar el matrimoni. La boda es va fer per poders, el 1501 al Vaticà. Encara que no era gaire refinat, va tenir una bona formació. Ferrara era una de les corts més brillants de l'època. La seua vertadera passió era l'artilleria militar, ell mateix coneixia tots els secrets de la fosa i de la construcció d'armes. Quan va heretar el ducat va contribuir a mantenir-ne l'esplendor, amb l'ajuda eficaç de Lucrècia, l'encant i les bones maneres de la qual eren lloats per tots els qui arribaven a Ferrara. Encara que no va ser el prototip d'espòs fidel, no va abandonar mai les seues obligacions conjugals, i fins i tot va arribar a nàixer un tendre i respectuós amor entre la parella, com el mateix Alfons va manifestar.

Este, Hèrcules d'. Duc de Ferrara i pare d'Alfons. Astut polític d'una famosa mesquinesa, sembla que només el teatre el va fer oblidar aquest defecte. La seua tenacitat va fer que el contracte matrimonial del seu fill amb Lucrècia li resultara molt avantatjós. En veure la resistència del seu fill a aquest matrimoni, va arribar a afirmar que ell mateix es casaria amb la filla del papa. Posteriorment va tenir algunes diferències amb la seua nora a causa de la pensió tan reduïda que li passava. Llevat d'aquest tema, sempre la va tractar amb admiració i afecte.

Este, Hèrcules II d'. Fill de Lucrècia i hereu del ducat. Casat amb Renata de França, filla de Lluís XII.

Este, Hipòlit d'. Dos cardenals amb aquest nom. El primer, cunyat de Lucrècia, va rebre el capel als quinze anys en la mateixa promoció que Cèsar. Poc piadós, va arribar a manar traure els ulls a un germanastre Juli, per gelosia d'una cosina de Lucrècia, Àngela Borja.

Este, Hipòlit d'. Segon cardenal amb aquest nom, va ser fill de Lucrècia. D'esperit refinat, va ordenar construir la famosa vila d'Este de Tívoli.

Eugeni IV. Gabriel Condulmaro, monjo agustí d'origen venecià que va prendre aquest nom en ser elegit papa. Els aldarulls a Roma el van obligar a traslladar-se a Florència. Va firmar l'acta d'unió de les esglésies ortodoxa i occidental amb l'emperador Joan Paleòleg el 1439. Pel tractat de Terracina de 1444 va fer les paus amb el Magnànim i va tornar a Roma. Va concedir la porpra cardenalícia a Alfons de Borja aquell mateix any.

Farnese, Júlia. Coneguda com la "bella Giulia", es va casar el 1489 amb Orso Orsini, nebot del cardenal Borja. Aviat es va fer l'amant del cardenal, encara atractiu, amb el beneplàcit de la mare d'Orso, Adriana de Milà. L'espòs enganyat, bastant lleig pel que sembla, es va retirar indignat al castell de Basanello. Júlia va formar part de la cort que envoltava Lucrècia al palau de Santa Maria in Portico. Després que Roderic va ser elegit papa, la Farnese va rebre l'epítet italià de "nòvia de Crist". Durant la invasió francesa de 1494, va ser raptada per les tropes franceses. Quan va ser alliberada va tornar a Roma i es va separar definitivament del papa. Va causar no pocs disgustos al seu sexagenari amant, que més d'una vegada la va increpar per la seua desconsideració. El seu germà Alexandre va ser promogut a cardenal i va acabar sent un gran papa, Pau III, el del Concili de Trento.

Ferran I de Nàpols (també conegut com **Ferrante**). Fill bastard del Magnànim, la mare, la bella Margarida d'Híjar, va ser assassinada per ordre de la reina. Es va educar a València sota la tutela de Jimén Pérez de Corella. El 1436 va acompanyar Alfons de Borja a Nàpols, on l'esperava el seu pare. La simpatia del futur papa Borja per ell era nul·la, ja que no el considerava hereu legítim de la corona de Nàpols. Aquest tema va enfrontar el Magnànim amb el seu antic vice-canceller, ja papa. Ferran acabaria sent rei, encara que, a causa del seu caràcter, no va gaudir de la simpatia del poble.

Ferran d'Aragó (també conegut com **Ferrante**). Darrer descendent del Magnànim a la corona de Nàpols. Quan el Gran Capità conquistà Nàpols, va ser empresonat i traslladat al castell de Xàtiva, on va morir quasi cinquanta anys després.

Ferrara. Ciutat del nord d'Itàlia propera a Venècia i capital del ducat del mateix nom. Sota el domini de la casa d'Este va conèixer el màxim esplendor. Aquest llinatge estava emparentat amb les famílies més nobles d'Itàlia i d'Europa. El 1501 l'hereu Alfons es va casar amb Lucrècia Borja. Com a feudatària de la Santa Seu, quan, el 1597, va morir el nét de Lucrècia sense descendència, el papa va incorporar Ferrara al govern directe de l'Església.

Ferrer, Vicent. Frare dominic d'origen valencià que ja en vida va tenir fama de sant. Va tenir un gran prestigi, fins i tot entre els monarques, que el consultaven sovint. Es va trobar amb el petit Alfons de Borja a Xàtiva, quan aquest tenia només set o vuit anys; va encarregar als parents més rics que tingueren cura de l'educació del xiquet i es va interessar periòdicament pels seus progressos. Anys després el va introduir en la cort del rei i del papa Luna. Va intervenir decisivament en el Compromís de Casp el 1412. Va ser confessor de Benet XIII i la seua negativa a solucionar el Cisma li va produir una gran inquietud. Es va retirar de la vida política i es dedicà a predicar per Europa. Va morir a Vannes el 1419. Va protetitzar que Alfons arribaria a ser papa i que el canonitzaria, fet que s'esdevingué el 1455.

Florència. Un dels estats italians. Sota el poder dels Mèdici, i sobretot de Lorenzo el Magnífic, es va convertir en el bressol del Renaixement. Mecenes d'artistes i de poetes, a la seua ombra es van acostar els genis més il·lustres de l'època. Després de la mort del Magnífic, els florentins van expulsar els Mèdici. El frare dominic Savonarola es va convertir en el líder de la República, però la seua exaltació religiós-política se li girà en contra i va acabar cremat a la foguera. Durant les campanyes de la Romanya de Cèsar, només la protecció del rei francès va impedir que el Borja s'apoderara de la ciutat. El consell d'aquesta va enviar Nicolau Maquiavel com a ambaixador davant del Valentino. Posteriorment els Mèdici van tornar a la ciutat.

Fornovo, Batalla de. Vegeu "Carles VIII".

Gandia (la Safor). Capital d'un dels ducats més rics de la Corona d'Aragó. Situada vora el mar en una zona fèrtil i productiva. Martí l'Humà va elevar la senyoria de Gandia a ducat el 1399 i la va donar a Alfons el Vell, nét de Jaume II. En morir sense descendència, el ducat va passar a Alfons el Magnànim, que el va cedir al seu germà Joan, pare del Catòlic. El 1485 aquest el va vendre juntament amb el castell de Bairén al cardenal Borja per 50.000 ducats, preu quasi simbòlic, i va passar d'aquesta manera en poder de la família Borja. En el segle XVIII va ser heretat per la casa de Benavente i posteriorment per la d'Osuna.

Gonzaga. Família italiana noble, marquesos de Màntua. De gran importància en la Itàlia renaixentista, va comptar amb cardenals i polítics destacats. Van sovintejar l'amistat del jove cardenal Roderic de Borja, el qual els va conèixer en la convocatòria que Pius II va fer als reis cristians a Màntua per organitzar la croada. El marquès manava els exèrcits de la Lliga Santa a la batalla de Fornovo contra la invasió dels francesos el 1494. Els Gonzaga es van caracteritzar per saber-se mantenir apartats dels escàndols polítics i familiars tan freqüents a la Itàlia d'aquell temps.

Gran Capità. Gonzalo Fernández de Córdoba. Ha estat un dels militars més grans de la història. Mà dreta del rei Catòlic, va conquerir Nàpols als Aragó descendents del Magnànim i va expulsar els francesos després de derrotar-los en diferents ocasions a Itàlia. L'enemistat dels reis espanyols amb el papa ja s'havia posat de manifest quan el Diumenge de Rams del 1497 va rebutjar orgullosament la palma de mans del pontífex perquè aquest li l'havia donada després que al duc de Gandia. Quan va morir Alexandre VI, va acollir els Borja, però per ordre del monarca aragonès va empresonar Cèsar i el va enviar a Espanya. La lleugeresa i atractiu de Sança, l'esposa de Jofré, la van convertir en la seua amant. Va ser nomenat virrei de Nàpols i la seua fama va arribar en algun moment a molestar el mateix Ferran el Catòlic.

Granada, Tractat de. Tractat secret entre Lluís XII i Ferran el Catòlic pel qual es repartiren Nàpols a l'esquena dels acords signats amb el papa. El van signar el 1503 i poc després, els espanyols manats pel Gran Capità van aconseguir derrotar els francesos, que van haver de retirar-se'n.

Haro, Diego de. Ambaixador dels Reis Catòlics davant el papa. Sempre amenaçador, es podia sentir com cridava més fort a mesura que la política del papa s'anava decantant cap a França.

Hugo, Víctor. Dramaturg francès, va escriure una sinistra obra de teatre titulada *Lucrecia Borgia*. Inclou moments en què apareixien uns taüts en l'escenari acompanyats d'anotacions per representar-la amb un dramatisme més gran. Les fonts, segons l'autor, van ser el *Diarium* de Burkhard i historiadors italians. Alexandre Dumas va fer una novel·la amb un títol idèntic i un estil molt semblant.

Infans Romanus. Joan Borja, nascut el 1498. Un altre dels misteris històrics no resolts de la família Borja. La llegenda negra l'assenyala com el fruit dels amors incestuosos del papa amb la seua filla Lucrecia. Una altra hipòtesi diu que fou fill d'Alexandre VI i de Júlia Farnese. No obstant això, com apunten Schüller-Piroli i Bellonci, és possible que fóra fill de Lucrecia i del majordom del papa, Pedro Calderón o Perotto. Aquest va ser l'enllaç entre pare i filla durant el retir d'aquesta a Sant Sixt després de la fugida del seu espòs Sforza. La trobada del cadàver de Perotto al Tíber al costat d'una dama de Lucrecia sembla que abona aquesta teoria. Les butlles secretes que han anat apareixent sobre l'Infans Romanus no aclareixen gaire les coses, però sembla que indiquen que el papa s'atribueix la paternitat del xiquet per salvar l'honor de Lucrecia. Alexandre XI va concedir al nen el ducat de Nepi i Camerino. Va morir vora els quaranta anys i sense descendència. El IV duc de Gandia, com a parent més directe, va ser nomenat el seu hereu.

Innocenci VIII. Gianbattista Cybo. Papa anterior a Alexandre VI, el seu pontificat va durar de 1484 a 1492. De caràcter dèbil, va ser arrossegat a fer la guerra als d'Aragó de Nàpols. La intervenció del cardenal Borja va solucionar el conflicte. En recompensa, el papa li va concedir l'arquebisbat de Sevilla. Ferran el Catòlic, que volia aquesta dignitat per al seu fill il·legítim, va empresonar Pere Lluís Borja, fet que li va ocasionar l'excomunió fulminant per part d'Innocenci VIII. Després d'alliberar Pere Lluís, la situació es va normalitzar. Un rei que lluitava contra els enemics de la fe no podia ser excomunicat.

Inter caetera, Butlla. Conjunt de dos documents que va expedir Alexandre VI, el més famós dels quals correspon al repartiment de les noves terres descobertes per Colom. El papa assignava a Espanya les terres del Nou Món i amenaçava amb penes eclesiàstiques a qui s'hi acostara sense permís dels reis espanyols. També es va dividir el món conegut entre Espanya i Portugal a través de la línia alexandrina que s'estenia de nord a sud cent milles a l'oest del cap Verd. El posterior Tractat de Tordesillas va allunyar aquesta línia tres-

centes milles més a l'oest, així els portuguesos van guanyar l'actual Brasil.

Jacomart. Pintor valencià, de nom Jaume Baçó. Al servei del Magnànim, acompanyà aquest a Nàpols on va entrar en contacte amb les escoles italianes. Era el preferit d'Alfons de Borja, que li va encarregar el retaule de la capella de Santa Anna a l'església de Santa Maria de Xàtiva. S'hi pot veure Alfons amb els hàbits de cardenal agenollat als peus de Sant Ildefons. També va pintar el quadre que el cardenal de València va regalar a l'emperador Frederic amb motiu de la seua coronació i boda a Roma el 1452.

Joana II. Darrera reina de Nàpols, de la dinastia dels Anjou. Com que no va tenir descendència, el 1420 va proposar a Alfons el Magnànim d'adoptar-lo per poder nomenar-lo el seu hereu. Però el caràcter canviant de la reina i la influència que sobre ella exercien els seus amants van fer que es decantara pels Anjou francesos. La guerra es va prolongar durant anys fins que, el 1442, el rei d'Aragó es va establir finalment a Nàpols. El tractat de Terracina del 1444 el va reconèixer com a sobirà legítim per part de l'Església, que sempre havia estat més favorable als Anjou.

Juli II. Papa Giuliano della Rovere. Nebot de Sixt IV. Va ser un enemic acarnissat dels Borja. Després de l'elecció d'Alexandre VI es va retirar al castell d'Òstia i tot seguit a la cort francesa. La seua insistència va ser un dels factors que va impulsar Carles VIII a envair Itàlia,

Pintoricchio: Crist mort, sostingut per dos àngels. Retrats de Cèsar, Lucrecia i Àngela Borja. Perugia.

A la Sala dels Sants hi ha el famós fresc de Santa Caterina d'Alexandria disputant amb els filòsofs pagans davant l'emperador Maximià. La figura de la santa és el retrat de Lucrecia, i la de l'emperador, el de Cèsar.

amb l'esperança que el rei francès destituiria el papa. La política vaticana de Lluís XII el va obligar a fer les paus. Va succeir en el pontificat el papa valencià i, encara que al començament va confiar en Cèsar, el va acabar emprisonant. Considerat com un dels papes més importants del Renaixement, va ser un dels protectors de Rafael Sanzio, Bramante i Miquel Àngel. Va emprendre definitivament les obres de l'actual basílica de Sant Pere.

Lleida. Important ciutat amb una Universitat que va tenir una gran fama en l'edat mitjana. Va acollir els intel·lectuals més destacats de la Corona d'Aragó. Alfons de Borja s'hi va doctorar en dret canònic i civil. També va tenir alguns càrrecs en el consell de la ciutat.

Lliga Santa. Hi hagué diversos tractats amb aquest nom, tot i que aquí només n'interessen dos. El primer va ser encapçalat pel papa Alexandre VI contra la invasió dels francesos i va aplegar totes les potències italianes.

El segon va ser promogut contra els turcs pel papa Pius V en 1571. El pontífex va demanar a Francesc de Borja, llavors general dels jesuïtes, que acompanyara el cardenal alexandrí per les corts europees perquè s'adheriren a la lliga. Aquesta aliança va obtenir la ressonant victòria de Lepant sobre l'imperi otomà.

Lodi, Pau de. Vegeu "Equilibri Italià".

Loiola, sant Ignasi de. Fundador de la Companyia de Jesús. Després d'una joventut vanitosa i turbulenta va ser ferit en el setge de Pamplona. Durant la convalescència va descobrir en la lectura de la vida dels sants la seua vocació. Va deixar-ho tot i va iniciar una vida de retir i d'oració vivint de la caritat. Pròxim als quaranta anys va anar a París, on va obtenir el batxiller en Arts a la Sorbona. Al turó de Montmartre, el 1534, va fundar amb nou companys la Companyia de Jesús. Francesc de Borja va conèixer l'orde durant el seu virregnat a Catalunya. Va iniciar una correspondència amb Ignasi que el va menar a ingressar en aquest orde el 1547.

Lluís XII. Rei de França, successor de Carles VIII. Va capgirar la política antiborgiana de França, ja que necessitava que el papa anul·lara el seu matrimoni amb la poc agraciada, però futura santa, Joana de Valois, per poder casar-se amb la vidua del seu antecessor, Anna de Bretanya. Aquesta boda tenia molta importància política per al rei, tanta que va oferir al fill d'Alexandre VI el matrimoni amb una princesa de la seua cort i possessions nobiliàries a França. L'arribada de Cèsar a França va ser fastuosa. Es va casar amb Carlota d'Albret i el rei li va donar els dos ducats de Valença i Dinois. A finals de 1499 es va dirigir a Itàlia, va conquerir Milà i va expulsar-ne els Sforza. Els seus exèrcits van ajudar el Valentino en les campanyes a la Romanya. El 1503 es va llançar a la conquesta de Nàpols després d'haver-se repartit aquest regne amb el Catòlic a esquenes del pontífex, en el Tractat de Granada. El Gran Capità els va derrotar. Després de la mort del papa valencià, Lluís XII va acusar Cèsar del fracàs napolità i li va retirar el seu suport.

Luna, Pedro de. Vegeu "Benet XIII".

Llançol. Branca de la família Borja descendent de la germana de Roderic, Joana, que es va casar amb Pere G. Llançol de Romaní, senyor de Vilallonga. A Roma van anteposar el Borja al Llançol. Hi ha haver alguns cardenals, el més famós va ser Joan Borja-Llançol, el Jove, que va morir possiblement de xarampió quan duia a terme una important missió diplomàtica a Venècia. No ha faltat qui carregara aquesta mort sobre la tacada reputació del papa i dels seus fills.

Una altra dada curiosa d'aquesta branca és que alguns historiadors diuen que els fills atribuïts a Alexandre VI són en realitat d'un membre d'aquesta família que va morir abans de nàixer Jofré, el 1481. La seua dona, Violant de Castellvert, va enviar els fills a Itàlia amb el poderós cardenal quan va casar-se per segona vegada. Aquells autors, doncs, la confonen amb Vanzoza Catanei.

Maquiavel, Nicolau. Escriptor italià d'origen florentí. Enviat com a ambaixador de la república davant Cèsar, va quedar impressionat per la personalitat del duc. Després de la mort de Cèsar va escriure una obra sobre les dots dels governants que ha tingut una gran influència al llarg de la història: *El príncep*, que diuen que era el llibre preferit de Napoleó. Encara que alguns historiadors han volgut veure en la descripció la figura de Ferran el Catòlic o del mateix Alexandre VI sembla que no hi ha dubtes que Cèsar fóra l'inspirador del famós llibre de Maquiavel.

Martí V. Oddone Colonna, papa elegit al concili de Constança, principi del final del Cisma d'Occident. Es va traslladar a Roma i el seu legat, Pierre de Foix, va concedir el bisbat de València a Alfons de Borja per aconseguir posar fi brillantment al problema dels cismàtics de Peníscola.

Mèdici. Vegeu "Florència".

Mehmet II (o Mohamet II). Soldà turc. Va aconseguir reunir un gran exèrcit que el 1453 va assaltar Constantinoble i va sotmetre l'Imperi Bizantí. No obstant això, el seu intent de penetració a Europa Central va ser detingut en la batalla de Belgrad, en què va sofrir una gran derrota. Es va poder alçar com a únic sobirà en la cort musulmana, ón les baralles entre els fills del soldà permetien que els estats occidentals estiguessin tranquils. Aquests seguien la tàctica de crear la major divisió possible, de manera que cap pretendent es poguera sentir segur dels seus partidaris. Com va passar després amb Baiazet, que pagava al Vaticà perquè no alliberara el seu germanastre Djem.

Milà, Lluís Joan. Cosí de Roderic de Borja i nebot de Calixt III per part de la seua germana Caterina, casada amb el baró de Massalavés. Va estudiar lleis a Bolonya, ciutat de la qual va ser governador durant algun temps. Cardenal dels Quatre Sants Coronats, va ser nomenat bisbe de Lleida i de Sogorb. Amb menys vocació italiana que el seu cosí, va tornar a la Corona d'Aragó. Va comprar la baronia d'Albaida i va construir una casa de camp al petit poble de Carrícola. Va ser enterrat al convent dominic de Santa Anna d'Albaida.

Calixte Piazza (Calixte da Lodi): Santa Caterina d'Alexandria. Retrat de Lucrecia Borja arran del seu prometatge amb Alfons, príncep hereu de Ferrara. Galeria Nacional, Roma.

Dossi: Retrat de Lucrecia Borja, esposa d'Alfons de Ferrara. Col·lecció de Paolo Giovio. Propietat Nessi, Como.

Milà. Ducat del mateix nom al nord de la península italiana. Va pertànyer a la família Visconti fins que en va ser desplaçada pels Sforza cap a la meitat del segle XV, a causa del matrimoni de la darrera Visconti amb el *condottiere* Francesco Sforza.

Moro, Ludovico el. Darrer duc Sforza, va caure presoner de Lluís XII. El rei francès reclamava el seu dret al ducat perquè era descendent llunyà dels Visconti per via legítima.

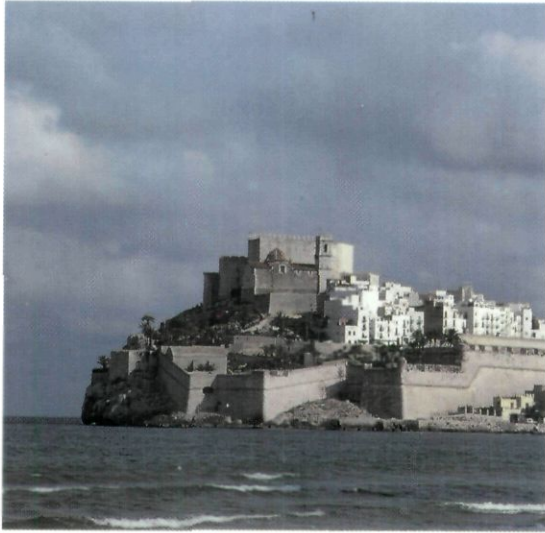
Mínims. Orde religiós fundat per Sant Francesc de Paula, que va imposar-li aquest nom tan humil. Va ser aprovat per Alexandre VI, que, en la butlla "*Piis Fideliorum*", els va encomanar l'evangelització del Nou Món. Fra Bernat Boïl fou nomenat vicari apostòlic de les Índies i acompanyà Colom en el seu segon viatge.

Mitilene, Batalla de. Batalla naval que la flota construïda per Calixt III va entaular victoriosament contra els turcs prop de l'illa de Mitilene, a la mar Egea.

Montserrat, Cosme de. Secretari d'Alfons de Borja i posteriorment bibliotecari del Vaticà. Bisbe de Vic.

Montefeltre, Guidobaldo de. Duc d'Urbino. Aquesta ciutat italiana va ser, juntament amb Florència, un dels focus més brillants del Renaixement. Després de ser presa per Cèsar, gràcies a les seues tàctiques de guerra ràpida, aquest va traslladar-ne les innombrables obres d'art a Roma. Diuen que va sentir una predilecció especial per una petita estàtua de Miquel Àngel que representava Cupido. El duc havia servit la Santa Seu com a *condottiere* en la guerra contra els Orsini, al costat del jove duc de Gandia. No obstant això, a pesar de les bones relacions, Montefeltre es dedicava a conspirar contra Cèsar, com qualsevol altre descontent amb

el poder creixent de la família del papa. Mort Alexandre VI i pres Cèsar de Juli II, el duc es va comportar callerosament i va perdonar el Valentino.

Montuiri. Ciutat de Mallorca en què va rebre un dels seus primers beneficis eclesiàstics el jove Alfons de Borja de mans de Benet XIII. Els Borja sempre van sentir certa predilecció per l'illa. Alfons també va rebre la rectoria d'Inca i va ser administrador de la diòcesi. Alexandre VI i Cèsar foren bisbes de Mallorca i Jofré també va gaudir de rendes a l'illa.

Mota, castell de la. Famós castell de Medina del Campo on va ser traslladat Cèsar com a presoner poc després de la mort, al mateix castell, de la reina Isabel. El Valentino representava una basa que podia ser utilitzada per diferents faccions: des del mateix Ferran, fins als que no el reconeixien com a rei de Castella. El comte de Benavente, d'aquest darrer partit, va ajudar Cèsar a escapar i, gràcies a això, va poder arribar a Navarra.

Nàpols. Regió del sud d'Itàlia. També anomenada Regne de Partenopea. La seua successió va suscitar grans discòrdies entre francesos i aragonesos. El 1420 la reina Joana II, darrera Anjou sense descendència, va adoptar el Magnànim i el va nomenar hereu d'aquest regne. Encara que després la reina va canviar de parer i va preferir l'Anjou, el rei Alfons s'havia entestat a fer-se amb aquesta corona i formar un imperi aragonès a la Mediterrània. Va aconseguir-ho i el 1444 el papa el va reconèixer com a sobirà. El seu nebot, Ferran el Catòlic, gràcies al geni militar del Gran Capità, va posar punt final a aquesta branca italiana dels Aragó.

Nepi. Ciutat italiana capital d'un ducat que va pertànyer als Borja. El castell, construït per Alexandre, encara conserva les torres característiques de l'estil preferit pel papa valencià. Lucrècia va exercir de governadora en aquesta ciutat durant algun temps, fins que es va reunir amb Alfons d'Aragó quan, a causa de la perillosa situació de Roma, va fugir a Nàpols. El mateix papa hi va passar uns dies d'intimitat familiar amb els joves esposos.

Nepotisme. Nom amb què es coneix el fet que els governants concedesquen els càrrecs de responsabilitat a parents pròxims. Prové de *nepote*, que significa "nebot". Aquesta és, amb tota probabilitat, l'acusació més justa que la història ha fet al clan de Xàtiva. Però cal esbrinar les raons que hi van haver per a aquesta situació. D'una banda, com a estrangers, els Borja no tenien família a Itàlia. D'una altra, com que no pertanyien a cap de les faccions de poder de Roma, Orsini o Colonna, els tenien tots potencialment en contra. Si encara en queden dubtes, l'atemptat dels republicans a Nicolau V i els aldarulls sagnants que es van produir en la coronació de Calixt III van acabar convencent el primer papa Borja perquè donara als seus parents responsabilitats cada vegada més importants. Però tampoc s'ha d'oblidar que tots els papes van beneficiar més o menys els seus familiars.

Nicolau V. Tommaso Parentucelli, papa entre 1446 i 1455. Intel·ligent i conciliador, va firmar el Concordat de Viena amb l'Imperi i va coronar l'emperador Frederic a Roma, fet que representava el final dels cismàtics de Basilea. Antic bibliotecari de Cosimo de Mèdici, va ser un home de gran cultura i fina sensibilitat que va decidir, sense estalviar mitjans, reconstruir Roma. Va crear una vertadera cort d'humanistes i va fundar la Biblioteca Vaticana. La caiguda de Constantinoble va representar un colp molt dur per a ell; va organitzar les potències italianes en la Pau de Lodi de 1454, però la seua mort l'any següent li va impedir realitzar la croada. Aquesta iniciativa, la va recollir el seu successor, Calixt III.

Orsini. Noble família romana de gran influència. Enemistada secularment amb els Borja, van ser relacionada amb l'assassinat del duc de Gandia. Tradicionalment favorable a França. El vell cardenal Orsini va ser un dels promotors de la conspiració contra Cèsar a Magione. Va morir al castell de Sant'Angelo, diuen que enverinat.

Pasquino. Estàtua que el cardenal Carafa va posar davant de la seua residència i que es va convertir en la tribuna de les acusacions i dels rumors contra el papa i la seua família. Els libels apareixien alguns matins fixats a l'estàtua; el més famós va ser la *Carta a Savelli*. Alexandre VI donava a aquests fets tan poca importància que, després d'una entrevista amb el mencionat Savelli, ni tan sols li va preguntar què feia el seu nom mesclat amb aquests pamflets. Al Pasquino també arribaven els epigrames que els poetes de corts poc partidaris dels Borja feien per agradar als seus senyors. Per exemple, n'hi va haver un que, referint-se a Lucrècia, deia "... d'Alexandre, filla, nora i esposa.

Peníscola. Ciutat costanera del Baix Maestrat. Es caracteritza per l'imponent castell d'origen templer. El 1416 l'Orde de Cavallers de Montesa el va oferir al papa Luna, que va dir que hi havia trobat la seua "arca". Des d'aquell any va ser el refugi de Benet XIII i del seu successor, Climent VIII, fins a l'abdicació d'aquest el 1429.

Medalla de Lucrecia Borja, esposa d'Alfons de Ferrara.

Perotto. Sobrenom de Pedro Calderón o Pere Calvés, majordom de confiança d'Alexandre VI. Durant el retir de Lucrecia al convent de Sant Sixt va ser el misatger entre pare i filla. No resulta impossible que Lucrecia se n' enamorara i en quedar embarassada. Aquesta és una de les teories sobre l'origen de l'Infans Romanus. L'agosarat Perotto va ser trobat mort al Tíber al costat de Pentasilea, una de les dames de Lucrecia.

Pesaro. Vegeu "Sforza, Joan".

Piccolominí, Eneas Silvius. Vegeu "Pius II".

Pienza. Nom que va rebre el llogaret de Corsignano, pàtria dels Piccolominí. Pius II desitjava fer-ne una gran ciutat i va ordenar construir-hi una catedral i altres edificis. Un dels pocs cardenals que s'hi va il·lusionar va ser el jove Borja, que s'hi construí un palau que després va cedir per a residència episcopal. Avui encara és possible visitar la tranquil·la Corsignano i contemplar-hi els efectes d'aquesta aventura renaixentista.

Pietro, Sano di. Pintor italià. El *condottiero* Piccino, al servei del Magnànim, reclamava a la ciutat de Siena un pagament que va assegurar que estava disposat a cobrar per les armes. Fins i tot va arribar a atacar la ciutat. L'enèrgica actuació de Piccolominí i de Calixt III, que van fer de mitjancers en el conflicte, va pacificar la situació. En agraïment, els sienesos van encomanar a Sano di Pietro un quadre en què es veu el papa Borja intercedint a la Verge per la ciutat, quadre que es conserva a la Pinacoteca Nacional de Siena.

Pinturicchio. Sobrenom del pintor italià Bernardino di Beto, que aproximadament significa "petit pintor". Va ser l'artista preferit d'Alexandre VI i l'encarregat de decorar les Cambres Borja. El seu estil, encara influït pel gòtic, era molt del gust del papa.

Pius II. Eneas Silvius Piccolominí, papa que va succeir Calixt III. Va ser una de les personalitats més interessants del Renaixement. Va servir com a diplomàtic a l'Imperi i després de la firma del Concordat de Viena va ser nomenat bisbe de Siena. Gran amic d'Alfons de Borja, va rebre el capel cardenalici de Calixt III. Després que va morir aquest papa, Roderic tingué un gran paper

en l'elecció de Piccolominí com a papa. Durant el seu pontificat es va mostrar com a protector del jove cardinal i el va confirmar en el seu càrrec de vice-canceller. Va convocar els prínceps cristians a Màntua per organitzar una croada, però va morir desesperat a causa del nul interès d'Occident pel perill turc. Va escriure unes memòries titulades *Comentarii*.

El Cardenal Pere Lluís Borja, el duc de la Romanya, Nicolau Maquiavel i Miquel Corella. Escola de Sebastià del Piombo. Rocca di Fiano.

Porcaro, Stefano. Ciutadà romà oposat al poder dels papes. Cap del partit que volia alliberar Roma del poder de l'Església va organitzar un atemptat contra Nicolau V, que es va salvar miraculosament. Va morir al castell de Sant'Angelo. En temps d'Alexandre VI el principal defensor d'una república de Roma a la manera clàssica va ser Stefano Infessura. Les seves *Cròniques* han estat una altra de les fonts més sovintejades pels detractors de la família Borja.

Pròxida, Gaspar. Comte d'Almenara i Aversa. Primer marit de Lucrecia, amb qui es va casar per poders el 1492. De noble família valenciana d'origen italià, Joan de Pròxida va intervenir en les *Vespres Sicilianes*, que van portar al tron de Sicília la dinastia aragonesa. Després de ser elegit papa, Alexandre VI va anul·lar el matrimoni, que encara no s'havia consumat. El jove Gaspar va rebre una indemnització i la mà d'una altra Borja, Caterina de Milà i Rams.

Quatre Sants Coronats. Títol de la basílica romana de la qual va ser cardenal Alfons de Borja i, posteriorment, el seu nebot Lluís Joan de Milà. Situada al mont Celio, estava en ruïnes quan s'hi va traslladar el cardenal de València. Com que eren els patrons del gremi de

Mino de Fiesole:
Salvator Mundi.
Presumpte retrat de
César Borja. Capella
Salutati del Duomo de
Fiesole.

Pintoricchio: Retrat de
César Borja de jove.
Galeria de Dresde.

marbristes i escultors, aquests van posar un gran interès en la reconstrucció d'aquest temple.

Reis Catòlics. Títol que Alexandre VI va concedir a Isabel de Castella i a Ferran d'Aragó el 1492. Aquest papa valencià, no obstant això, va fer quelcom més pels monarques que donar-los el nom amb el qual han passat a la història. El 1472 va anar a la Península Ibèrica com a legat de Sixt IV amb la intenció de rebre l'ajuda de Castella i d'Aragó en la croada. Els problemes interns dels regnes eren més urgents, i per això el legat va posar la seua autoritat i el seu sentit polític per trobar una solució. A Aragó, el mateix que a Navarra, va aconseguir que tota la corona acceptara Ferran, fill de l'ambiciós Joan II, com a hereu. A Castella, va persuadir Enrique IV perquè es decantara definitivament per Isabel. Per últim, va suggerir a Sixt IV que legitimara la boda entre Isabel i Ferran, ja que l'arquebisbe Carrillo els havia casat falsificant la butlla que els dispensava de l'impediment de parentiu.

Les relacions dels Reis Catòlics amb Roderic després de ser elegit papa van ser difícils. De fet sembla que la cort espanyola va ser una de les que més va contribuir a escampar els rumors sobre la família papal.

Romanya. Regió dels Estats Pontificis situada al nord de Roma. Depenia feudalment de l'Església. Cèsar la va conquerir, gràcies a una exhibició de mobilitat militar i de capacitat de resposta que era desconeguda fins aquell moment en els exèrcits de l'època. Els habitants el van acollir com a alliberador i li van ser fidels fins i tot després de la mort del papa. El pontífex va crear el ducat de la Romanya i va atorgar-ne el títol a Cèsar.

Sant'Angelo, Castell de. Antic mausoleu d'Adrià. Va rebre aquest nom perquè sant Gregori el Gran hi va

tenir una visió en què se li va aparèixer al capdamunt del castell un àngel que indicava el final de la pesta. Amb el pas dels segles es va anar deteriorant. El gran artífex de la seua reconstrucció va ser Alexandre VI, que va encarregar-la a l'arquitecte Antonio de Sangallo. Avui dia és un dels monuments més emblemàtics de Roma.

Santa Maria de les Febres. Capella de l'antiga basílica de Sant Pere en què van ser enterrats els dos papes Borja juntament amb altres membres de la família. Posteriorment van ser traslladats a l'església de Santa Maria de Montserrat. Els seus ossos van anar a parar a una caixa de plom, encara que ningú no va saber què fer-ne. Fins que al segle passat un grup de nobles espanyols va encarregar un modest monument de marbre en què van dipositar les despulles. Els medallons amb la imatge de cada papa tenen els noms canviats.

Santa Maria de Popolo. Església romana especialment vinculada als Borja. Hi van ser enterrats alguns membres de la família: Pere Lluís, Joan o la mateixa Vannoza, que va ser una gran protectora d'aquesta església. Els monjos que atendien aquest temple van dedicar-li misses durant quasi dos-cents anys, a tant pujaven les rendes que va deixar amb aquest fi.

Santa Maria en Pòrtic. Palau romà prop del Vaticà amb el qual estava connectat i que Alexandre VI va llogar al cardenal Zenó per a residència de Lucrecia i de la seua cort: Adriana de Milà, Sança d'Aragó, Júlia Farnese, etc. Aquesta proximitat va permetre al pontífex tenir una vida més familiar. Hi va viure la filla del papa fins que se'n va anar a Ferrara.

Santa Maura, Batalla de. Batalla naval en temps d'Alexandre VI en què la flota papal, juntament amb les naus venecianes, va vèncer els turcs a Santa Maura, una illa prop d'Ítaca. Els venecians, en una de les seues maniobres diplomàtiques, la van tornar als turcs, i l'almirall, Benedetto Pésaro, va morir d'indignació. La seua família va encarregar a Tiziano un quadre en què apareix al costat del papa Alexandre VI.

Sanxis Munyós, Gil. Vegeu "Climent VIII".

Savonarola, Jerònim. Frare italià de l'orde dels dominics. Les seues enceses predicacions van provocar conversions en massa a Florència, ciutat en què va arribar a prior de Sant Marc. La devoció del poble li va proporcionar una verdadera autoritat política. La ciutat va elegir Crist com a rei i va fer fogueres amb objectes luxosos i superflus. Savonarola va criticar Alexandre VI, que sempre es va mostrar conciliador. Es va negar a anar a Roma i ell mateix va anar incrementant la tensió de l'enfrontament, fins i tot va fer una crida al rei de França perquè destituïra el pontífex. Però dins mateix del seu orde va anar perdent adeptes i poc després el poble li va demanar proves de la seua inspiració divina. Va ser excomunicat i un tribunal civil el va condemnar a morir cremat a la foguera.

Sforza, Ascanio. Cardenal, germà de Ludovic el Moro. Al començament la seua relació amb la família Borja va ser excel·lent i fins i tot es va firmar un acord matrimonial entre Lucrecia i Joan Sforza. En ser elegit Alexandre VI va rebre el càrrec de vice-canceller alhora que el palau romà del nou papa. Joan de Gandia va ser provocat i insultat en la seua pròpia casa. Després de l'anul·lació del matrimoni entre la filla del papa i l'Sforza, se'n va anar a Milà, al costat del seu germà.

Sforza, Joan. Nebot del duc de Milà. Comte de Pèsaro, petita ciutat de la costa adriàtica. Ja viuud de Magdalena Gonzaga el 1493 es va casar amb Lucrecia Borja. Es va resistir a consumir el matrimoni, i no se sap si ho va fer, perquè el 1498 va ser anul·lat a causa d'una al·legació que negava la consumació per impotència de l'espòs. Obligat a firmar aquesta versió pels seus poderosos parents, sembla que no va tenir escrúpols a insinuar que no havia tingut relacions conjugals amb la seua dona perquè Lucrecia feia vida marital amb el papa. De caràcter dèbil i indecís, es va retirar a la seua senyoria de Pèsaro, que Cèsar conquistaria en una de les campanyes de la Romanya.

Sforza, Ludovico. Duc de Milà, anomenat "el Moro" per la seua pell morena: Amb pocs escrúpols i amb un pensament canviant, era un aliat poc fiable. Es va fer amb el poder eliminant la seua cunyada i el seu nebot Gian Galeazzo. Protector i mecenes d'artistes, va acollir en la seua cort Leonardo da Vinci. Va ser un dels que va invitar Carles VIII a envair Itàlia. La situació se li va tornar adversa quan Lluís XII va decidir, en aliança amb el papa, envair el ducat, del qual reclamava el dret hereditari com a descendent d'una Visconti. El Moro també ho era, encara que per via il·legítima. Va ser fet presoner i traslladat a França, on va morir.

Sforza-Cesarini, Palau. Nom actual del que va ser palau romà de Roderic Borja mentre era vice-canceller. Magnífica residència que va decorar meticulosament amb obres d'art i taulells duts des de València. Quan va

Tiziano: Alexandre VI presenta a Sant Pere Giovanni Pesaro, bisbe de Pafo i gonfaloner de l'Església. Museu d'Anvers.

Plat de ceràmica del segle XVI amb les inicials dels Borja. Rocca di Fiano.

Pintoricchio: Marede Déu amb el nen envoltada de serafins. Segons sembla, es tracta de Giulia Farnese i la seva filla Laura. Estances Borja, Vaticà.

ser elegit papa, la va regalar al cardenal Ascanio Sforza. Encara posseïa dues residències més a Roma, la Casa dei Borgia i la casa de camp o Vigna, totes dues prop de Sant Pere *ad Vincula*.

Simonia. Acte il·lícit en què es pretén comprar o vendre gràcies espirituals; prové d'un passatge dels Apòstols en què el mag Simó intenta comprar-los el poder de guarir els malalts. Quan l'elecció d'un papa es basa en la compra de vots pel candidat, en comptes de basar-se en la voluntat de l'Esperit Sant, es diu que és una elecció simoniàca. Aquesta acusació va ser formulada en l'elecció d'Alexandre VI, encara que és un fet difícilment demostrable.

Sixt IV. Francesco della Rovere, papa. General dels franciscans menors, va iniciar la construcció de la capella Sixtina. Va enviar Roderic com a legat a Espanya el 1472.

Squillace (o Esquilache). Principat napolità que va rebre Sança d'Aragó com a dot en el seu matrimoni amb Jofré de Borja. Aquest va conservar el títol en quedar viu i sense fills. Es va tornar a casar i una descendent seua, Anna de Borja i Pignatelli, va contraure matrimoni amb Francesc de Borja i Aragó, nét del IV duc, que va portar amb ell el títol a Espanya.

Subiaco. Abadia pròxima a Roma en què solia passar períodes vacacionals el cardenal vice-canceller i on va nàixer Lucrecia. Roderic va concedir diversos beneficis a l'orde que la regentava i va intervenir en la reforma de la seua regla.

Terracina, Tractat de. Acord firmat entre Alfons el Magnànim i Eugeni IV pel qual el rei permetia la tornada a Roma del papa i deixava de donar suport als cismàtics de Basilea. A canvi, la Santa Seu reconeixia la sobirania de la casa d'Aragó sobre el Regne de Nàpols. Les negociacions van ser realitzades pel cardenal Scarampo i el bisbe de València. Com a resultat el Borja va obtenir el capel cardenalici.

Torrella, Gaspar. Metge personal de Cèsar. D'origen valencià, el seu germà Jeroni va ser el successor de Lluís Alcanyís en la càtedra de medicina de València. Gaspar es va distingir per les seues aportacions al tractament de la sífilis mitjançant els derivats mercurials.

Urbino. Vegeu Montefeltre, Guidobaldo.

Valença (o Valence) i Dionis. Comtat francès que Lluís XII va convertir en ducat en donar-lo a l'excardenal Cèsar Borja. Això li va permetre conservar el sobrenom de *Valentino*. Quan va morir, el 1507, la seua vidua Carlota es va encarregar d'administrar-los per a Lluïsa, filla del matrimoni.

València. El Regne de València era un dels tres que formaven la Corona d'Aragó. València, la seva capital, era coneguda a finals de l'edat mitjana com una de les

més pròsperes i bullicioses de tota la Mediterrània. En ella va estudiar Alfons de Borja abans d'entrar en la Universitat de Lleida. El 1429 va ser nomenat bisbe d'aquesta diòcesi i Isabel, la mare de Roderic, quan es va quedar viuda, va traslladar-se al palau episcopal amb els seus fills des de Xàtiva. Alfons solia absentar-se'n a causa de la seua condició de canceller reial. El jove Roderic de Borja es va educar en aquest ambient tan obert i cosmopolita fins que va anar a Roma, als 18 anys. Quan va morir Calixt III el bisbat va passar a Roderic, i després a Cèsar. En 1492 Innocenci VIII va conferir a la diòcesi de València el rang d'arquebisbat. Després de renunciar Cèsar al cardenalat, l'arquebisbat passà a Joan de Borja i Llançol de Romaní i en morir aquest, el 1500, a Pere de Borja Llançol. El 1512 la diòcesi es deslliga de la família Borja. Són quasi cent anys que coincideixen amb una de les èpoques més florents de la ciutat.

Valentino. Sobrenom amb què era conegut Cèsar per la seua condició d'arquebisbe de València, diòcesi en poder de la seua família des del temps del seu besoncle Calixt III. Quan va renunciar al cardenalat i a les dignitats eclesiàstiques va rebre el ducat de València, a Occitània, fet que li va permetre mantenir aquest apel·latiu que ha passat a la història.

Valla, Lorenzo. Humanista italià, gran coneixedor de les llengües clàssiques, les lleis i la Bíblia; amic i protegit del cardenal de València i de Nicolau V. En les seues investigacions va descobrir que era falsa la pretesa donació que l'emperador Constantí va fer al papa dels territoris romans. Llavors la Inquisició va obrir un procés contra ell, però va saber defensar-se'n brillantment. Nicolau V el va fer secretari apostòlic. Quan va morir, Calixt III va manar que l'enterraren a la basílica de Letran, on era canonge.

Vannoza. Forma familiar de Giovanna. Vannoza Cataney va ser l'amant del cardenal Roderic de Borja, amb qui va tenir quatre fills: Cèsar, Joan, Lucrècia i Jofré. Possiblement d'origen mantuà, es va casar tres vegades, amb Doménico d'Arignano, Giorgio da Croce i

Carlo Canale. Durant els darrers anys de la seua vida es va dedicar a fer obres piadoses, fonamentalment al proveïment de dot per a les donzelles pobres. Va pertànyer a la germandat de Gonfalone. Va morir el 1518 i va ser enterrada a Santa Maria del Popolo.

Venècia. República italiana que sempre va tenir més vocació marítima que terrestre. El volum del seu comerç i l'audàcia dels seus navegants la van convertir en la més rica de les cinc potències italianes tradicionals. Els seus interessos sempre anaven més lluny que els de la resta i la subtileza de la seua diplomàcia la feia imprevisible. Davant els papes valencians sempre va tenir una actitud més aviat crítica.

Viana. Ciutat navarresa en el setge de la qual va morir Cèsar Borja. Va ser enterrat a l'església de Santa Maria d'aquesta ciutat, als peus de l'altar major. Després d'anar a algunes altres destinacions, les despulles del Valentino tornaren novament a aquesta església el 1954.

Vinci, Leonardo da. El savi i polifacètic Leonardo va estar durant un temps al servei de Cèsar com a enginyer militar durant les guerres de la Romanya. Es va encarregar de construir alguns ports navals. Després de la presa d'Urbino, no solament es va mostrar menys sorprès dels tresors artístics del ducat, sinó que, amb una professionalitat extrema, va ser capaç de trobar defectes en l'escala del palau ducal, que era considerat una joia arquitectònica.

Xàtiva. Ciutat valenciana, cap al sud i l'interior del país. D'una rellevància extraordinària des de temps dels romans. Després de la conquesta de València, va ser entregada a la família Borja el 1244. En la propera vila de Canals es creu que hi va nàixer Calixt III i en la mateixa Xàtiva, el seu nebot Alexandre VI. Benet XIII va donar el rang de col·legiata a l'església de Xàtiva, a petició del mateix Alfons. Roderic de Borja, que va deixar València als 18 anys, hi tornaria per última vegada el 1472, durant el viatge de legació de Sixt IV. Els dos papes Borja no van oblidar aconseguir beneficis i fer regals a la ciutat de la seua infantesa.

